

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Faragó Tamás: Az első magyarországi népszámlálás fennmaradt forrásanyaga (Egy forráskiadási munka tanulságai).....	315
Óri Péter: Etnikum, felekezet és demográfiai különbségek a 18–19. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye példája	373
Pakot Levente: Csecsemőhalandóság székelyföldi rurális közösségekben. Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva, 1838–1940	406

KÖZLEMÉNYEK

Mihalik Béla Vilmos: Pély népessége a 18. században	437
---	-----

FIGYELŐ

Beszámoló a Magyar Család- és Nővédelmi Tudományos Társaság XXXVI. kongresszusáról. Pécs, 2010. november 19–20.	466
--	-----

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

Neyer, G. – Andersson, G.: Consequences of Family Policies on Childbearing Behavior: Effects or Artifacts? (A családpolitikák következményei a gyermekvállalásra: valós- vagy látszathatások?) <i>Population and Development Review</i> 34(4): 699–724. (Szalma Ivett)	472
Wilson, B. – Stuchbury, R.: Do partnerships last? Comparing marriage and cohabitation using longitudinal census data. (Tartósak maradnak a párkapcsolatok? A házasság és élettársi kapcsolat összehasonlítása népszámlálások longitudinális adatainak a felhasználásával.) <i>Population Trends</i> 139, Spring 2010. (Tárkányi Ákos)	473

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demography	476
Population	476
Population and Development Review	477
Population Research and Policy Review	477
Population Studies	477
Population Trends	478

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

Tamás Faragó: The surviving material of the first census in the Hungarian Kingdom (The lessons of a source publication process)	315
Péter Óri: Ethnicity, denomination and demographic differences in 18–19th century Hungary in the neighbourhood of Budapest	373
Levente Pakot: Infant mortality in rural Transylvania: Vlăhița and Căpâlnița, 1838–1940	406

ARTICLES

Vilmos Béla Mihalik: Population of Pély in the 18 th century	437
---	-----

CHRONICLE

Report of the XXXVI. Congress of the Pro Familia Hungarian Scientific Society, Pécs, 19–20 November, 2010	466
---	-----

REVIEW

ARTICLES

Neyer, G. – Andersson, G.: Consequences of Family Policies on Childbearing Behavior: Effects or Artifacts? <i>Population and Development Review</i> 34(4): 699–724. (Ivett Szalma)	472
Wilson, B. – Stuchbury, R.: Do partnerships last? Comparing marriage and cohabitation using longitudinal census data. <i>Population Trends</i> 139, Spring 2010. (Ákos Tárkányi)	473

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demography	476
Population	476
Population and Development Review	477
Population Research and Policy Review	477
Population Studies	477
Population Trends	478

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI NÉPSZÁMLÁLÁS FENNMARADT FORRÁSANYAGA (EGY FORRÁSKIADÁSI MUNKA TANULSÁGAI)¹

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezető

Jelen írás a címben megjelölt forrás alapvető adatainak rekonstrukciójáról kíván számot adni. A II. József által elrendelt népszámlálás alapvető fontosságú újkori történelmünk megismerése szempontjából: a magyar népességről és társadalomról elsőként állít össze teljességre törekvően következetes koncepció alapján készített számadatokat (nem mellékesen több, sok tekintetben fejlettebb nyugat-európai társadalmat megelőzve). Az eddigi elemzések és kutatások azonban – beleértve saját erőfeszítéseinket is – arról győztek meg, hogy bármennyi szellemi izgalmat is ígér a magyar népesség és társadalom legfontosabb adatait elsőként teljes körűsége törekvően összeíró, és az egykorú viszonyok között kifejezetten modernnek számító forrás elemzése, addig abba nem kezdetünk bele a siker reményével, ameddig nem esünk túl a részadatok előzetes ellenőrzésének – s ha kell, megrostálásának – aprólékos és lélekölően fáradtságos munkáján. Ez az ugyanis, amit benyomásunk szerint az eddigi kutatások nagyjából elmulasztottak. Persze itt nem egyszerűen elődeink restségére gondolunk. A forráskritikai vizsgálat mellőzésének számos oka lehet. Nyilván sokan ezt az időrablót, nem túl érdekfeszítőt és a szakmában nem túl sokra értékelt tevékenységet szeretnék elkerülni. Másokat inkább a tartalmi elemzés igényéből adódó türelmetlenség vezetett – hittek abban, hogy nagy problémát nem okozhat, ha ezt a lépést kihagyják, és mindjárt a magas fokú szellemi izgalommal járó és tudományos sikereket ígérő elemzéssel kezdik vizsgálatukat.² De az

¹ Írásunk az OTKA 46 348. számú pályázati támogatásával készült, de a tárgyat képező vizsgálathoz felhasználtuk az ugyanerre a témára vonatkozó előző, az OTKA 30 312. számú pályázata által támogatott kutatás eredményeit is, mely a Magyar Királyság felvidéki régiójára vonatkozó, részben eddig ismeretlen 1784–1787. évi népszámlálásokat gyűjtötte össze. A pályázatok munkájában részt vett Őri Péter is, aki részben értékes és eredményes szlovákiai levéltári kutatásaival, részben az 1770–80-as években készített lélekösszeírások, valamint az 1784–1787. évi első magyarországi népszámlálás összeírási rendszerének kialakulására vonatkozó vizsgálataival segítette a tanulmány elkészítését.

² Ez a hit azonban nem mindig igazolódott. Számos olyan példát sorolhatnánk – udvariasságból nem tesszük – ahol invenciózus szerzők az eredeti forrás számszaki hibái alapján

alapadatok felületesebb kezelése, az előzetes ellenőrzés elmulasztása nem kis mértékben arra is visszavezethető, hogy a hazai kutatók gyakorta meglehetősen ambivalens módon viszonyulnak a korai népesség-összeírásokhoz. Számos esetben kritika nélkül elfogadják minden közölt számot, és kétséges pontosságú adatokból akár két tizedes pontosságú megoszlásokat számítanak. Máskor viszont – ez különösen a történeti demográfiában kevésbé jártas kutatókra jellemző – társadalom-modellbeli hiányosságokat (az összeírt népesség foglalkozási és státusszerkezetére vonatkozóan), illetve szándékos torzításokat (főképp a felekezeti és etnikai szerkezet esetében) vélnek – okkal vagy ok nélkül – a forrásban felfedezni, ezért azt vagy teljesen figyelmen kívül hagyják, vagy szövegük illusztrációjává degradálják.

A felsorolt négy megközelítés a részletes forráskritika el nem végzésében találkozhat egymással. Mindez azonban a minőségükben egyébként is esendő 18. század végi adatok további romlásához vezet.

Ha a vonatkozó kutatási eredményeket nézzük, akkor az első szembetűnő jelenség az, hogy Thirring Gusztáv 1930-as években végzett, a népszámlálás eredményeit részletesen feldolgozó, egyúttal a forrás első kritikai ismertetését adó munkái hosszú ideig nem keltették fel a történetírók többségének érdeklődését. Az első népszámlálás eredményei csak Dányi Dezső és Dávid Zoltán 1960-ban megjelent településsoros forráskiadási kiadványa nyomán váltak szélesebb körben ismertté. Ugyanakkor szemet szűrő tény, hogy az utolsó fél évszázad népességtörténeti vizsgálatait e forrás demográfiai adatainak egy részét sok esetben vagy egyáltalán nem használták, vagy különböző mesterséges konstrukciókkal (a vélt hiányok százalékos pótlásával, az alapadatok felszorozásával) „feljavították”, hogy azok szerzőik elképzeléseikhez közelebb kerüljenek.³ A társadalmi tartalmakat hordozó adatokat használóik hasonlóképpen vagy félreértették (pl. a polgárként jelzettek számát a kézművesekkel vették azonosnak), vagy figyelmen kívül hagyták, mert nem illettek a 18. század végétől vallott, a köztudatban megcsontosodott képbe.⁴ Az a benyomásunk, hogy ez

változásokat, összeírási hibákat, ideológiai torzulásokat feltételeztek. Pedig csak túlzottan siettek a feldolgozással. (Mentségükre szóljon, hogy évtizedekkel ezelőtt fiatalkori türelmetlenségünkben ebbe a hibába magunk is nem egyszer beleestünk – nem mértük fel kellőképpen, hogy a hazai történetírás újkori népességgel és társadalommal foglalkozó területén nincsenek meg a kellő mértékben azok a korrekt – ha úgy tetszik „pozitívista” – forráselemzések és forráskiadványok, amelyek például a régészek, a középkorászok vagy a török hódoltság kora iránt érdeklődők számára nagy mennyiségben rendelkezésre állnak.)

³ Jelen alkalommal nem áll szándékunkban az első népszámlálás recepciójának és kutatásokban történt használatának részletes áttekintése, erre a későbbiekben külön kívánunk sort keríteni. (Vagyis emiatt most nem terheljük szövegünket az erre vonatkozó hivatkozásokkal.)

⁴ Adott esetben például az első népszámlálásból kibontható igen magas 18. század végi zselléarány elfogadása megkérdőjelezte volna a 18–19. század társadalmi átalakulásának máig kánonként kezelt képét (vö. Faragó 1977).

a sok tekintetben mérföldkönek számító jelentős újkori forrásunk máig nem kapta meg azt a figyelmet, amely megilletné.

Arra gyanakszunk, hogy ez nem kizárólag a népességtörténet iránti viszonylag csekély érdeklődésre vezethető vissza. Alighanem szerepet játszik ebben az a felfogás is, amely az első népszámlálást egy hadügyi adatfelvétellé egyszerűsíti le. Ezt az álláspontot a magunk részéről nem tudjuk elfogadni. Biztos, hogy az 1784–1787. évi népszámlálás megtervezőit határozott, jól körülírható célok vezették, de ezeknek csak egy részét alkothatták a hadügyi megfontolások. II. Józsefet – aki végül is az 1777 óta működő osztrák népszámlálási rendszer magyarországi bevezetéséről döntött – minden valószínűség szerint azon óhaj vezette, hogy kormányzati munkájához és elképzelt reformjaihoz a népesség nagyságáról és bizonyos szempontokból megfogható szerkezetéről konkrét adatokkal rendelkezzen, sőt, ha lehet, a népességet és társadalmat jellemző változások tendenciáiról is kapjon valamelyes információkat. Ez lényegében azt jelentette, hogy a korabeli felfogás szerint a népességen belül elsősorban az adózásban és a katonaaállításban egyaránt fontos férfinépeességről, illetőleg a termelésben – és így közvetve az adóbevételekben, ezen keresztül pedig az államigazgatás és a hadsereg fenntartásában – fontos szerepet játszó foglalkozási csoportok számáról kívánt pontos adatokat szerezni. Vagyis a népszámlálás fontossága számára messze túlment az újoncozás megalapozására alkalmas katonai adatbázis létrehozásán – az a benyomásunk, hogy egy nagyobb, jóval szélesebb koncepcióba illeszkedett bele.⁵ Bár az ország 1766-ban indult katonai térképezése, valamint a katonai szempontok alapján készült országleírás (*Landesbeschreibung*), csak úgy, mint a népszámlálás, döntő mértékben az újoncozás és hadsereg fenntartás (élelmezés, szállásnyújtás) szempontjaiból fontos adatok összeállítására irányult. Ugyanakkor részben ezzel együtt, részben ezzel párhuzamosan a központi hatóságok számtalan egyéb népességi, gazdasági és társadalmiszerkezeti tartalmú információ fokozatos összegyűjtését kezdeményezték és valósították meg több-kevesebb sikerrel. II. József Napóleonnal ellentétben nem elsősorban hódításokra törekvő hadvezér volt, ha-

⁵ Kétségtelen, hogy a népszámlálás számos kérdezett adata kifejezetten katonai célokat szolgált: a sajátos, csak a keresztény férfiakra vonatkozó korszerkezet, a 18–40 éves korúak – nem publikált – természetének szemrevételezésen alapuló vizsgálata, a hadsereg ellátása szempontjából fontos, illetőleg katonának nem vihető csoportok számának megállapítása egyrészt lehetővé tette a hadsereg legfontosabb logisztikai feladatainak tervezését (és a felmerülő problémák megoldásának megkísérlését), másrészt a potenciális újonctartalék megállapítását (Horváth 1986). Mindennek fontosságát a szakirodalom azonban – mely II. József reformjainak és más jellegű információgyűjtéseinek körétől elszigetelten tárgyalta a népszámlálást – véleményünk szerint folyamatosan túlhangsúlyozza. Vö. Marczali Henrik megállapításaival (Marczali 1888. 369–370), illetve II. József Eszterházy Ferenc főcancellárhoz intézett levelével. (uo. 524–526). A levelet magyar fordításban közölte Dányi – Dávid 1960. 373–374.

nem politikai és társadalmi reformok megvalósításán dolgozó államférfi.⁶ A népszámlálás – és a vele nagyjából egyidejű kataszteri felmérés – mintegy betetőzését jelentette annak a központi igazgatás által nagyjából két évtizeddel korábban, lényegében az 1765. évi főispáni utasítással és a kamarai lélekösszeírásokkal megindított adatgyűjtési folyamatnak, mely az ország népességi, gazdasági és katonai potenciáljának, illetőleg társadalmi folyamatainak átfogó megismerésére irányult.⁷ Anélkül hogy e műveletek teljes leltárát adnánk, közülük csak néhány, a népességet is érintő összeírási műveletet sorolunk fel:

- az 1766-tól induló – kezdetben népességszámot is kérdező – megyei termésjelentések sorozata,
- az állami (dicalis) adóösszeírások 1772-től történő formalizálása és a megyék által a kormányzat számára kötelező beküldés előírása,
- az 1772 és 1783 között a lelkészek és a megyék által készített éves lélekösszeírások,
- a püspökségektől 1780–1782 között kért népesség-összeírások,
- az 1782–1787 közötti egyházi népesség-, és vagyonösszeírások,
- az 1785. évi gyáriparra és ipari népességre vonatkozó összeírás.⁸

Számunkra azonban ebben az esetben nem elsősorban a bécsi udvar 1760-as években megindult, és II. József által következetesen továbbfejlesztett reformtörekvései az érdekesek – valójában nem az uralkodó kormányzati politikáját, szándékait, személyiségét akarjuk jellemezni vagy megítélni. Úgy véljük, hogy az utókor számára ennél sokkal izgalmasabb a remény megcsillanása arra, hogy a 18. század végére vonatkozóan – emeljük ki: Magyarország, illetve a Kárpát-medence esetében, a történelemben első ízben – mód nyílhat alapvető demográfiai, társadalmi és gazdasági kérdések nagy vonalakban ugyan, de a mai kor követelményeinek némi korlátokkal megfelelő, nem utólagos koncepciók alapján becsült, hanem korabeli mért adatok alapján történő rekonstruálására.

Természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy egy ilyen konkrét adatokra épülő – jelen esetben az ország népességére koncentráló – körkép összeállítása korántsem egyszerű feladat. Lényegében ugyanis legalább három, eseten-

⁶ Az más kérdés, hogy ez sem aratott osztatlan tetszést alattvalói körében.

⁷ Sajátos módon az információgyűjtési akciók kezdete egybeesik II. József társuralkodóvá válásának időpontjával.

⁸ Az összeállítás az alábbi művek alapján készült: Bácskai 1965–1969; Benda 1977; Borbély – Nagy 1931; Dávid 1968; Felhő – Vörös 1961; Fügedi 1965; Futó 1944; Jankó 2004; Őri 2002–2003. További kutatások kellenének ahhoz, hogy mindezek tényleges viszonyát, szorosabb vagy lazább egymáshoz kapcsolódását megállapíthassuk. Az 1790-es évek elején készült, a magyarországi népesség és gazdaság főbb adatait összefoglaló füzet – illetve annak különböző, az OSZK kéziratárában található változatai – azonban a különböző típusú összeírások közötti kapcsolatok, illetve összefüggések létezését erőteljesen valószínűsítik (Ember 1971).

ként párhuzamosan ható tényező alakítja a rendelkezésünkre álló népességadatokot. Összegyűjtésük során mind az összeírások koncepcióit megalkotók, mind az azokat elvégzők fejében élt egy társadalomkép és egy vélemény-együttes az esedékes feladat céljáról, fontosságáról, hasznáról és veszélyeiről, ami egyes konkrét műveletek – főként az összeírt egyének csoportokba sorolása – során befolyásolhatta a keletkezett adatok tartalmát és minőségét. Ugyanakkor majdnem ugyanilyen fontos, az eredményeket befolyásoló tényezőnek tekinthetjük azt is, hogy az összeírásokat végző apparátus – melynek döntő többségét nem képzett hivatalnokok, hanem nemesi származású, egyszersmind rendszerint földbirtokokon is gazdálkodó választott megyei tisztségviselők tették ki – nem rendelkezett elegendő gyakorlattal egy ilyen jellegű, a korábbi adóösszeírásoknál jóval nagyobb volumenű (és tegyük hozzá, jóval gyorsabban elkészítendő) munka hibamentes elvégzéséhez. Végezetül pedig – és ezt az eddigi feldolgozások szinte teljesen figyelmen kívül hagyták – a népszámlálás 1784–1787 során lefolytatott műveletei nem voltak mentesek ezekben a szóban forgó években az adatokra esetenként regionálisan komoly hatást gyakorló speciális eseményektől sem. Egyes megyékben lényegében ugyanezen időszakban – az uralkodó ösztönzésére – számottevő telepítési műveletek zajlottak.⁹ Ugyancsak jelentős mértékben befolyásolta a helyi népességnövekedési és vándorlási folyamatokat az ország hegyvidéki területein (Északkeleti-Kárpátok, Bihari hegység és Horvátország egyes részei) 1785–1786 folyamán bekövetkezett éhínség.¹⁰ Mindezek hátterében pedig ott működött a mainál lényegesen szélsőségebb hullámokra képes 18. század végi népmozgalom, mely – különösen a ritkábban lakott és kedvezőtlen természeti adottságú, illetőleg a települési mozgalmak által érintett területeken – önmagában is képes lehetett akár egy-két év alatt az adatok hirtelen megváltoztatására.¹¹

Vagyis konkrétan mindez azt jelenti, hogy egy, az 1785–1787 körüli népességi körkép létrehozatalához rekonstruálnunk kell az éppen akkor zajló szokásos és speciális népességi változásokat, továbbá az adatokra gyakorolt politikai-ideológiai hatások mértékét, valamint, amennyire lehetséges, ki kell szűrniük a számszaki hibákat, és pótolnunk kell mindazokat a hiányokat, amelyek az adatok összeállítása, több ízben történt összegzése és többszöri átmásolása során előálltak. Hogy mindezt megtehesük, annak érdekében már első lépésként minden olyan információt össze kell gyűjtenünk, amely a forrás tartalmának

⁹ Főként Bács megyébe és a Bánátba körülbelül 6000 bevándorló famíliát telepítettek 1784 és 1787 között, ami önmagában 4–5 százalékkal növelte e terület népességét (Czoernig 1855, III: 70) vö. Faragó 1998a.

¹⁰ MOL C 52. Fons I. No. 38. vö. Faragó 2005a. 38–43.

¹¹ Mindezek miatt tehát túl optimistának tekinthető Dányi Dezső azon feltételezése, hogy „az 1785. évi népszámlálás és az azt követő 1786. és 1787. évi két korrekció, vagy mai fogalmainkat használva, népesség továbbvezetés ... nagyjából válságmentes három év népesség dinamikájáról nyújt képet...” (Dányi 1985. 80).

kritikai ellenőrzésére alkalmas, s emellett meg kell próbálnunk átgondolni azokat a körülményeket is, melyek közepette e források készültek. Ha pedig mind ezen túljutottunk, akkor rekonstruálnunk kell az egykoron különböző szinten, különböző részletességgel elkészített adatsorokat. Ez természetesen nem egyszerű mechanikus összegzéseket, hanem szükség esetén a különböző minőségű adatok ellenőrzését, esetenként kiegészítését és javítását jelenti, és egyúttal annak mérlegelését is, hogy melyik adatállomány milyen elemzésre látszik megfelelő pontosságúnak. Korábbi vizsgálatunk alapján¹² úgy véljük, hogy a forrásban található adatok nem egyenértékűek – vannak közöttük pontosak és pontatlanabbak. Sőt azok az adatok, amelyek országos, regionális, megyei, vagy esetleg járási szinten pontosnak látszanak, nem biztos, hogy elemzésre megfelelőek lennének egy kisebb lélekszámú, avagy speciális kultúrájú és társadalomszerkezetű, illetve sajátos települési viszonyokkal bíró falu vagy településcsoport esetében.

Fenti elveknek megfelelően az alábbiakban két kérdést kívánunk elemezni. Az első az 1784–1787. évi népszámlálás során különböző összegzési szinteken készített forrásanyagok készítésének és fennmaradásának leltározása, és amennyiben lehetséges, azok adatainak részleges vagy teljes rekonstrukciója. A másik vizsgálandó kérdést az adatok pontosságának „bemérése” képezi, vagyis annak megállapítása, hogy melyik mennyire pontos, és véleményünk szerint főként milyen kérdések vizsgálatára látszik alkalmasnak. Úgy érezzük, hogy az eddigi alapos és helyenként kifejezetten intuitív kutatások¹³ felmentenek attól, hogy az összeírás hivaltörténetével (milyen megfontolások játszottak szerepet az összeírás létrejöttében, milyen politikai és hivatali küzdelmek előzték meg, illetve kísérték az összeírás megkezdését, lefolytatását és okozták annak megszűnését, továbbá milyen instrukciókkal látták el a munkában résztvevőket) részletesebben foglalkoznunk kelljen. Ugyanakkor azt is egyértelműnek tartjuk, hogy a fentebb célkitűzésként felsorolt, elsősorban forráskritikai célú vizsgálatainkat nem célszerű összemosenünk a már korrigált, világosan értelmezett adatsorok tartalmi elemzésével, melynek véleményünk szerint külön, itt csak érintőlegesen tárgyalt feladatot kell képeznie.

Mielőtt azonban a fent említett vizsgálatba belekezdzenénk, rögtön néhány megszorítást is jeleznünk kell. Ezek első csoportja területi jellegű. Kutatásaink nem térnek ki részletesebben Erdély népszámlálási adataira. Ez az országrész egyrészt – egy igen rövid periódustól eltekintve – az újkorban külön közigazgatási egységet alkotott, s egyúttal 1784–1787. évi népszámlálási adatai Miskolczy Ambrus és Varga E. Árpád együttműködésével külön, jelenleg is folyó feltáró munka tárgyát képezik. A másik területi megszorítás Horvátországra vonatkozik. Ezt a régiót az országos összesítők szintjén túlmenően ha-

¹² Faragó 2002, 2003a, 2003b vö. Óri 2008.

¹³ Marczali 1888; Thirring 1931, 1938; Dányi – Dávid 1960; Dányi 1980, 1985; Tóth 1987; Óri 2002, 2003.

sonlóképpen nem tárgyaljuk részletesebben. Bár a magyar- és horvátországi adatokat az egykorú közigazgatás még együtt kezelte, sorsuk a 19. században már különbözőképpen alakult. Míg az 1784–1787. évi népszámlálás település-soros forrásanyaga a szűkebb értelemben vett Magyarországra nézve nagyjából 90 százalékban fennmaradt, addig ezt Horvátországra vonatkozóan jelenleg csak a települések kerekén 40 százalékáról ismerjük.¹⁴ Ráadásul a népszámlálási adatok ellenőrzésére alkalmas egyéb forrásanyag egy részét (főként a plébánia összeírásokat) kezdettől fogva horvát levéltárak őrizték, illetve a vonatkozó központi anyagok (az 1780-as években készült, a katolikus lakosság adatait településenként részletesen rögzítő Pfarktopographie kötetek) egy részét valószínűleg vagy még a 19. század során, vagy a trianoni békét követően átadtuk Horvátországnak, illetve Jugoszláviának. Így minden szempontból nézve célszerűnek látszott e terület elemzésbe történő részletesebb bevonását mellőzni.

A másik megszorítás tartalmi jellegű. Főként az általunk a demográfia szempontjából lényegesebbnek gondolt település- és népességadatokra kívánjuk figyelmünket összpontosítani. Ezeket is elsősorban csak abból a szemszögből nézzük, hogy mennyire tűnnek pontosnak, illetve milyen mértékben valószínűsítenek hibás adatfelvételeket, avagy az összeírás által átfogott három éves időszak során bekövetkezett valós népesedési változásokat. Első olvasatban ugyan ezeket többen elemezték,¹⁵ de úgy véljük, hogy az eddig közzétett vizsgálatok eredményeihez sok mindent hozzá lehet, és hozzá tudunk tenni. Egyrészt az 1785. évi alapösszeírás legfontosabb megyei szintű népességadatait a teljes – Erdély nélkül értett – magyarországi területre vonatkozóan megtaláltuk, másrészt a rendelkezésünkre álló mind tartalmilag, mind településsorosan teljes részletezettségű megyei adategyüttesek száma is számottevő mértékben gyarapodott.¹⁶ Végezetül érdemes azt is megemlítenünk, hogy a 18. század végi hazai településállományra vonatkozóan jelenleg már olyan nagy mennyiségű összehasonlító jellegű információval rendelkezünk, mely a népszámlálási mun-

¹⁴ Elképzelhető, hogy a horvátországi levéltárakban még számos ide vonatkozó forrásadat lappang – nem tudunk arról, hogy ennek szisztematikus feltárására történt-e kísérlet. Hegedűs Antal és Katarina Čobanović (Hegediš – Čobanović 1991. 65–69) például közli a ma részben a Vajdasághoz tartozó egykori szlavóniai Szerém megye 1785. évi népszámlálási adatait, de a közlés rövidített módja miatt azt megfelelő módon ellenőrizni és korrigálni, illetve ebből következően felhasználni nem állt módunkban. (E forrást Dányi Dezső és Dávid Zoltán 1960. évi Horvátországra is kiterjedő közlése még nem ismeri.)

¹⁵ Thirring 1938; Dányi 1985; Faragó 2002, 2003a, 2003b; Őri 2008.

¹⁶ Dányi Dezső az 1980-as években még 27 magyar- és horvátországi megye teljes adatállományával tudott számolni (Dányi 1985), jelenleg viszont ilyen célra már egyedül Magyarországra vonatkozóan 33 megye adata áll rendelkezésünkre, megyei szinten pedig 1785 és 1787 között – esetenként megyék összevonásával – lényegében az egész szűkebben vett történelmi országterületre vonatkozóan módunk van számításokat végezni.

kálatok sok kutató által vitatott teljes körűsége kérdésének végére is pontot tehet.¹⁷

2. A népszámlálás alapvető adattípusai és fennmaradásuk

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk az 1784–1787. évi népszámlálás adatlapjainak rendszerét. A fő hangsúlyt azonban, mint korábban jeleztük, nem a rendszer ismertetésére, a népszámlálás lefolyásának körülményeire tesszük – ezt a szakirodalom már több ízben, kelő alapossgal elvégezte¹⁸ –, hanem elsősorban a népszámlálás során keletkezett különböző típusú források fennmaradását, mondanivalójának értékét és megbízhatóságát próbáljuk áttekinteni.

2.1 Egyéni adatokat tartalmazó família lapok

A házak, háztartások és lakások egyenkénti adatait rögzítő „egyénekenkénti ház- és família ívek” képezték a népszámlálási adatfelvétel alapját. Két változata volt: személyenkénti részletes demográfiai és foglalkozási-jogi státusra vonatkozó adatokat is rögzítő típus a keresztény lakosság számára (A minta), és csak az alapvető adatokat – név, nem, férfiak családi állapota – tartalmazó egy-

¹⁷ Két, egymástól némileg elkülönülő munkálatra gondolunk. Az összehasonlító anyagok egyik csoportját a még e sorok írója által az 1970-es évek végén kezdeményezett „Magyarország történeti helységnévtára (1773–1808)” sorozatban megjelent kötetek képezik, melyek a szűkebb értelemben vett, Erdély és Horvátország nélküli országterület 46 megyéjéből 21-ről, 5 kerülete közül pedig 4-ről készültek el. Bár arra nem számíthatunk, hogy e sorozat belátható időn belül a teljes országterületre vonatkozóan rendelkezésünkre áll – ehhez a jelenlegi kiadási ütem alapján még több évtized szükséges – a már megjelent anyag azonban gyakorlatilag a településállomány körülbelül felére vonatkozó legfontosabb korabeli összehasonlítható adatokat tartalmazza. Vagyis már önmagában is alkalmas arra, hogy a népszámlálás teljes körűségének többek által vitatott kérdésére megfelelő pontosságú választ adhasson. De annak érdekében, hogy a népszámlálás teljességével kapcsolatosan többek által gerjesztett bizonytalanságot tovább csökkentsük, célszerűnek láttuk, hogy a helységnévtári munkálatokból még hiányzó megyékre vonatkozóan azokat a forrásokat (Lipszky János településjegyzékét, a Pfarrtopographie római és görög katolikus népességadatait, illetve a görögkeletiek 1791 körüli összeírását), melyek az 1784–1787. évi népszámlálás adatainak bizonyos mértékű ellenőrzésére alkalmasak, külön elkezdjük feldolgozni. Elsőnek a Bánát és Arad megye anyagának összeállítását tervezzük, mivel e területen Torontál megye kivételével a népszámlálás település szintű adatai hiányoznak, így feltehetőleg a 18. század végi népesség és településállomány utólagos rekonstrukcióját is el kell végeznünk, hogy kiegészíthessük adatállományunkat. (Nem érezzük tarthatónak azt a megoldást, melyet az 1960. évi első forrásközlésben alkalmaztak a korábbi szerzők – ti., hogy Nagy Lajos 40 évvel későbbi adatait használták a hiányzó település szintű adatok pótlására (Dányi – Dávid 1960. 378–383).

¹⁸ Thirring 1931, 1938; Dányi – Dávid 1960, illetve legújabban Őri 2002, 2003.

szerűsített változat (Aa minta) a zsidók számára. Az ívek két példányban és több nyelven készültek. Az összeírás német nyelvű példányát a katonai összeíró biztos vette magához, míg a másik példányt – mely általában a „helyben divatozó” nyelven készült – az összeírásban közreműködő megyei hatóság tisztviselője tartotta meg.¹⁹ Az utasítások szerint az ívek összefűzéséből hozták létre azokat a „népesedési vagy községi könyveket”, amelyek a továbbiakban a népesség állandó nyilvántartásának alapját képezték volna. Ennek „civil” példányát eredetileg a községekben kívánták tárolni. A rövid határidejű összegzési feladatok miatt azonban az a gyanúnk, hogy ezeket a „helyi” példányokat a megyei biztos a további munkálatok elvégzése érdekében általában a megyeközpontba, illetve azokhoz a kollegáihoz vitte, akik a helytartótanács számára a kívánt összesítéseket elvégezték.²⁰

Egyértelmű, hogy mai szemmel nézve ezek a família ívek képezték a népszámlálás legértékesebb részét, mivel olyan adatokat is tartalmaztak (vagy azok belőlük kikövetkeztethetők voltak), amelyek alapvető fontosságúak a népességi és társadalmi szerkezet megismeréséhez: a lakosok neve, családi állapota és háztartáson belüli pozíciója, férfiak esetében az életkor és több – kevesebb rendszerességgel a foglalkozás. Mindez a 18. század végén – legalábbis a hazai viszonyok között – egyértelműen megelőzte korát, így szinte törvényszerű, hogy a kitöltött közel másfél millió família lapból csak néhány ezer maradt fenn.²¹ Mivel jelentőségüket igazában még a tisztviselők többsége sem volt képes felismerni, az ívek túlnyomó többségét a revíziók 1787-ben történt abba-

¹⁹ Dányi Dezső azon feltételezése (1980. 197–198), miszerint a família ívek négy példányban készültek és az összeírásban harmadik összeíró biztosként a helyi lelkész is részt vett volna, nem igazolható. 1785 tavaszáig összesen a keresztény familiák számának mindössze háromszorosát kitevő família ívet nyomtattak, aminek egy részét vélhetőleg az 1785. évi összeírás alkalmával nem is használták fel. Csak a zsidó családok számára készített ívek mennyisége lett nagyobb arányú, mivel túlbecsülték azok tényleges számát (Thirring 1931. 121). A lelkészek összeírásba történő direkt bevonására viszont nincs adatunk. Csak a revíziók során kértek a hatóságok segítséget az egyháztól azokon a helyeken, ahol arra a bíró vagy a jegyző nem látszott alkalmasnak.

²⁰ Érthető, hogy a munkát végző hivatalnokok csendben felülbírálták az előírásokat: egy-egy megye esetében a família lapok mennyisége több szekérrakományt is kitehetett. Ezek szétszórása, majd az évenkénti revízió miatti újra összeszedése rengeteg felesleges fuvarral járt volna, nem beszélve az adatok sérülésének vagy eltűnésének veszélyéről.

²¹ Egy időmetszetben Magyarországra vonatkozóan nagyjából 1,25 millió familiát kellett összeírni. Bár a revíziók során a változásokat többnyire az eredeti felvételi ívek átjavításával (a meghaltaknak, illetve elvándoroltaknak a lakosok jegyzékéből történő kihúzásával, a szaporulat betoldásával) igyekeztek megoldani, vélhetőleg így is számos új família lapot kellett az 1786. és 1787. évek revíziói során elkészíteni. Előfordult esetenként, hogy revízió helyett a nyilvántartás nehezen kezelhetősége miatt inkább ismét teljes egészében összeírták a népességet (Thirring 1936. 305–306, 1939. 125). Így legalább 1,5 millió két példányban kitöltött família lapra (vagyis 3 millió példányra) becsülhetjük a valaha összesen készített ívek számát.

hagyása után minden valószínűség szerint rögtön kidobták. Jelenleg csak Nyergesújfalu és Felnémet falvak, Dunapataj mezőváros, valamint néhány szabad királyi város (Győr, Székesfehérvár, Eperjes, Debrecen) – nem minden esetben teljes sorozatot alkotó – família íveinek létezéséről tudunk.²² Elképzelhető, hogy a szlovákiai levéltárakból még előkerülhetnek további töredékek, de túl sok ilyen jellegű, eddig ismeretlen forrásanyag felfedezésére nincs sok esélyünk. Maga az eredeti família lapállomány ugyanis akkora terjedelmet képezhetett, hogy fennmaradása esetén okvetlenül ma is szembetűnne minden levéltári raktárban, illetve leltárban. Vagyis a népszámlálás alapanyagát jelentő família ívek esetében a fennmaradási arány nem éri el a fél százalékot.²³

2.2 Településenkénti família soros összesítők

A família lapok részletes eredményeit a „Minden házakat és famíliákat egyben foglaló tábla” nevet viselő íven (B minta) összegezték – minden família adatát egy-egy sorra tömörítve.²⁴ Az összesítés során természetesen a táblázat fejrovatában nem szereplő, csak a megjegyzésekben rögzített demográfiai vagy társadalmi-foglalkozási információk elvesztek, viszont az összesítő rovatok a földesúr nevével, valamint a ház, illetőleg a házon belül a família sorszámaival gyarapodtak. Ebben az ívtípusban csak famíliákra vonatkozóan találunk némi többletinformációt (megkülönböztethetők közöttük a nők által vezetett és az egyszemélyes háztartások, valamint kikövetkeztethető belőlük a háztartásokat vezető férfiak pontos státus-, illetve foglalkozás szerinti megoszlása). Ez az összesítés már négy példányban készült. Egy-egy példányt csatolni kellett a katonaság, illetve a közigazgatás által kezelt família lapokhoz (a „népesedési könyvekhez”), egy került a vármegyéhez, egy pedig az illetékes katonai kerület parancsnokságához – ugyanis ez utóbbi két szervezet volt megbízva az adatok

²² Bácskai (1965–1969) és szerző kutatási tapasztalatai alapján. Közülük eddig csak az Esztergom megyei Nyergesújfalu – nem teljesen szakszerű – feldolgozását kísérelték meg (Ortutayné 1992). A Dányi Dezső vezette csoport próbálkozása Győr város több ezer família lapjának feldolgozására, melyet az 1970-es években a számítógép elterjedése előtti technológiai szinten kíséreltek meg, végül is abbamaradt. Csak néhány részeredményt ismerünk e munkálatból (Dányi 1964, 1965).

²³ A korrektség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy Magyarországon az alapadatok megmaradási aránya a 19–20. századi népszámlálások esetében sem mondható jobbnak, sőt inkább rosszabbnak nevezhető.

²⁴ A számítási műveletek megkönnyítése érdekében rendszeresítettek még egy nyomtatvány típust (Bb), melyre a tervek szerint csak az összesítők oldalainak áthozatai kerültek volna rá. A források között azonban ezzel ritkán találkozunk, feltehetően azért, mert alkalmazása kevés gyakorlati haszonnal járt. Valójában inkább csak a készítők másolási feladatait növelte, így tapasztalataink szerint inkább csak az elfogyott B lapok pótlására, vagy megyei összegzések piszkozatainak készítésére használták azokat.

összegzésével és a főhatóságokhoz (a Helytartótanácsához, illetve a magyarországi és bánáti Főhadparancsnokságokhoz (Generalkommando)) történő felküldésével. A városoknál az eljárás hasonló, de egyszerűbb volt, mert a „népesebbi könyv” összeállítása, a részadatok összegzése és revíziója lényegében egy kézben maradt. (Azt természetesen nem tudjuk, hogy minden esetben valóban elkészült-e mind a négy összesítő példány – vannak ez iránt kétségeink.)

Ezekből az összesítőkből a família lapokhoz hasonlóan szintén nem sok maradt fenn az utókor számára. Nyilván akik dolgoztak velük, a megyei összegzések elkészülte után már haszontalan segédanyagoknak tartották – és eszerint is kezelték – a településenkénti összesítőket. Ugyanez lehetett a helyzet a katonai kezelésbe került példányokkal is. A két illetékes Generalkommando (Magyarország, Bánát) levéltáraiban végzett kutatásaink során ugyanis ezen anyagoknak nem találtuk nyomát, sőt, egykori létezésük még a magyarországi főhadparancsnokság iratselejtezési jegyzékein sem került feltüntetésre. Mindössze a Jászkun kerületből, valamint Tolna, Csanád és Sáros megyékből ismerünk településcsoportokra vonatkozóan a megyei levéltárakban máig töredékesen megőrzött összesítőket, illetve szórványosan fennmaradt egy-egy településre vonatkozó összegzés Békés, Bihar, Heves, Máramaros, Nyitra, Pest megyékből, valamint Sopron városáról.²⁵ Vagyis annak ellenére, hogy esetenként nagyobb településcsoportokra vonatkozó összesítéscsomagokat is ismerünk, az igen egyenlőtlen területi megoszlás miatt a fennmaradt anyag reprezentatívnak még sem nevezhető. Sőt, az eredetileg készült források mennyiségéhez képest a megmaradt anyag aránya – tekintettel arra, hogy három összesítés-sorozattal kell számolnunk – alig haladja meg a família lapok túlélési arányát, mindössze 0,6–0,7 százalékra tehető. Vagyis a településenkénti összesítők nem annyira a tartalmi elemzésekre, mint inkább az összeírás egyes technikai részleteinek felderítésére alkalmasak. Erre a későbbiekben még visszatérünk.

2.3 Település szinten részletezett megyei, illetve városrészenként részletezett városi főösszesítők

A településenkénti összesítőkből a megyék és városok, illetve a katonai kerületek tisztviselői községsoros (avagy városrészenkénti) főösszesítőket készítettek, melyeket a Helytartótanácsnak vagy az illetékes Generalkommandonak kellett felterjeszteniük. E táblázatok majdnem teljesen azonos táblafejjel készültek, mint a korábban említettek, de az ív elején a rovatokhoz hozzáillesztettek egy-egy oszlopot a megye, a járás, a település vagy városrész neve, a népes-

²⁵ Thirring Gusztáv ismeretei szerint az 1930-as évek végén ilyenek még találhatóak Eger, Zágráb, és Gyulafehérvár városára vonatkozóan is. A szóban forgó összesítő típus eddig nyomtatásban megjelent feldolgozásai (Magyarcsanád, Jászberény, Kecskemét és Sopron) ugyancsak Thirring Gusztáv nevéhez fűződnek (Thirring 1935a, 1935b, 1935c, 1939).

séget gondozó és felügyelő római katolikus plébánia megnevezése, valamint a települési jogállás négy rovata (szabad királyi város, mezőváros, falu, puszta) számára.

A kor gyakorlatának megfelelően ez az összegzés rendszerint egy vagy két pizkozati példányban készült, majd az átmásolt tisztázatot küldték tovább. A megyei összesítők pizkozati példányainak, melyek a területi hatóságok számára több célból is hasznosíthatónak látszottak, már több esélyük volt a túlélésre. Jelen ismereteink szerint a szűkebb értelemben vett Magyarországról az 1785. évre vonatkozóan 33, 1786-ra vonatkozóan 9, az 1787. évre vonatkozóan pedig 23 megye, illetve kerület megőrzött községsoros összesítőjéről van tudomásunk. Néhány kivételes esetben mind a három év megyei összesítője fennmaradt, de az esetek többségében csak valamelyik év adatai éltek túl az eltelt több mint két évszázadot, néha pedig, sajnos úgy néz ki, hogy egyik sem.

Lényegében a településsoros megyei összesítéseknek felel meg a szabad királyi városok esetében azok városrészenkénti összeírása. Utóbbiak szisztematikus gyűjtése azonban eddig nem következett be. Thirring Gusztáv Pest, Sopron, Eger, Szatmárnémeti több évre vonatkozó főösszesítőit közölte, további 9 város 14 összesítőjét pedig e sorok írója publikálta 1975-ben.²⁶

Ha a különböző helyeken talált és esetenként eltérő évekre vonatkozó településsoros összesítőket összerakjuk, akkor lényegében a szűkebb értelemben vett történeti Magyarország népessége és településállománya túlnyomórészt összeáll az 1785–1787 közötti időszakra vonatkozóan. Mindössze Krassó és Temes megyék, valamint a Hajdú kerület hat kis mezővárosa hiányzik, illetve Arad, Hont és Ugocsa megyék esetében eddig csak a korabeli településállomány 14–29 százalékáról kerültek elő teljes körű településsoros népszámlálási adatok.²⁷ Mindent összevéve ez azt jelenti, hogy ha a pusztákat figyelmen kívül hagyjuk – erre a kérdésre később még visszatérünk – akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a szűkebb értelemben vett Magyarország városainak és falvainak kerekén 92 százalékáról legalább egy 1784 és 1787 között készült összesített

²⁶ Thirring 1938; Dávid – Faragó – Fügedi 1975. A városi összesítők gyűjtése eddig azért nem haladt megfelelőképpen előre, mert a városrészenkénti bontás ténylegesen nem sokat tesz hozzá a város egészének adataihoz, melyek sorozata mind 1785-ből, mind 1787-ből rendelkezésre áll. (Kivétel Zágráb, melynek 1785. évi adatsora csak részlegesen ismert.) Igazában ekkoriban legfeljebb csak egy Pest-Buda, vagy Pozsony méretű város esetében adhat igazán fontos többletinformációkat. Vagyis az ötvennél több hazai és külföldi városi levéltárban történő szisztematikus felkutatásuk munkájához szükséges költség és munkaidő ráfordítás ténylegesen nem áll arányban a várható eredményekkel. Megjegyzendő, hogy Thirring Gusztáv (1938. 105) vizsgálatai szerint ilyenek készítése gyakorlati célokból nagyobb mezővárosokban is bekövetkezett, annak ellenére, hogy ezt az utasítások nem írták elő. (Vö. Thirring közlését Kecskemét és Makó mezővárosokról.)

²⁷ Arad megyéből Arad város és környéke, Hontból az – 1787-ben átmenetileg, 1802-ben azután véglegesen Gömörhöz csatolt – kishonti kerület, Ugocsából pedig csak a nagyszöllősi járás településeinek népszámlálási adatait sikerült eddig megtalálni.

népszámlálási adatsor rendelkezésünkre áll. Ha pedig csak a népességszám szintjén gondolkodunk, akkor jó esélyünk van arra, hogy ha nem is a népszámlálás kategóriáinak megfelelően, de legalább felekezeti bontásban a hiányzó települések adatait – beleértve a népszámlálás összeírási körébe nem tartozó egykori magyarországi határőrvidék falvait is – nagyjából rekonstruálni tudjuk. (Jelen ismereteink szerint nehezen megoldható problémát csak néhány tucatnyi – nagyjából Hont megyében található – protestáns közösség 18. század végi népességszámának felderítése jelenthet.)

Ha a megyei összesítőket viszont nem ilyen optimista módon, a minimál szintről közelítjük meg, hanem abból indulunk ki, hogy eredetileg mi készült, és abból jelenleg minek a fennmaradásáról tudunk, akkor már lényegesen rosszabb képet kapunk. Fentebb láttuk, hogy sem az 1784–1785. évi összeírásból, sem a következő két évben bekövetkezett rektifikációkból nem hogy évenként, de együttesen sincs teljes, a szűkebb értelemben vett Magyarország egész területét lefedő, települések szerint részletezett adatsorunk, és valójában a népszámlálás eredetileg készített részletes alapadatainak kevesebb, mint egy százalékát sikerült megtalálnunk. De még a településsoros összesítők esetében is csak a ténylegesen létrejött adatoknak valamivel kevesebb, mint harmada áll rendelkezésünkre. (Sőt ha a piszkosatok létezését is tekintetbe vesszük, akkor a fennmaradt összesítők aránya nem éri el az eredetileg készített forrásanyag 15 százalékát sem.) A legfeltűnőbb hiányokat az 1786. évi adatsorok mutatják.

Arra gyanakszunk, hogy az összesítők meglehetősen hiányos fennmaradásának oka a külön füzetekbe egybeszerkesztett adat-együttesek könnyű kezelhetőségében és már a korabeli tisztviselők által is felismert hasznos tartalmában rejlik. Ezeket a forrásokat ugyanis a korabeli központi igazgatás nagyon jól tudta gyakorlati célokra – vélhetően elsősorban az adóösszeírások és az újoncoztatás segédanyagaként – hasznosítani. (Ellenőrizni lehetett például belőlük a felküldött megyei jelentések és összeírások pontosságát, könnyebben lehetett tervezni a következő évi adót és újonckivetést, megbecsülni az agrártermelés vagy a közegészségügy problémáinak hatását stb.) A központi hivatalok tisztviselői, miután kivonatolták belőlük az országos összesítőkhöz szükséges adatokat, példányaikat nagy valószínűséggel részben a kerületi biztosoknak adták, részben a Helytartótanács számvevőségénél, valamint a magyarországi, bánáti és erdélyi Főhadparancsnokságoknál gyűjtötték össze. Miután azonban előbbiek hivatali iratai a tisztség átmeneti jellegénél fogva csak töredékesen őrződtek meg, az utóbbi szervek nagy tömegű forrásanyagában pedig a selejtezések a 19. század folyamán széles rendet vágtak, a szóban forgó összesítők többsége elenyészett – vagy ahogy udvariasabban fogalmazni szoktunk: lappang. Amely összesítőkről tudunk, azok véletlenszerűen részben a megyéknél, részben egyes helytartótanácsi részlegeknél, esetenként a magyarországi főhadparancsnokságnál megmaradt példányok, melyek hol elkésztettségük, hol hibáik, hol hiányos állapotuk miatt, hol egyszerűen azért, mert nem a szokásos helyükön voltak,

kerültek el a selejtezés.²⁸ Kis rosszindulattal akár azt is mondhatjuk, hogy lényegében a másodosztályú forrásanyagból kell felépítenünk a 18. század végi magyarországi népesség és társadalom számszerű adatokra támaszkodó körképét.

2.4 Megyénként és/vagy városonként részletezett országos, illetve kerületi összesítők

Nyilvánvalóan kormányzati célokra a magasabb szintű vezetés kezébe nem lehetett egy tízezernél is több adatsorból álló, sok-sok kilós irathalmazt adni, ezért a hivatalok erre a célra még egy fokkal aggregáltabb összesítőket készítettek. Sajnos, ezeket sem ismerjük teljes mértékben.

A szabad királyi városokról – melyek közé átmenetileg az összeírók Egert is besorolták – 1785-re vonatkozóan Zágráb kivételével a teljes részletességű, városonként egy-egy sort tartalmazó népszámlálási összesítők a rendelkezésünkre állnak, az 1787. évről pedig hiánytalan adat-együttessel rendelkezünk. (Minden valószínűség szerint az 1786. évi revízió adatai alapján is készítettek ilyet, de ennek eddig nem találtuk nyomát.)

Bonyolultabb a helyzet a megyesoros összesítők esetében. Itt jelenleg teljes egészében csak a Thirring Gusztáv által már 1938-ban közölt – és az összesítés befejezésének dátuma miatt általában 1786. évinek jelzett – 1785. évi erdélyi és

²⁸ Nem gondoljuk persze azt, hogy a más tartalmú, 200–250 évvel korábbi, főként szöveges forrásanyagok a népszámlálási anyagoknál nagyobb mértékben őrződtek volna meg. Mindössze arról van szó, hogy az ilyen, viszonylag precízen tervezett, egymásra épülő elemekből álló összeírási művelet során készült forrásanyagok egykori mennyisége, tartalma hiányaival együtt lényegesen pontosabban kiszámítható, mint ahogy ezt az egyéb típusú szöveges hivatali vagy magánjellegű források esetében meg lehet tenni. Nyilvánvalóan igen nehéz megbecsülni, hogy a népszámlálással azonos időben készült megyei és városi hivatali ügyintézés során készült iratok és azok mellékletei milyen tartalmúak voltak, mekkora mennyiséget tettek ki és milyen arányban őrződtek meg, avagy az egyének és csoportok konfliktusai, illetve a hagyatéki ügyek során mennyi írásos dokumentum keletkezett, és ezekből hol, mennyi maradt ránk. Nem is beszélve a teljeséggel felbecsülhetetlen mértékű, az egykori családi levéltárakban őrzött, jórészt magánvonatkozású forrásokról, melyek sorsa a hivatali iratanyagokénál sokszorosan hányatottabb volt. Ugyanakkor viszont a fentiek alapján talán érdemes azon eltöprengeni, hogy mennyire indokolt a rendelkezésre álló forrásanyag esetlegessége, töredezettsége, igen alacsony reprezentativitása fényében sok esetben az a magabiztosság, amellyel az utókor kutatói teóriákat alkotnak, koncepciókat állítanak fel, és történeteket fogalmaznak meg a múltbeli társadalmakról. Valahogy keveselljük a kételkedést, az alternatív változatok, lehetőségek kutatását és feltételezését. (És akkor még a források társadalmi szerkezet szerinti reprezentativitásáról – jobban mondva annak majdnem teljes hiányáról – nem is szóltunk.)

1787. évi magyar- és horvátországi összegzés áll a rendelkezésünkre.²⁹ Az összeírás első, 1785. évi példányából csak a legfontosabb adatokat (települések, házak, famíliák, keresztény és zsidó népesség száma) tartalmazó, a helytartónács által valószínűleg a kancellár, vagy a nádor részére készített, Magyarország és Horvátország összes megyéjét és városát tartalmazó kivonatra azonban sikerült rábukkannunk (III. függelék). Az iratanyag alapján – melyben a népszámlálási adatok gondozásával megbízott tisztviselők rendszeresen a katonai összegzésektől, illetve az előző évi eredményektől való eltérések okát firtatják – azonban biztos, hogy mind az 1785. évi összeírásról, mind az 1786. évi rektifikációról készültek teljes adatsoros, az 1787. évvel megegyező, részletesebb összesítések is. Könnyen lehet, hogy Thirring Gusztávnak igaza volt, amikor arra gyanakodott, hogy ezeket a bécsi főhatóságok iratai között kellene tovább keresni.³⁰

2.5 Egyéb, a népszámlálási munkálatok során készült jegyzékek (idegenek, zsidók, illetve népmozgalmi változások összeírása)

A népszámlálás során külön, a familia lapos felvételtől elkülönítve kellett összeírni a zsidókat, az idegeneket, valamint az 1786. és 1787. évi revízió során bekövetkezett népmozgalmi változásokat. A népszámlálások során készített zsidóösszeírások esetében tudomásunk szerint eddig sem familia ívek, sem kitöltött összesítők nem bukkantak fel. Utóbbiak, ha egyáltalán készültek, akkor minden valószínűség szerint szintén valamelyik Bécsben székelő főhatóság hivatali iratai közé kerültek, mivel a zsidók népszámlálás során történt felvétele familia lapos módszerének köszönhetően sokkal pontosabb és teljesebb volt, mint bármely addig készített zsidóösszeírás. A zsidók familia lapjai, melyek kicsi számuk és szórt megtelepedésük miatt az esetek többségében amúgy is csak néhány lapot jelentettek egy-egy népesedési könyv mellett, vélhetően szintén elpusztultak, külön településsoros összegzések tudomásunk szerint nem készültek róluk.

Az idegenek összeírásai tartalmazták azok nevét, életkorát, családi állapotát, foglalkozását, születési, illetőségi és tartózkodási helyét, szöveges formában

²⁹ A közelmúltban Miskolczi Ambrus kutatásainak eredményeképpen előkerült Erdély 1786. és 1787. évi megyesoros összesítése is.

³⁰ Thirring Gusztáv kérésére a bécsi Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet tagjai eredménytelenül kutattak a népszámlálás település-soros megyei összesítői után az ottani levéltárakban (Thirring 1938. 11). Az a gyanúnk azonban, hogy a különböző évekről készített országos összesítőket, melyek nagy valószínűséggel az Udvari Kamara, az Udvari Haditanács és az – azóta elpusztult – Államtanács iratai közé kerülhettek, feltehetően nem keresték. (Ez bizonyos mértékig érthető, mert utóbbiak mindössze néhány oldal terjedelműek, vagyis gyakorlatilag a központi igazgatás 1784 és az 1790-es évek közötti teljes őrzött iratállományát át kellett volna nézni ahhoz, hogy esély legyen újabb források előkerülésére.)

(nagy, kicsi, közepes stb.) termetét, így számos vizsgálati lehetőséget rejtenek magukban. A gazdag tartalomtól következően a jegyzékeket nem csak az összesítő készítéséhez használták fel. Nyilvánvalóan fontos információkat adtak a katonaság számára, és segítették a hatóságokat az alattvalók vándormozgalmainak ellenőrzésében (vagyis közbiztonsági jelentőségük is volt). Ezért a készítőknél az előírásoknak megfelelően a jelenlevő idegenek jegyzékét másolatban a Birodalom többi, az összeírtak származási/illetékességi helye szerint érdekelt főhatóságának is meg kellett küldeni. Sajnos, ez az összeírás típus szintén töredékesen maradt ránk (vagy legalábbis töredékes módon ismerjük). A megyei levéltárakban a József kori közigazgatás terjedelmes mennyiségű német nyelvű iratai között szóródnak el megmaradt jegyzékek, vagyis összegyűjtésük komoly, egyelőre elvégzetlen feladatot jelent. Csak a helytartótanács összeírási ügyosztályán (MOL C 87) találunk belőlük együttesen nagyobb mennyiséget. Ez főként a csehországi és ausztriai tartományokban összeírt magyarországi illetőségűekre vonatkozó, valamint néhány hazai város által készített, az ott élő ausztriai idegeneket név szerint összegző jegyzékeket tartalmaz, főként az 1788–1789 közötti évekre vonatkozóan. Mindez annak köszönhető, hogy a népszámlálási revíziók 1788. évi leállítása után ez a jelentés típus, mintegy a hivatali munka önmozgása eredményeképpen még egy-két évig tovább készült, de már nem kerülhetett felhasználásra.³¹

A népmozgalmi változások nyilvántartásáról készített jegyzékek ugyancsak igen töredékesen maradtak meg, pontosabban ez esetben is hiányos a megmaradtak felderítettsége. Jelenlegi ismereteink szerint főképp városokról található ilyenek (Hajdúdorog, Nyíregyháza, Miskolc, Óbuda és Tokaj mezővárosok, illetve Sopron szabad királyi város), de két esetben (Sopron és Sáros megyék) nagyobb területre vonatkozóan is találhatunk erről információkat.³² Mindez arra utal, hogy a II. József idősza alatt készült – és sok esetben a későbbieknél kevésbé selejtezett – megyei és városi közigazgatási iratok között még több ilyen jegyzék létezése valószínűsíthető. Ez a forrástípus egyrészt az anyakönyvekkel egybevetve a születések és halálozások, másrészt a vándorlások elemzéséhez nyújthat igen kiváló lehetőségeket, de eddig ritkán került hasznosításra.³³

³¹ A jegyzékek leginkább a katonaköteles – vagy ahhoz korban közel álló – férfiak adatait adják meg. Nagyon kevés gyermekkorú, illetve 40 év feletti szerepel az adatsorokban, a nők pedig teljességgel hiányoznak belőlük. E korlátok figyelembevételével azonban a szóban forgó összeírások elsősorban a migrációs folyamatok vizsgálatára igen jól hasznosíthatók (Faragó 1998b).

³² Bácskai 1965–1969; Thirring 1939, illetve Óri Péter és e sorok írójának levéltári kutatásai alapján.

³³ Sopronra vonatkozólag I. Thirring Gusztáv népmozgalmi elemzéseit (Thirring 1939. 159–172), Miskolc vándormozgalmaira, háztartásszerkezetére és életciklusaira vonatkozóan pedig e sorok írója kísérelte meg e források felhasználását (Faragó 2000, 2005b, 2006). Óbuda népmozgalmának kutatása során Gajáry István ugyancsak hasznosította e forrástípust (Gajáry 1998).

2.6 Országos és regionális főösszesítők

A megyénként bontott országos összesítőkből részben ellenőrző céllal, részben a magasabb célú hivatali szükségleteknek megfelelően számos különböző további összegzés született. Készültek országos összesítők a közigazgatási gyakorlatnak megfelelően minden évben Magyarországról és Horvátországról összevontan, illetve Erdélyről külön (I. függelék). A népszámlálási műveletekben közreműködő katonatisztek készítettek külön toborzó kerületek szerint részletezett összesítőket (II. függelék). A hivatali működés során összevetették egymással a katonai és civil hatóságok által készített összegzéseket (IV. függelék), illetve az 1785 és 1786, illetve 1786 és 1787 közötti adatokat (V. függelék) egyrészt a számadatok ellenőrzése, másrészt a változások megfigyelése érdekében. A hivatali munkához nem volt mindig szükség a teljes információ-mennyiségre, így ezért, mint említettük, készítettek kivonatos országos összesítőket (III. függelék), illetve külön összegezték a katonai toborzó kerületek, valamint a kerületi biztosok számára a csak az igazgatásuk alá tartozó terület megyéinek adatait.³⁴

Néha ennél meglepőbb, tulajdonképpen nem hivatalosnak nevezhető összegzések is létrejöttek. Ludwig Schlözer például 1791-ben közölt egy, a Főhadparancsnokság által 1785 decemberében készített összesítőt (1. táblázat), mely az 1783. évi lélekösszeírások, valamint az 1784–1785. évi népszámlálási adatok alapján megpróbálta a Magyar Királyság népességét és legfontosabb társadalmi-foglalkozási csoportjait megbecsülni.³⁵ Tudomásunk szerint ez az egyetlen olyan korabeli kísérlet, mely az 1772-től 1783-ig tartó *Conscriptio animarum* elnevezést viselő népösszeírás-sorozat és az 1784–1785. évi népszámlálás tartalmilag és szerkezetileg sok tekintetben egymástól eltérő eredményeit megpróbálta együttesen értelmezni és hasznosítani.³⁶

³⁴ Az 1787. évből a település soros adatközlések mellett közlünk egy ilyet, mely a Bánát és a Tiszántúl megyéiről a De Vins ezred sorozási kerülete számára készült (Dányi – Faragó – Fügedi 1975. 4–5). Ismerünk hasonlót, mely a munkácsi (civil) kerület 1786–1787. évi népességi változásait (Bilanx) mutatja be, és tulajdonképpen ebbe a csoportba sorolhatók azok az 1788 környékén készített kerületi térképek is, melyek szélén feltüntették az ábrázolt megyék településeinek és népességének 1787. évi adatait (MOL Térképtár II. DVD Rom).

³⁵ A közölt adatok – melyeket minden kritika nélkül Robert Townson (1797. 183–184) is átvett – hiányosak, és egymásnak ellentmondóak, értelmezésüket az 1. táblázatban kíséreltük meg. Bár olvasatunkat nem érezzük teljesen megnyugtatónak és nem tekinthetjük az egyetlen megoldásnak, mégis közreadjuk, mert az adatok a maguk nemében – elsősorban az özvegyek, valamint a nők két nagy korcsoport szerinti bontása, valamint a vidéki és városi iparos adatok miatt – ismereteink szerint egyedülállóak.

³⁶ Ludwig Schlözer adatai alapján ezek szerint valószínűsíthető, hogy az 1783. évi lélekösszeírások megyei eredményeiből is készült országos összesítő, de ennek holléte jelenleg szintén ismeretlen.

*1. A Főhadparancsnokság beclése Magyarország jogi népességéről
1785 decemberében^a*

*Estimation of the Austrian Army Headquarter on the de jure population of the
Hungarian Kingdom in december 1785*

	Männliche	Weibliche	Zusammen	<i>Megjegyzés: az 1785. évi népszámlálási főösszesítő adata</i>
Personen unter 12 Jahren ^b	1 831 308	1 894 309	3 725 617	<i>nem szerepel</i>
Personen über 12 Jahre verheiratete und unverheiratete ^c abzüglich der Wittwer/Wittwen	1 581 805	1 620 234	3 212 039	<i>nem szerepel</i>
Geistlichen Standes ^d	14 240	4 683	19 103	<i>13 802 férfi</i>
Adeliche Personen beiderlei Geschlechter ^e			334 790	<i>162 947 férfi</i>
Beamte und Honoratiores	17 213		17 213	<i>4 387 férfi</i>
Abwesende, auf unbestimmte Zeit	63 120	33 413	96 533	
Abwesende, auf bestimmte Zeit in Staatsgeschäften, männl.			79 371	<i>117 919 férfi</i>
Juden in 4375 Familien ^f			75 377	<i>15 221 familia, 75 089 fő</i>
Ganze Volksmenge			7 417 515	
<i>Összes népesség özvegyek nélkül^g</i>			<i>7 560 043</i>	<i>7 008 574</i>
<i>Összes népesség özvegyek és távollévők nélkül^g</i>			<i>7 388 133</i>	
Feuerherden			1 403 120	<i>1 314 362 familia</i>
Bürger und Handwerks Leute in Städten	304 106		304 106	<i>83 871</i>
Bürger und Handwerks Leute auf dem Lande	137 305		137 305	
Bauren und Halb Bauren u. auf dem Lande lebend	892 134		892 134	<i>509 823</i>

^a Schlözer jegyzete az adat származásáról: „Die mittelst Berichts des ungrischen General Commando d.d. 23. Dec. 1785. Eur. Majt. Königl. Ungrischen Hofkanzlei zugekommenen Conscriptions Liste überreicht Allerhöchstendenselben gedachte Hofstelle hiemit in der Anlage. Wien 18. Jan. 1786. Nach dieser, in den Jahren 1783, 84, und 85, auf Allerhöchsten Befehl vorgenommenen Coscription, befanden sich, in den Königreichen Ungern, Kroatien, und Slavonien, abzüglich des regulären Militärs.”

^b Az összegzés eredménye 3 725 617 főre javítva. (Az eredeti érték 3 625 617.)

^c Az összegzés eredménye 320 039. Valamelyik adat hibás.

^d Az összegzés eredménye 18 923 fő. Valamelyik adat a három közül hibás.

^e Az adat 34 790 főről javítva.

^f A népességszám 25 377-ről javítva. (A familia szám rossz.)

^g Az összeg csak a Határőrvidék nem katonai népességével együtt fogadható el valóságosnak.

Forrás: Schlözer 1791. 67–69 alapján. (A betoldott adatok kurzívval jelölve.)

3. A demográfia legfontosabb adattípusok megbízhatósága

Az alábbiakban röviden megpróbáljuk a demográfiai szempontból fontos adatok minőségét megvizsgálni a rendelkezésünkre álló különböző szintű összesítők, illetve az azok tartalmának ellenőrzésére alkalmas korabeli források összehasonlítása révén. Kezdjük először a katonai és helytartótanácsi összesítések közötti adatok különbözőségével. Az összehasonlíthatóság érdekében az előkerült 1785. évi kivonatos helytartótanácsi összesítő adatait átrendeztük a toborzójárások szerinti katonai összegzésnek megfelelően, majd összevetettük azt a katonatisztek által készített kimutatással (2. táblázat). Ennek alapján a következők állapíthatók meg. A települések tekintetében több fontos különbséget észlelünk. A katonai összesítés összesen 348 tételes település-többséget mutat, mely minden valószínűség szerint túlnyomórészt a puszták számából adódik. Vélhetően a katonák a pusztákat mindig a terepviszonyoknak megfelelően – vagyis általában külön – kezelték, ugyanakkor viszont a kisebb falvak egy részét pusztaként minősítették. Ezzel szemben a „civil” összeírók a települések jogi helyzetéből indultak ki, és az egyes településekhez tartozó, nem önálló pusztákat – különösen, mint az esetek többségében, amikor lakosuk sem volt – igen gyakran az anyatelepüléshez számították, ugyanakkor a néhány házas falvakat kicsinységük ellenére is jogi helyzetüknek megfelelően minősítették.

A másik eltérés a városoknál tapasztalható. Valószínűleg a települések mérete és kinézete befolyásolhatta a katonai összeíró biztosok véleményét, így Horvátországban (ahol emeletes kőházak gyakrabban előfordultak) és az Északkeleti-felvidéken (szepesi városok) több települést – beleértve közéjük a püspöki székhelyeket is – szabad városnak, illetve mezővárosnak minősítettek, és a nagyméretű alföldi falvak egy részét is mezővárosként írták össze.

2. Az 1785. évi népszámlálás katonai illetve helytartótanácsi összesítéseinek végeredményei közötti különbségek^a
Differences in the results of the military and civil summaries of the 1785 census

Régió	Szabad királyi város	Mezőváros	Falu	Pusztá	Összes település	Házak száma	família		népesség		Fő/família	
							Keresztény	Zsidó	Összes	Keresztény		Zsidó
Nyugat-Felvidék	0	18	-3	33	48	21	983	-2	2269	-10	2259	2,30
Közép-Felvidék	2	9	-20	29	20	202	-104	-6	292	1	293	-2,66
ÉK-Felvidék	31	-28	-4	2	1	-29	721	4	104	0	104	0,14
Ruszin terület	0	6	-6	15	15	-898	439	12	-76	-45	-121	-0,27
Észak-Alföld	1	-8	7	22	22	209	3682	0	1100	4	1104	0,30
Horvátország – Zala	10	3	-19	-2	-8	1310	-550	2	1756	6	1762	-3,22
Dél-Dunántúl – Dél-Alföld	0	17	-11	170	176	-105	77	1	176	0	176	2,26
Tiszántúl – Bánát	3	4	-8	1	0	250	-25	2	2094	5	2099	-91,26
Észak-Dunántúl	0	4	-82	152	74	41	962	0	-258	0	-258	-0,27
Magyar Királyság	47	25	-146	422	348	1001	6185	13	7457	-39	7418	1,20

^a A pozitív adatok a katonai összegzésben látható többletet, a negatívak a helytartótanácsi összeállítás többletét és a katonai adatok hiányát mutatják.

Forrás: szerző számításai MOL A 39 1786/no. 4772, illetve I. függelék alapján.

A harmadik jelentősebb különbségsoportot a famíliák és a népesség számában találjuk a két külön számítás között. Érdemes megfigyelni, hogy az egymás mellé rakott két összesítésben a famíliák és népességszámok az egyes toborzókerületekben szinte soha sem ugyanabban az irányban térnek el egymástól. Ez egyértelműen arra utal, hogy elsősorban nem kimaradásokkal, hanem a megyei összesítők készítése során elkövetett másolási és összegzési hibákkal kell számolnunk – az, hogy például a katonai összesítőben Horvátország népessége 548 fővel kisebb, de 1762-vel több a famíliák száma, másképp aligha értelmezhető. Persze a famíliák és a népesség közötti katonai és civil eltérések még egy további olvasatot is megengednek: lehetséges, hogy a megyei tisztviselők az egyedülálló egy részét nem tudták kezelni, és vagy kihagyták, vagy hozzácsapták egy másik háztartáshoz. Erre utalhat az, hogy a két összegzés famíliá- és népességszáma között alig 20 százalékos az eltérés (vagyis majdnem minden hiányzó személy eggyel kevesebb háztartást eredményez a helytartótanácsi összesítő adataiban). Egyébként általánosságban is feltételezhető, hogy a katonák és a civilek nem minden esetben értelmezték azonosan a famíliá fogalmát. A házak és a lakosok elhelyezkedése, különösen a szórt településekkel, sok külterületi lakott hellyel rendelkező régiókban – például a Felvidék pásztorkodó övezeteiben, vagy az Alföld állattartó szállásain – elegendő alapot adhatott eltérő értelmezéseknek. (Könnyen lehet, hogy a végeredményekben mind a két hatás együttesen jelen volt.)

Végül még egy megjegyzés kívánkozik táblázatunkhoz. Az ezredenkénti eredmények alapján azt kell feltételeznünk, hogy a katonai összeíró biztosok működése sem volt teljesen egyenletes. A Keleti-Kárpátok főképp ruszin lakta megyéit magában foglaló toborzókerületben ugyanis több adat is kisebb (házak, keresztény és zsidó népesség), mint az ugyanerre a vidékre vonatkozó helytartótanácsi összegzésé. Mindez arra utal, hogy ebben a régióban a katonatisztek közreműködése a népszámlálásban talán kevésbé volt eredményes, mint a helyi viszonyokkal ismerősebb „civileké”. Összességében azonban osztjuk Thirring Gusztáv hallgatóságos véleményét, miszerint az első népszámlálás végösszege pontosabb a katonai összesítésben,³⁷ így országos értéként – kisebb korrekciókkal – mi is ezt adtuk meg (I. függelék).

A következőkben külön megnézzük az egyes demográfiai szempontból fontos adattípusokat. Kezdjük először a településekkel, melyeknek szemrevétele-

³⁷ Thirring utólag sem bírálja a megyék munkavégzését, de 1785-re vonatkozóan összesítő adatát a katonai számításokra építi, holott a Helytartótanács összegzése is a rendelkezésére állt. A katonai összeírások nagyobb pontosságát a magunk részéről egyébként azzal magyarázzuk, hogy az összeírásokban résztvevő katonatiszteknek tanulmányaik során valószínűleg meg kellett ismerkedniük a számítások, a tervezések, a terepen való tájékozódás, és a térképezés alapvető tudnivalóival és készségeivel, míg a megyei tisztviselők tennivalóikat csak a gyakorlat során tanulták meg úgy, ahogy, rendszeres képzésben általában nem részesültek.

zése véleményünk szerint sok tekintetben eldöntheti a népszámlálás többek által megkérdőjelezett teljességét, népességszám adatainak hitelességét is.³⁸

3.1 A települések (városok, falvak, puszták) – a népszámlálás teljessége

Induljunk ki a népszámlálás során készített összesítők pontosságának kérdéséből. A 3. táblázatból megállapítható, hogy a városok esetében az országos és megyei összesítők között általában nem voltak komolyabb különbségek, s a megyék között is inkább a besorolások tekintetében tért el a két forrás egymástól – magyarán az országos összesítő készítői több ízben felülbírálták (utólag kijavították, vagy kijavították) egyes megyék adatait. Számaikból például úgy tűnik, hogy Szatmár megye összeírási hiányait is – melyre később még visszatérünk – pótolgatták. Jelen pillanatban viszont nem tudjuk magyarázni Somogy és Ung megyék 10, illetve 11 falunyi eltérését a megyei összesítők javára. Ezt azonban 1785-ben Magyarország és Horvátország 12 623 településéhez – közte 11 423 városhoz és faluhoz – kell viszonyítanunk, ami 0,2 százalékos eltérést jelent.³⁹ A lényeg azonban az, hogy az országos összesítők korrigált értékei összességükben minőségileg némileg jobbak, mint a megyei összesítőké egyenként, viszont tudomásul kell vennünk, hogy miután település-soros adatokat csak utóbbiakban találunk, némileg kisebb megbízhatóságukkal együtt is elsősorban csak ezeket vizsgálhatjuk és elemezhetjük.

³⁸ Többben megkérdőjelezték a népszámlálás adatainak teljességét. A legnagyobb hatást valószínűleg Wellmann Imre kifogásai kelthették, aki több ízben részletesen foglalkozott a Józsefi népszámlálás teljességének kérdésével (Wellmann 1979, 1989). De más negatív véleményekkel is találkozhatunk – Kováts Zoltán szerint például „a népszámlálás minimálisan 10 százalékos hiányossággal készült” (Kováts 1983. 29). Jároli József és Gál Éva néhány település vizsgálatára támaszkodó helyi tapasztalatai alapján ugyanígy hiányosnak gondolja a népszámlálást (Jároli 1983, vö. Gál 1992. 13).

³⁹ Lehet persze, hogy ha a szűkebb értelemben vett Magyarország még hiányzó 1785. évi összesítői a rendelkezésünkre állnának, akkor az eltérések mértéke valamit nőne, de aligha haladná meg az 1 százalékos arányt.

3. Az 1785. évi országos összesítő és az ugyanezen évre vonatkozó elérhető megyei összesítők településszámai közötti különbségek
Differences in the number of settlements between the country-wide summary of 1785 and the county summaries available for the same year

A települések	Város	Megye és kerület
Száma és besorolása megegyezik	50	20
Száma megegyezik, besorolásuk részben eltérő	---	8
Száma eggyel több vagy kevesebb	---	2
A megyei összesítőben 3–8 településsel kevesebb található	---	3 ^a
A megyei összesítőben 10–11 településsel több található	---	2 ^b
Az eltérés eldönthetetlen	1 ^c	
Összesen	51 ^d	35

^a Torontál megyében egy faluval és két pusztával, Szatmárban hét faluval, Komáromban négy mezővárossal kevesebbet ad meg a megyei összesítő. (Komárom esetében a különbséget besorolási problémák is színesítik – az országos összesítőben a falvak egy részét mezővárosnak, illetve a puszták egy részét falunak minősítették.)

^b Somogy megyében 10, Ung megyében 11 faluval több található a megyei összesítőkben, mint amennyit az országos kimutatott.

^c Buccari 8 tartozék települése a városok összesítőjében nem szerepel.

^d Zágráb nélkül.

Forrás: szerző számításai a MOL A 45 Acta Praesidialia 1785/ no. 29, Thirring 1938. 94–101, és a megyei összesítők alapján.

Ha összevetjük egymással az 1785. évi népszámlálás és az 1787. évi revízió településekre vonatkozó adatait, akkor valójában két irányban látunk közöttük lényegesebb különbségeket (4. táblázat). Először is kisebb–nagyobb eltéréseket találunk az egyes települések besorolásában a megyék közel 70 százaléka esetében. Különösen a puszták száma nő meg, 1787-ben közel 500-zal többet jegyeznek fel belőlük, mint 1785-ben. Minden valószínűség szerint a korábban az anyatelepüléssel együtt összeírt, lakosokkal rendelkező pusztákat most a megyék körülbelül felében külön vették számba. A falvak esetében komolyabb eltéréseket csak a horvátországi Körös és a felvidéki Zólyom megye esetében látunk, ahol 6, illetve 12 településsel kevesebbet írtak össze 1787-ben. A puszták száma közötti lényeges eltéréssel szemben a falvak és mezővárosok számában mutatkozó különbség összességében azonban ismét minimális, a teljes településállományon belül mindössze 0,1–0,2 százalék között mozog. (Megjegyzendő, hogy ha a pusztáktól eltekintünk, akkor azt látjuk, hogy a két év összesítője között számszerű eltéréseket mutató területi egységek nagyjából Horvátországban találhatóak, ami valószínűleg a régió jelentős részét kitevő

hegyvidéki területek kívülálló számára nem mindig egyértelműen értelmezhető, szórt települési viszonyaival magyarázható.)

4. *A magyar- és horvátországi települések számának eltérései (különbségei) az 1785. és 1787. évi országos összesítők között*
Differences in the number of Hungarian and Croat settlements between the country-wide summaries of 1785 and 1787

A települések	Város	Megye és kerület
Száma és besorolása megegyezik	47	9
Száma megegyezik, besorolásuk részben eltérő	1 ^a	12
Száma eggyel több vagy kevesebb	1 ^b	3
A puszták száma eltér	3	26 ^c
Az 1785. évi adat 2–3 településsel kevesebb	---	4 ^d
Az 1787. évi adat 2–11 településsel kevesebb	---	3 ^e
Összesen	52	57

^a Buccari 8 tartozék települését nem ugyanúgy sorolták be 1785-ben és 1787-ben.

^b Fiume egyetlen falvát 1785-ben vagy Szeverin megyénél, vagy a várossal együtt írták össze.

^c 4 esetben az 1787. évi, 22 esetben az 1785. évi adat kevesebb pusztát tartalmaz.

^d Aradban 2, Temesben, Verőcében és Zágráb megyében 3–3 településsel kevesebbet írtak össze 1785-ben, mint 1787-ben. (Arad és Temes esetében ezt részben a József kori telepítések okozhatták.)

^e Pozsegában 2, Kőrösben 6, Zólyomban 11 településsel kevesebbet írtak össze 1787-ben, mint 1785-ben.

Forrás: szerző számításai a MOL A 45 Acta Praesidialia 1785/ no. 29 és Thirring 1938. 117–119 alapján.

Ezek a vizsgálatok azonban csak összesítőkön alapulnak. Pontosabban akkor láthatjuk az adatok teljességét vagy hiányos voltát, ha a megyék teljes településállományát falvankénti részletességgel vizsgáljuk. Ennek megtételére azokban elsősorban ott van módunk, ahol már elkészült a 18. század végi helységnévtár, mely az összes fontosabb országos, vagy legalább egy teljes megyére kiterjedő, a településállomány felmérésére alkalmas forrást feldolgozta. Az Alföld és a Délvidék esetében ezt öt megyére tudtuk megtenni (5. táblázat). Az adatok azt mutatják, hogy a városok esetében 100, a falvak esetében a legrosszabb esetben is közel 98 százalékos a népszámlálás pontossága a településállomány tekintetében. Közelebről megnézve azonban a hiányzó falvakat azt látjuk, hogy a vizsgált megyékben biztosra csak egyetlen bihari település kimaradását vehetjük. A többi esetben elsősorban adathiba miatt különbözik a két

forrás faluszáma. A helységnévtárakban többször tévesen minősítenek falukat pusztának, néhányszor előfordul téves, illetve kettőzött adatfelvétel, vagy tucatnyi esetben a térképi fekvés – és a feldolgozott többi forrás adatai – azt sejtetik, hogy a népszámlálók két falut együttesen írtak össze. (Megjegyzendő, hogy az összes településállománybeli bizonytalanság háromnegyede Bihar megyéhez kapcsolható – alighanem ismét a változatos és nehéz terepviszonyok és/vagy az összeírók pontatlan munkája állhatnak ennek hátterében.)

5. A 18. század végi helységnévtár és az 1784–1787. évi népszámlálások települési adatainak összehasonlítása I. Alföld

The comparison of the settlement-level data in the register of settlements relating to the end of the 18th century and in the censuses 1784–1787 I. Great Plain

A település típusa	Népszámlálási adata van	Népszámlálási adata hiányzik	Összesen	Népszámlálásban összeírtak aránya (%)	Megjegyzés a hiányzókról
Szabad királyi város	9	4	13	100,0	Szeged városrészei
Mezőváros	76	7	83	100,0	6 hajdúváros, Székelyváros (Bihar m.)
Falu	865	21 ^a	886	97,6	A hiányzó falvakból 16 Bihar megyei
Puszta	57	890	947	6,0	
Jogi státussal nem rendelkező lakott helyek					
Egyéb	1	138	139	0,7	
Ipari	---	48	48	0	
Mezőgazdasági	---	39	39	0	
Vendéglátóhely	---	134	134	0	
Vicus ^b	---	6	6	0	
Egyéb külterület összesen	1	365	366	0,3	
Mindösszesen	1008	1287	2295	43,9	

^a 1 kimaradt (Venter, Bihar megye), 2 valójában puszta, 5 valószínűleg téves adat (4 nem szerepel Lipszky térképén, 1 falu kétszeres felvétel), 1 falu 1800 körül, a népszámlálás után települt, 12 pedig minden valószínűség szerint a szomszédos településsel együttesen került összeírásra.

^b Kisebb, faluszerű, de közigazgatási önállósággal nem rendelkező település.

Források: szerző számításai Bács, Bihar, Csongrád, Heves és Pest megyék helységnévtárai valamint Lipszky helységnévtára alapján (CD Rom kiadás).

Az Alföldéhez hasonló képet látunk a Dunántúl megyéiben is (6. táblázat). Itt a falvak esetében a népszámlálás pontossága szintén 97 százalék feletti,

minden valószínűség szerint csak három Zala megyei falu hiányzik a népszámlálásból. 25 esetben ismét két település összevont felvétele valószínűsíthető, a többi hiány pedig csak látszólagos: a hiányzó falvak valójában puszták, illetve téves adatok. (A településállománybeli bizonytalanságok közel 80 százaléka ez esetben Zala megyéhez kapcsolható. Talán az aprófalvak, szegek, szőlőhegyi települések nehezíthették meg helyüktől az összeírók munkáját.)

6. A 18. század végi helységnévtár és az 1784–1787. évi népszámlálások települési adatainak összehasonlítása II. Dunántúl

The comparison of the settlement-level data in the register of settlements relating to the end of the 18th century and in the censuses 1784–1787, II. Transdanubia

A település típusa	Népszámlálási adata van	Népszámlálási adata hiányzik	Összesen	Népszámlálásban összeírtak aránya (%)	Megjegyzés a hiányzókról
Szabad királyi város	5	3	8	100,0	Győr városrészei
Mezőváros	93	2	95	97,9	Külsőlenti és Külsőlendva települések az anyatepüléssel együtt íródtak össze (Zala m.)
Falu	1434	38 ^a	1472	97,4	A hiányzó falvakból 30 Zala megyei
Pusztá	193 ^b	735	928	20,8	
Jogi státussal nem rendelkező lakott helyek					
Egyéb	---	174	174	0	
Ipari	1	190	191	0,5	
Mezőgazdasági	8 ^c	107	115	7,0	
Ismeretlen	---	227	227	0	
Vendéglátóhely	---	108	108	0	
Vícus	3	4	7	42,9	
Egyéb külterület összesen	18	810	828	3,6	
Mindösszesen	1737	1588	3325	53,2	

^a 3 Zala megyei falu Lipszky adatai alapján kimaradt, a népszámlálásból hiányzó falvak közül 3 valószínűleg pusztá (közülük 2 csak Lipszky térképén szerepel, de repertóriumából hiányzik), 7 valószínűleg téves adat (nem szerepel Lipszky térképén, illetve 1 esetben kétszeres felvétel), 25 pedig minden valószínűség szerint a szomszédos településsel együttesen került összeírásra.

^b Négy esetben csak házakat írtak össze, népességet nem.

^c Ebből hét hegykerület Zalában.

Források: szerző számításai Fejér, Győr, Moson, Somogy, Sopron, Veszprém és Zala megyék helységnévtárai valamint Lipszky helységnévtára alapján (CD Rom kiadás).

A két vizsgált megyecsoportot együtt nézve egyértelműen megállapítható, hogy összesített adataik szerint az 1785. évi népszámlálásba gyakorlatilag minden önálló jogi státussal rendelkező lakott település saját néven bekerült, ezzel szemben az ilyennel nem bíró kisebb épületcsoportok és magányos lakott házak – vagy ahogy ma nevezni szokták: külterületi lakott helyek – csak kivételesen és véletlenszerűen képezték külön felvétel tárgyát. Lakosságukat majdnem bizonyosan anyatelepülésükkel együtt írták össze.

Hogy biztosra menjünk, és a települések egy részének kimaradásával kapcsolatos aggályokat végleg megválaszolhassuk, a helységnévtárral még nem rendelkező megyék esetében egybevetettük a népszámlálás adatait Lipszky József helységnévtárával és térképével (7. táblázat). E kontrollvizsgálat alapján mindössze öt Szatmár megyei falut találtunk, melyek valószínűleg kimaradtak a népszámlálásból. (Bár, mint korábban említettük, az adateltérésekből valószínűsíthető, hogy a Helytartótanács ellenőrzésénél ezt is észrevették.) A vizsgálatba bevont hat alföldi és délvidéki megye esetében ellenben 11, az öt dunántúli megye esetében pedig 13 ízben észleltünk részleges vagy teljes hiányt Lipszky repertóriumában.⁴⁰ Összesen további 10 esetben talákoztunk szomszédos települések együttes összeírásával, két esetben pedig a falu feletti hatáskör két megye (Szabolcs és Szatmár) között megoszlott.⁴¹ Vagyis e vizsgálat eredménye még az előbbinél is jobb: a népszámlálás megbízhatósága a falvakra és mezővárosokra vonatkozóan az Alföldön 99, a Dunántúlon pedig 100 százalékos.

Végezetül külön megnéztük az eddig figyelmen kívül hagyott pusztákat is azoknál a megyéknél, ahol erre a helységnévtárak lehetőséget nyújtottak (8. táblázat). Ebből ismét több érdekes megfigyelés adódott. Először is látható, hogy az 1787. évi revízió valóban részletesebb képet próbál és tud adni létezésükről, mint amennyire erre az első, 1785. évi összesítő törekedett. Ebből azonban nem szabad azt az elhamarkodott következtetést levonni, hogy lakosok tömegeinek sikerült 1785-ben elkerülni az összeírást. Valószínűbb az, hogy a felvétel során a pusztákon élőket nem választották külön az anyatelepülés lakosságától. (Ne felejtjük el, hogy a puszták jogilag ritkán voltak önállóak, rendszerint egy-egy faluhoz vagy mezővároshoz tartoztak, melyek a 19. század

⁴⁰ Nem biztos persze, hogy Lipszky repertóriuma valóban ennyi hibát tartalmaz. A népszámlálás alapján ténylegesen mindössze négy esetben feltételezhetjük egy-egy falu kimaradását Lipszky adat-összeállításából. Túl sok esetben talákoztunk ugyanis azzal, hogy a térképi adatok egybevágtak a népszámlálásával, a repertóriumban azonban egy ugyanolyan kezdőbetűjű másik megye szerepelt helyszínként. Nem mentünk utána (nem vettük kézbe az eredeti repertóriumot, mert nem egy más jellegű forráskiadvány kritikája volt a feladatunk), de nem tartjuk kizártnak, hogy e hibák nagyobb részt a DVD Rom munkálatai során kerültek be a repertóriumról készített gépi adatbázisba.

⁴¹ Táblázatunkban a kétszeres számbavételt elkerülendő ezt a tényt csak Szabolcs megyénél jeleztük.

elejég részben adózási, részben közbiztonsági okokból sok esetben rendeletben is tiltották lakosaik állandó kint élését.)

7. Lipszky János helységnévtárában és az 1785–1787. évi népszámlálásban szereplő falvak és mezővárosok azonosítása

The identification of the settlements appearing in the register of J. Lipszky and in the censuses of 1784–1787

Megye neve	A település						Valószínű település-állomány	A népszámlálás megbízhatósága (%)
	mindkét forrásban szerepel	a népszámlálás együtt ír össze két települést	Lipszky névtárából hiányzik	Lipszky adata téves	a népszámlálásból hiányzik	egyéb		
Békés	19	1	---	---	---		20	100,0
Csanád	11	---	---	---	---		11	100,0
Jászkunság	25	---	---	---	---		25	100,0
Szabolcs	140	3	1	---	---	2 ^b	146	100,0
Szatmár	257	---	3 ^a	1 ^f	5		265	98,1
Torontál	109	3	7 ^a			1 ^c	119	100,0
Alföld és Délvidék	561	7	11	1	5	3	586	99,1
Baranya	345	---	9 ^d	1 ^f	---	---	354	100,0
Esztergom	50	---	---	---	---	---	50	100,0
Komárom	91	---	---	1 ^f	---	---	91	100,0
Tolna	107	---	1 ^a	---	---	---	108	100,0
Vas	655	3	3 ^e	7 ^g	---	---	661	100,0
Dunántúl	1248	3	13	9	---	---	1264	100,0

^a A települések csak a térképen szerepelnek.

^b Két település Szabolcshoz és Szatmárhoz is tartozik.

^c A település a népszámlálás után települt.

^d Két település kimaradt, hét csak a térképen szerepel.

^e Egy település kimaradt Lipszky névtárából, kettő pedig csak a térképén szerepel.

^f Puszták.

^g Három puszták, négy a térképről hiányzik.

Forrás: szerző számításai a népszámlálás községsoros összesítői és Lipszky helységnévtára alapján (CD Rom kiadás).

A kérdés persze most számunkra elsősorban abból a szempontból érdekes, hogy egyrészt a külterületi lakosság kicsúszott-e az összeírásból, másrészt, ha egy részüket nem írták össze, akkor annak milyen hatása lehetett az össznépesség számára. Az előbbi kérdésre nyilvánvalóan csak feltételezésekkel élhetünk, mivel nincsenek tömegével olyan familia lapjaink, amelyek bizonyítják, hogy a külterületi népességet az anyatelepülésével mindig együttesen írják össze (sőt, mint korábban említettük, szinte egyáltalán nincsenek familia lapjaink). A másik kérdést azonban elég egyértelműen meg tudjuk válaszolni. Kezdjük először indirekt módon, a Jászkun kerület szélsőséges példáján. E kerületben az 1785.

évi népszámlálás egyetlen pusztát sem ad meg, míg az 1787. évi viszont 45-öt jelez – ebből arra gondolhatnánk, hogy itt komoly kimaradások történtek, amelyek láthatóan tükröződni fognak a népességi adatokon. De nem ez a helyzet. A kerület lakosságának kerekén 94 ezres lélekszáma a két év lefolyása alatt csak valamivel több, mint háromezer fővel, a természetes szaporulatnak nagyjából megfelelő mértékben emelkedik – vagyis a lakosokat minden valószínűség szerint 1785-ben is gyakorlatilag teljes körűen összeírták.

Persze, jobb, ha nem az összesítő, hanem ismét a települések egyenkénti adatai alapján dolgozunk. Nézzünk meg tehát, hogy a helységnévtárak alapján mekkora is lehet 1785 körül a külterületi népesség.⁴² Adataink (8. táblázat) egyértelműen azt mutatják, hogy a ténylegesen külterületeken élő lakosok aránya kivételesen, csak néhány megyében haladja meg a 10 százalékot, összességében pedig arányuk az alföldi megyék vonatkozásában 2,7 a dunántúliakéban 4,5 százalék. (A Felvidéken, melyet itt nem tárgyalunk részletesen, még ennél is kisebb.) Vagyis, még ha az összes külterületi lakos elkerülte volna az összeírást, és senkit sem írtak volna össze az anyatelepülés lakosságával együtt, akkor sem lenne nagyobb a hiba, mint 2–3 százalék, ami még egy mai népszámlálás esetében is igen jó eredménynek számít. De a külterületi népesség teljes kimaradása egyszerűen elképzelhetetlen abban a korszakban, amikor katonatisztek és geodéták folyamatosan végezték az ország katonai, illetve kataszteri feltérképezését, melynek során a térképlapokon még a tájékozódásra alkalmas magányos házakat és jelentősebb tereptárgyakat is jelezniük kellett. Azt hisszük, nem érdemes a kérdést tovább bonyolítani. Legalábbis, ami a települések összeírását illeti, a népszámlálás gyakorlatilag teljes körűnek mondható, a kimaradások alacsony mértéke mai fogalmaink szerint – nem említve most az egykorú közlekedési és technikai feltételek egyszerűségét – mintaszerűnek értékelhető. A kimaradással kapcsolatos hiedelmek véleményünk szerint nem igazolhatók, nem megalapozottak, nem érdemes ezzel tovább foglalkoznunk.⁴³

⁴² A helységnévtárak azért különösen alkalmasak erre a vizsgálatra, mert a legfontosabb népszámlálási adatok mellett közlik az egyházi forrásból származó népességszámokat is. Az előbbi forrás a jogi státusokkal rendelkező települések kategóriáiban gondolkodik, az egyházi összeírók viszont a hívekben, illetőleg azok tényleges lakóhelyében, legyen az akár egy magányos malom vagy révház is. Vagyis segítségükkel nem pusztán jogi kategóriákat, „politikai” vagy „adóközsegeket”, hanem tényleges településállományt és településszerkezetet vizsgálhatunk.

⁴³ Wellmann Imre a puszták és kisebb falvak kimaradása, valamint a feltételezett katonai létszám alapján kb. fél millióval – az összeírt népesség 5,5 százalékával – vélte megemelendőnek a Magyar Királyság népességszámát (Wellmann 1979. 296–299). Magyarországra és Erdélyre a katonaság és a Határőrvidék népessége nélkül a népszámlálás 8,56 millió főt ad meg, a két említett populáció hozzábecslésével a teljes népesség száma valahol 9,2 millió körül lehetett. Wellmann Imre ezzel szemben 9,7 milliót, Thirring Gusztáv 9,5 milliót becsülte. Utóbbi – ritka alkalom, hogy Thirring Gusztáv elnézett valamit – mind a határőrvidéki népességet, mind a katonaság létszámát némileg túlbecsülte – a katonának alkalmasak 201 ezer fős számát azonosnak vette a katonaság létszámával – melyet Wellmann Imre még

Természetesen, mint azt fentebb említettük, szerencsétlen kivételek, kevésbé precízen összeírt megyék előfordulnak, vagyis ha egy kisebb, meghatározott területtel dolgozunk, a településállomány utólagos ellenőrzése indokolt lehet, de ehhez feltétlenül több forrást kell használnunk, mert ténylegesen egyik sem hibátlan.⁴⁴

8. A puszták és a pusztai népesség az 1785. évi népszámlálásban
Outskirts and their population in the census 1785

Megye	A puszták száma 1785-ben	Ebből		Lakott puszták a helységnévtárak szerint	A külterületi népesség aránya (%)	A puszták száma 1787-ben
		külön	tartozékként			
		összeírt				
Bihar	90	5	85	21	0,3	88
Csongrád	9	1	8	14	10,9	14
Jászkunság	---	---	---	31	0,8	45 (ebből 8 lakott)
Pest	48	30	18	102	2,1	163 (ebből 24 lakott)
Alföld	147	36	111	168	2,7	310
Fejér	98	98	---	96	14,7	97
Somogy	53	48	5	47	0,8	50
Sopron	2	1	1	1	0,0	3
Veszprém	17	17	---	18	2,3	81
Zala	35	35	---	30	3,6	35
Dunántúl	205	199	6	179	4,5	266

Forrás: szerző számításai.

A pusztákkal kapcsolatban külön érdekességként felhívjuk a figyelmet arra, hogy a közhiedelemmel ellentétben a Dunántúl számos részén – elsősorban Fejér, Győr, Somogy, Veszprém és Zala (valamint a helységnévtárral még nem rendelkező Komárom és Tolna) megyékben – nagymennyiségű pusztát írtak

megfejtelt egy feltételezett 2,5 százalékos népesség-kimaradással. [Egyébként az egész Monarchia hadereje 1784-ben 219 130 fő (Hochedlinger 2003. 300), a Magyarországon állomásozó seregek nagysága még az 1830-as években is csak 51 és 69 ezer között ingadozott a hivatalos adatok szerint.]

⁴⁴ Wellmann Imre 1784–1787. évi népszámlálással kapcsolatos kritikájának is ez a gyenge pontja, l. ezzel kapcsolatos ismertetésünket (Faragó 1991).

össze ekkoriban a népszámlálók. Az adatok azt mutatják, hogy a 18. század végén, a tanyásodás tömeges megindulása előtt a szórt külterületi települések tekintetében még nem volt olyan feltűnően nagy a különbség az Alföld és a Dunántúl településhálózata között, mint ahogy azt ma sokan gondolnák.

3.2 Házak és lakviszonyok

Mint korábban említettük, a településenkénti háztartási összesítők lehetőséget adnak a lakviszonyok kissé bővebb megismerésére. Ennek több szempontból nagy jelentősége van. Ha elnagyoltan is, de első ízben van módunk az ország egészének lakviszonyait megismerni – ilyen jellegű információkat a falvakra és mezővárosokra vonatkozóan tömeges méretekben sem korábbi korszakokra, sem az 1785–1787 utáni fél évszázadra vonatkozóan nem találunk forrásainkban.⁴⁵ A 9. táblázatból, amelyben összegyűjtöttük néhány fennmaradt településenkénti familia lap összesített adatait, több érdekes tényt ki tudunk olvasni. Először is megállapítható, hogy a népszámlálók számos esetben nem csak a lakosokat, hanem a lakatlan/üres házakat is regisztrálták. Ez magyarázhatja azt, hogy egyes területeken – például Zala megye dombvidékein – számos településen indokolatlan háztöbbletet találunk a familiák számához képest. A helyzet persze nem mindig ennyire egyszerű: azt például jelenleg nem tudjuk megindokolni, hogy ez a jelenség nagyobb arányokban miért elsősorban csak horvátországi megyékben (Szeverin, Varasd, Zágráb), illetőleg egyes, egymástól elég különböző jellegű városokban (Buccari, Pozsega, Zombor, Korpona) mutatható ki, és miért nem jelentkezik a szórt települési renddel bíró hegyvidéki és alföldi területek túlnyomó részén. Persze, lehet egy valószínű magyarázat: az üres házak összeírása tekintetében nem volt egységes a gyakorlat. Ezt sejteik Baranya és Somogy összeírásai, ahol is két-két, az 1785. és 1787. évekre vonatkozó népszámlálási összesítőt tudunk egymással összevetni. Ennek alapján azt látjuk, hogy a háztöbbletek gyakorlatilag mindig ugyanazokon a településeken jelentkeznek, másutt nem fordulnak elő. Ez viszont nem összeírási hibára, vagy hirtelen változásra utal: az ilyen helyeken minden valószínűség szerint másképp értelmezték a biztosok feladatukat. Természetesen az összeírasi hibák lehetőségét nem zárhatjuk ki, de a házak számára nézve hiteles, és legalább egy megyét lefedő korabeli, más forrásból származó ellenőrző adattal általában nem rendelkezünk. Mindez tehát óvatosságot sugall a házak számára vonatkozó, általában más forrásokból ellenőrizhetetlen adatokkal szemben. Komolyabban meg kell vizsgálni azokat, ha akár demográfiai, akár társadalomtörténeti elemzésekre kívánjuk számadataikat használni.

⁴⁵ A leggyakrabban idézni szokott Nagy Lajos-féle házadatok (Nagy 1828–1829) vizsgálataink szerint egyértelműen csak az adóköteles házak számát tartalmazzák, mely adatok nagy valószínűséggel a nem nemesek összeírásából származnak.

9. A házak megoszlása a bennük található famíliák száma szerint a település összesítő alapján
Distribution of the houses by the number of families based on the summaries of the settlements

Település	Megye	Év	A ház lakatlan	família lakik a házban (%)					Összesen	N (famíliák száma)	Forrás
				1	2	3	4	5-8			
Magyarcsanak	Csanád	1787	19,9	49,3	24,4	5,0	1,5	---	100,0	201	Thirring 1935 b
Andód	Nyitra	1786	---	80,3	18,2	---	1,5	---	100,0	66	MOL ^a
Aknasugatag	Máramaros	1787	2,3	77,3	15,9	4,5	---	---	100,0	44	AMB ^b
Gyulafalva	Máramaros	1787	15,7	74,7	9,6	---	---	---	100,0	178	AMB ^b
Nyergesújfalu	Esztergom	1785	2,5	64,3	28,1	4,0	1,0	---	100,0	199	Ortutayné 1992
Ratvaj	Sáros	1786	---	64,7	5,9	17,6	---	11,8	100,0	17	Óri Péter gyűjtése
Falvak összesen				65,0	20,1	3,3	0,9	0,3	100,0	705	
Kecskemét	Pest	1787	3,0	61,4	28,1	5,9	1,3	0,4	100,0	3115	Thirring 1935 c
Jászberény	Jászkuun kerület	1787	3,0	73,1	21,5	2,2	0,2	---	100,0	1700	Thirring 1935 a
Sopron	Sopron	1785	1,2	22,2	21,0	18,6	12,7	24,3	100,0	662	Thirring 1939
Külváros	Sopron	1785	1,7	21,7	25,8	22,5	16,7	11,7	100,0	120	Thirring 1939
Belváros											
Város összesen			2,7	59,5	25,2	6,6	2,6	3,4	100,0	5597	
Mindösszesen			2,7	59,5	25,2	6,6	2,6	3,4	100,0	6302	

^a MOL C 87. 1786. Fons I. No. 48.

^b Arhivele nationale ale României, Direcția Maramureș, Baia Mare, Fond 45. Inv. 692, nr. 29/a.

A 9. táblázat adatsoraiból egyúttal az is látszik, hogy a falusias jellegű településeken – melybe az adatok tanulsága szerint mezővárosi rangja ellenére Kecskemét és Jászberény is belesorolható – ritkán találunk kettőnél több famíliát egy fedél alatt. Persze, kivételek mindig vannak, példa rá a táblázatban szereplő apró Sáros megyei falu, vagy a népszámlálásban található számos, időközönként bonyolult együttlakásokat valószínűsíthető pusztá adata. Ilyen esetekben azonban nem minden ok nélkül arra gyanakodhatunk, hogy itt nem a szokásos falusi települési viszonyokról, hanem cselédházakról, vagy sajátos gazdasági tevékenységekre alapozó kiscsoportokról lehet szó. Sopron táblázatbeli számai viszont – anélkül, hogy a város 18. századi kinézetére és lakásvizonyaira vonatkozó egyéb adatokat látnánk (melyek Thirring Gusztáv jóvoltából kivételesen rendelkezésünkre állnak) – világosan mutatják a lakviszonyok korabeli különbségét falu és város között. A falvak egy házban egyedül élő famíliákra vonatkozó kétharmados – háromnegyedes arányával szemben ez Sopronban 25 százaléknál kevesebb, itt a háztartások több mint fele három vagy annál többed magával lakik együtt egy házban. Vagyis szemben a falvakkal és falusias jellegű mezővárosokkal az igazán urbánus városokra vonatkozóan már nem könnyű a házak 1785–1787 körüli száma alapján reális népességbecsléseket adni.

3.3 A keresztény népesség

Az alábbiakban külön-külön megvizsgáljuk a keresztények és zsidók adatait. Az elkülönült kezelést két tényező is indokolja: egyrészt, mint már említettük, a népszámlálás e két csoportról nem pontosan ugyanazokat az adatokat írta össze – a keresztények adatai sokkal részletesebbek. Legalább ennyire indokolják azonban a két csoport külön kezelését a zsidók eltérő települési viszonyai és demográfiai mintái is.

Ha a keresztényekre vonatkozó népességi adatokat nézzük, akkor az aggregált mutatók esetében – legyenek azok országosak vagy regionálisak (10. táblázat, VI. függelék) – nincsenek gondok. Térben és időben összehasonlítva valósnak tűnő, demográfiaileg és társadalmilag többnyire értelmezhető és indokolható különbségeket fejeznek ki.⁴⁶ A nagy esetszámok elfedik a részletek bizonytalanságait. Más lesz a helyzet azonban már akkor is, ha megyei – városi

⁴⁶ L. Thirring 1938; Dányi 1985; Faragó 2001 és Őri 2008 vizsgálatait. E változások áttekintő tartalmi elemzésével külön tanulmányban kívánunk foglalkozni. Ennek kapcsán azonban már itt szükséges jelezni, hogy a státusz csoportok között olyan átrendeződések is megfigyelhetők, amelyek az összeírtak besorolásának részleges változására utalnak (honorátorok, polgárok, és a vándorlók számának jelentős csökkenése, valamint a katonának alkalmasak létszámának közel 10 százalékos növekedése) 1785 és 1787 között (l. a VI. függelék, vö. Dányi 1985).

szintre ereszkedünk, és nem egyszerűen egyetlen keresztmetszetet nézünk, hanem forrásainkat egyúttal egymással is összevetjük. Amikor például összehasonlítjuk az 1785. és 1787. évi megyei és városi szintű ház, familia és népességadatokat, akkor világosan látszik, hogy ezek változásait egyszerre több tényező mozgatta. Egyszerre vannak jelen az adatokban bizonyos speciális események – az 1785–1786. évi éhínség,⁴⁷ a települési mozgalmak, egyes esetekben a kezdődő urbanizációs változások – hatásai, a demográfiai szerkezet hosszabb idő alatt, több tényező hatására kialakult különbségei, és egyes területeken a feltételezhető felvételi hiányosságok. Utóbbi esetében olyan adathibákra gondolunk, amelyek leginkább a famíliák és házak esetében sejthetők. Konkrétan azt látjuk, hogy Bács, Csanád és Torontál megyék igen magas 1785 és 1787 közötti népességnövekedése minden valószínűség szerint a települési mozgalmakra, míg Zágráb, Varasd, Bereg és Máramaros megyékben a csökkenés az éhínségre vezethető vissza. A városok esetében Pest, Buda, Fiume és Kassa esetében urbanizációs folyamatokra (gyorsuló városba vándorlásra), míg Szabadka esetében inkább betelepülésekre gyanakodhatunk. Érdekes módon valószínűleg utóbbi hatáshoz kapcsolható Újvidék népességcsökkenése is, mely a József kori települési mozgalmak tulajdonképpeni központjának és elosztóhelyének szerepét töltötte be – ez esetben valószínűleg az ide érkezett és átmenetileg 1785-ben itt összeírt lakosok számottevő része 1787-re távolabb költözött a Délvidéken.

⁴⁷ Bár az éhínség népességre és népmozgalomra gyakorolt közvetlen hatásáról nincs részletes adatunk, a károsult megyék számára kiutalt segélyek nagyságából az érintett területek jól körülhatárolhatók. A legsúlyosabban sújtotta az éhínség Máramarost, de komolyabb károkat szenvedhetett el 1785–1786 folyamán Bereg, Ugocea, Ung, Szatmár, Bihar, Arad, Zágráb, Varasd és Szepes megye lakossága – vagyis a hegyvidéki népesség jelentős része. Ezt több esetben az érintett területek – valószínűleg elmenekülés miatt bekövetkezett – 1785 és 1787 közötti átmeneti népességcsökkenése is jelzi. (MOL C 52, Dept. Penuriae panis Fons 1. No. 38. vö. Faragó 2005 a).

*10. Az 1785. évi népszámlálásból számítható fontosabb demográfiai mutatók
toborzókerületek (ezredek) szerint
Some important demographic variables based on the data of the census 1785
by districts of army conscription (regiments)*

Ezred neve	A toborzókerület régiója	Família/ház	Fő/ház	Fő/família	Keresztény házas férfi/família	1000 férfira jutó nők aránya	A fiatalok aránya a nem nemes keresztény férfiak között	A házasok aránya a keresztény férfiak között
Nádor	Nyugat-Felvidék	1,39	6,95	5,01	0,99	1007	51,54	39,50
Esterházy M.	Közép-Felvidék	1,41	7,25	5,15	1,05	996	50,25	40,48
d'Alton	Északkeleti-felvidék	1,28	6,85	5,34	1,04	1005	52,53	39,00
Preyssach	Ruszin terület	1,25	6,65	5,31	1,07	972	52,63	39,77
Gyulai	Észak-Alföld	1,30	6,62	5,11	1,02	971	51,75	39,25
Pálfy	Horvátország – Zala	1,00	7,09	7,11	1,46	962	56,86	40,21
Károlyi	Dunántúl – Dél-Alföld	1,21	6,42	5,31	1,10	950	54,15	40,51
De Vins	Tiszántúl – Bánát	1,15	6,00	5,22	1,09	940	52,83	40,59
Esterházy A.	Észak-Dunántúl	1,43	6,89	4,83	0,93	992	51,45	38,15
Magyarország és Horvátország		1,25	6,65	5,33	1,08	972	52,87	39,80

Forrás: szerző számításai a II. függelék alapján.

A városok esetében egyébként általában jóval több a bizonytalanság. Kapronca és Károlyváros népességcsökkenése talán a környezetükben dúló éhínséggel magyarázható (de adathiba is lehet), viszont nem tudjuk, hogy miért kezdett el a kicsiny Breznóbánya és Kismarton népessége 1785 és 1787 között hirtelen és hatalmasan növekedni. Feltűnően sok város esetében (Eperjes, Pozsony, Varasd, Zágráb) a famíliák és a házak számának ugrálásából egyértelműen adathibákra gyanakodhatunk, csakúgy, mint ahogy a Jászkunság és a

horvátországi Körös megye esetében is.⁴⁸ Magyarán szólva már a megyei és városi adatok is azt sugallják, hogy bár nem biztos, hogy egy gyors változás feltétlenül adathiba, de az sem ajánlható senkinek, hogy a népszámlálási adatokat összehasonlítás és ellenőrzés nélkül használja. (Ami természetesen nem azt jelenti, hogy 5, 10 vagy 20, vagy akármennyi százalék hozzáadásával a problémát már letudtuk, és megbízható adat van a kezünkben.)

A népszámlálás megyei adatai alapján kiszámítható különböző demográfiai mutatók (a háztartások szerkezetére rávilágító átlagos háztartásnagyság, a házas férfiak famíliánkénti aránya, illetőleg a férfi-nő arány, a fiatalok, illetőleg a házas férfiak aránya) vizsgálatára itt részletesen nem kívánunk kitérni, mert ez messze túlvinne eredeti célkitűzésünkön. Érdekes viszont megnézni azt, mint ahogy azt már Borsod megye esetében megtettük,⁴⁹ hogy a demográfiai mutatók községsoros adatai mennyire adnak megbízható információkat a népesség 18. század végi viszonyairól. A 11. táblázat adatai elég világosan mutatják, hogy míg a mezővárosokkal, valamint a legalább 500 lakossal rendelkező falvak mutatóival nincs, vagy ritkán van gond, addig az 500 lakosnál kisebb közösségek esetében számíthatunk arra, hogy az adatok 20–30 százaléka nagyon, 5–10 százaléka pedig szélsőségesen eltérhet az átlagtól. Mint ahogy az várható volt, a legrosszabbak az eredmények a nők, a fiatalok és a házas férfiak aránya tekintetében. Minden jóval bizonytalanabbá válik tehát akkor, ha túllépünk a legegyszerűbb demográfiai mutató, a népességszám változásán – ami persze nem csak az 1784–1787. évi népszámlálási adatokra nézve igaz. Ha az ingadozásoknak, szélsőséges értékeknek akár csak a fele ered adathibából, már akkor is komoly kétségeket kelt: érdemes-e egyáltalán a kisebb települések egyenkénti elemzésével bajlódni, hozhatnak-e ezek reálisnak nevezhető, időt álló eredményeket? Amellett, hogy számolnunk kell – ahogy azt Borsodnál kimutattuk – esetenként a járasonként változó pontosságú adatfelvétellel, valamint a népszámlálás szemszögéből nézve nem elsődleges célszemélyekként kezelt nők és fiatalok adatainak alacsonyabb megbízhatóságával, ezt még tovább tetézheti a kis populációkra (a kisebb települések népességszámaira) alapozott mutatók átlagosnál jóval szeszélyesebb ingadozása is.

⁴⁸ E néhány anomáliát az 1785. és 1787. évi országos összesítők összehasonlítása alapján jeleztük (forrása a III. függelék és Thirring 1938. 117–128). Mintegy ízelítőnek szántuk, az adatok részletes tartalmi elemzésére más alkalommal kívánunk kitérni.

⁴⁹ Faragó 2002, 2003 b.

11. A települések átlaghoz viszonyított értékei településnagyság csoportok szerint
Distribution of the settlements compared to the country-level average of some variables, by settlement type and size

Régró	Település státusza és mérete	Népességnövekedés (1785–1787)				Nők aránya a népességben (1785)				Fiatalok aránya a népességben (1785)				Házasságok között (1785)				Települések száma
		átlag körüli	erősen eltérő ^b	extrém ^c	átlag körüli	erősen eltérő ^b	extrém ^c	átlag körüli	erősen eltérő ^b	extrém ^c	átlag körüli	erősen eltérő ^b	extrém ^c	átlag körüli	erősen eltérő ^b	extrém ^c		
Alföld ^a	mezőváros ^d	100,0				90,0	10,0			70,0	30,0 ^e			100,0			10	
	falu 500 fő felett	71,8	20,5	7,7		64,1	33,3	2,6		61,5	33,3	5,1		66,7	30,8	2,6	39	
	falu 500 fő alatt	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	0	
	Összesen	77,6	16,3	6,1		69,4	28,6	2,0		63,3	32,7	4,1		73,5	24,5	2,0		
	N	38	8	3		34	14	1		31	16	2		36	12	1	49	
	mezőváros ^d	100,0				71,4	28,6 ^e			57,1 ^e	14,3 ^e	28,6 ^e			57,1 ^e	42,9 ^e		7
	falu 500 fő felett	90,5	8,6	1,0		84,8	15,2			79,0	20,0	1,0		78,1	21,0	1,0	105	
Baranya megyei	falu 500 fő felett	84,4	10,8	4,8		65,4	28,1	6,5		70,6	24,2	5,2		64,9	29,4	5,6	231	
	falu 500 fő alatt	86,6	9,9	3,5		71,4	24,2	4,4		72,9	22,7	4,4		68,8	27,1	4,1		
	Összesen	297	34	12		245	83	15		250	78	15		236	93	14	343	
	N	100,0	4,5	4,5		94,4	5,6	5,6		83,3	16,7	16,7		66,7	33,3	33,3	18	
	mezőváros	95,5	4,5			84,8	12,5	2,7		78,6	21,4			79,5	20,5		112	
	falu 500 fő felett	79,8	16,4	3,8		68,9	22,4	8,7		65,6	26,2	8,2		65,0	27,3	7,7	183	
	falu 500 fő alatt	86,6	11,2	2,2		76,0	17,9	6,1		71,2	24,0	4,8		70,3	25,2	4,5		
Összesen	271	35	7		238	56	19		223	75	15		220	79	14	313		
N																		

^a Békés, Csanád, Csongrád megyék és a Jászszág alapján. (500 főnél kisebb lakosú falu nincs a területen.).

^b Az átlagtól több mint egy egységnyi szórással lejjebb, vagy fejjebb elhelyezkedő érték.

^c Az átlagtól több mint két egységnyi szórással messzebb elhelyezkedő érték.

^d A kis esetszámok miatt az arányok igen nagy hibahatárokat hordozhatnak magukban.

Forrás: szerző számításai a megyei összesítők alapján.

3.4 A zsidók demográfiai adatai

Végezetül egy igen rövid kitérő a keresztények után a zsidó népesség adataira vonatkozóan. Esetükben nincsenek vizsgálható mennyiségű família lapjaink, sem famíliánkénti összesítőink, így adataik minőségére csak a makroadatokat viselkedéséből próbálhatunk meg következtetéseket levonni. Egyértelmű ezekből, hogy a zsidóság igen dinamikus viselkedő népességcsoport a 18. század végén. 1785 és 1787 közötti növekedésük Magyarországra és Horvátországra vonatkoztatva 7,7 százalék, szemben a keresztények 1,7 százalékos gyarapodásával, ami részben magas termékenységük, részben élénk, valószínűleg Galícia egy részének a Habsburg birodalomhoz csatolása után erőteljesen fellendült, Kárpát-medencébe irányuló bevándorló mozgalmukra vezethető vissza. A 12. táblázatban látható adatokból azonban több sajátosság is megállapítható. Egyrészt a megyék harmadával, vagy azért, mert egyik alkalommal sincs vizsgálatra érdemes számú zsidó lakosuk, vagy azért, mert egyáltalán nem lakik területükön zsidó, nem érdemes foglalkozni, a mindössze 7 elemezhető város adatából pedig területi különbségek nem állapíthatók meg. A maradék 36 megye esetében azonban érdekes képet kapunk a zsidóság népességi változásainak 18. század végi tendenciáiról. Feltűnő például, hogy a közhiedelemmel ellentétben 1785 és 1787 között ugyanannyi alföldi és délvidéki megye zsidó népessége produkál extrém növekedést, mint felvidéki – vélhetően a korabeli újratelepülés mozgalmak a zsidók vándorlási irányait és szándékait is befolyásolták. Másrészt, bár a zsidóság települési súlypontja ekkoriban már az ország nyugati határáról áttevedött a keletre, azt látjuk, hogy a felvidéki zsidók száma a népszámlálások időszakában több helyen erősen, az egyesített Bereg-Ugocsa valamint Liptó megyékben pedig extrém módon csökken. Bár nyilvánvaló, hogy ezt egyes megyék esetében az 1785–1786. évi éhínséggel lehet összefüggésbe hozni, mindamelllett rávilágít arra a tényre is, hogy a zsidók esetében sem célszerű kizárólagosan csak lineáris növekedési modellekben gondolkodnunk. A kisebb részben nyugatról, nagyobb részben Galíciából kiinduló bevándorlási hullám nem az egyetlen és kizárólagos hatás volt, amely népességük számának és területi megoszlásának alakulását befolyásolhatta.

12. A zsidó népesség változása 1786 és 1787 között
Changes in the Jewish population between 1786 and 1787

A változás mértéke	Változás (%)	Régiók megyéi					Városok
		Alföld és Délvidék	Dunántúl	Felvidék	Horvátország	megyék összesen	
Extrém növekedés	10,0 felett	5 ^d	2 ^e	5 ^f		12	1 ^g
Nagy növekedés	+6,3–10,0	1	2	2		5	1
Átlag feletti növekedés	+2,6–6,3	1	3	3		7	
Átlag alatti növekedés	+1,0–2,6		1			1	
Nincs változás	0	1				1	1
Kis csökkenés	0–-1,2		1			1	
Nagy csökkenés	-1,2–-4,9	1	2	4		7	1
Extrém csökkenés	-4,9 alatt			2 ^h		2	3 ⁱ
Összesen^a		9	11	16	---	36	7
Nem vizsgálható I. ^b		1	---	---	---	1	8
Nem vizsgálható II. ^c		4	---	2	3	9	13
Nincs zsidó lakos		1	---	2	4	7	24
Mindösszesen		15	11	20	7	53	52

^a Csak az 1785-ben már 10 háztartás feletti zsidó populációval rendelkező törvényhatóságok.

^b Csak 1787-ben írtak össze zsidó lakost.

^c A zsidó népesség kevesebb, mint 10 háztartást képez.

^d Bács, Bihar, Csanád, Szabolcs, Temes.

^e Győr, Fejér.

^f Árva, Sáros, Borsod, Abaúj, Torna.

^g Szentgyörgy.

^h Liptó, Ugocsa.

ⁱ Bártfa, Szakolca, Temesvár.

Forrás: szerző számításai a Függelék III. és Thirring 1938. 120–122, 126–128. után.

Összehasonlításra alkalmas adatok hiányában a zsidók népszámlálási adatainak hitelességével nem tudunk részletesen foglalkozni. Mindenesetre borsodi és máramarosi vizsgálataink egyértelműen azt mutatják, hogy a népszámlálás zsidókra vonatkozó lélekszámadatai minden egykorú zsidóösszeírását meghaladják. 1785–1787. évi létszámváltozásaik pedig nemcsak a migrációs folyamatok létezését mutatják, hanem közvetve a népszámlálási adatok hitelességére is

utalnak. Ehhez végül hozzátehetjük azt, hogy a korabeli viszonyok között a lakosság többségétől eltérő életmódjuk, sajátos ruha- és hajviseletük, továbbá rendszerint a nagyobb településekhez, vagy egy-egy nemesi udvarházhoz kötődő megtelepülésük miatt aligha képzelhető el számottevő mértékű kimaradásuk egy familia-lapos, név szerinti részletességgel végrehajtott népszámlálási felvételekből.

4. Összefoglalás

Ha áttekintjük az első magyarországi népszámlálás során készült forrásanyagot, akkor röviden azt mondhatjuk, hogy ez a felvétel igen sokféle adat és igen sokféle forrástípus elkészülését eredményezte. Az adott hivatali viszonyok közepette ez természetesen igen nagyméretű irat- és adatszolgáltatással járt, ami a korabeli írás és számolás egyszerű technikája következtében temérdek tölthibát, téves összegzést és elírást eredményezett. A népszámlálás készítésében közreműködő személyek különböző beosztása, eltérő képzettsége, a különböző típusú számolási műveletek sok szintje, számos táblázata, készítésük helyének igen nagy térbeli szóródása és a készítők eltérő kulturális háttere egyúttal tág teret adott az értelmezések különbözőségének, valamint annak, hogy az elkészült anyagok őrzési helyei nagy területen és számos intézmény és hivatal között oszlanak meg. Mindez egyszerre eredményezhette egyrészt az iratpusztulás esélyének növekedését, másrészt növelte a részinformációk, irattörödékek fennmaradásának lehetőségét is. Ez a sokféleség egyúttal az adatellenőrzés számára a 18. században ritkán adódó kontroll esélyét is megteremtette. Mindennek hátterében ott áll az uralkodó és az őt támogató kis számú elitnek a kort megelőző ismeretszerzési törekvése, valamint – részben a katonai közreműködésnek köszönhető – az összeírások átlagosnál magasabb szintűnek mondható pontossága. Ezek azok a pozitív és negatív alapadottságok, melyekkel az 1784–1787. évi népszámlálási adat-együttes felhasználása során mindig számolnunk kell.

A népszámlálás első, 1784 végén – 1785 elején elvégzett adatgyűjtését két adathelyesbítés (rektifikáció) követte 1786-ban és 1787-ben. Mindegyik művelet részeredményei – eltekintve az összegzésektől – töredékesen maradtak az utókorra, de a három adatsor megmaradt részleteiből módunkban áll majdnem a teljes történelmi országterület népességének település szintű rekonstrukcióját elvégezni. Két megye adata teljesen hiányzik, háromé pedig nem teljes, összességében azonban a településállomány 92 százalékáról legalább egy évből rendelkezésünkre áll egy népszámlálási adatsor. (A hiányzó 8 százalék esetében meg kell elégednünk azzal, hogy az egykorú településenkénti népességszámot a felekezeti adatok alapján rekonstruáljuk – ez azonban viszonylag pontosan megtehető lesz.)

Fontos annak kiemelése, hogy a népszámlálási adatok egyértelműen tükrözik azt a tényt, hogy már a több mint kétszáz évvel ezelőtti népesség esetében sem egy egyszerű lineáris mozgásvilággal kell számolnunk. Ha túllépünk a technikai hibák világán, akkor azt látjuk, hogy egyrészt többfajta népesedési folyamat, másrészt regionális és kulturális eltérések, harmadrészt a városok és a vidék közötti demográfiai minták különbözőségei azok a fő hatótényezők, amelyek a népesség számának és szerkezetének, valamint népesedési folyamatainak alakulását már ebben az időszakban is átszövik.

Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy elődeink, kortársaink és sajátmagunk sok-sok éve folytatott kutató és elemző munkája ellenére is számos további, még elvégzetlen vizsgálati feladat várja kutatóját. Egyrészt még mindig vannak nem teljesen feltárt, és újabb források előkerülésével biztató helyek: nem tűnik teljesen reménytelennek egy, a bécsi főhatóságok anyagában történő kutatás, és érdemes lenne a horvát kutatókat is hasonló anyagfeltárássra ösztönözni. Alighanem szélesítené a népszámlálással kapcsolatos tudásanyagunkat az is, ha több figyelmet kapnának a ma szlovákiai levéltárakban őrzött, ugyancsak töredékes forrásanyagok. Érdemes lenne továbbá több figyelmet fordítanunk a népszámláláshoz kapcsolható, a születések, halálozások és vándormozgalmak kapcsán keletkezett összeírásokra is (a népmozgalmi feljegyzésekre és az idegenek jegyzékeire). Ezek többsége ma is a megyei levéltárak korábban sokhelyütt Gemanica néven nevezett 1786–1790 közötti hivatali iratai között lapang. A népszámlálások során keletkezett különböző forrástípusokat az anyakönyvekkel összevetve pedig jelentősen bővíthetnék a 18. század végi termékenységre, halandóságra és különösen a vándormozgalmakra vonatkozó ismereteinket.

A felhasználók számára vizsgálataink alapján nyomatékosan azt ajánljuk, hogy inkább településcsoportos vizsgálatokba fogjanak, mint egy-egy magában álló település népszámlálási számsorának elemzésébe – a nagyobb adatmennyiség ugyanis kiegyensúlyozhatja az adatok kis létszámú populáció esetében gyakran előforduló egyenetlen arányait és szélsőségekre hajlamos viselkedését. (Természetesen egy nagyobb város népessége már önmagában is biztonsággal vizsgálható.) Másik megszívlelendő ajánlásunk az adatok ellenőrzésével kapcsolatos. Bármennyire is pontosnak látszik a népszámlálás felvétele a települések szintjén, ez azonban nem egyformán érvényes a népesség minden egyes összeírt demográfiai vagy társadalmi csoportjára. Épp ezért nagy óvatossággal kell eljárunk az egyes demográfiai résztemák elemzése során: törekedni kell a vizsgálendő jelenség több oldalú megközelítésére, ha lehet többféle elemzési módszer alkalmazása kívánatos, és részben az adatok ellenőrzése, részben adataik kiegészítése, részben pedig azok értelmezése céljából a népszámlálással együtt feltétlenül érdemes más korabeli forrásokat is használnunk. Ne az adatok felszorzásával próbáljuk meg a forráskritikát helyettesíteni!

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (=MOL)

Kancelláriai Levéltár A 39 Acta generalia

A 45 Acta praesidialia

Helytartótanácsi Levéltár C 52 Dept. penuriae panis

C 87 Dept. conscriptionale

Arhivele nationale ale României, Direcția Maramureș, Baia Mare, Fond 45. Jud. Maramureș

IRODALOM

- Bácskai Vera (szerk.) (1965–1969): *A területi állami levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke. 1–3 rész.* Magyar Országos Levéltár, Budapest. (Levéltári jegyzékek, 1–3.)
- Bak Borbála (összeáll.) (2000): *Magyarország történeti helységnévtára. Győr megye (1773–1808).* KSH Könyvtár, Budapest.
- Benda Gyula (1977): *Tabella procreationis frugum – a mezőgazdaságtörténet forrásai, 1769–1790.* In Mérey Klára, T. (szerk.): *A Dunántúl településtörténete. 2/1. 1767–1848.* (A pécsi településtörténeti konferencia anyaga Pécs, 1976. augusztus 24–25.) MTA PAB-VEAB. Pécs, 31–42. (A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője.)
- Borbély Andor – Nagy Júlia (1931): *Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Térképészeti közlöny,* 35–85.
- Borsodi Csaba (összeáll.) (1990): *Magyarország történeti helységnévtára. Sopron megye (1773–1808).* KSH Könyvtár, Budapest.
- Czoernig, Carl (1855–1857): *Ethnographie des Oesterreichischen Monarchie.* K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1–3.
- Dányi Dezső (1964) *Győr polgársága a XVIII. század végén. Arrabona,* 6. 109–131.
- Dányi Dezső (1965): *Városi háztartások és családok a 18. század végén. Győr, 1787. Történeti Statisztikai Évkönyv 1963-1964.* 167–193.
- Dányi Dezső (1980): *Az első magyar népszámlálás és előzményei. Történeti Statisztikai Tanulmányok* 4. 189–215.
- Dányi Dezső (1985): *Az első magyarországi népszámlálás kétszáz éves évfordulójára. KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 2. 71–97.
- Dányi Dezső (1993a): *Győr főbb demográfiai folyamatai 1740–1789.* In Bana József – Horváth József (szerk.): *Győri tanulmányok, 13.* Győr M. Jogú Város Polgármesteri Hivatala, Győr, 81–101.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (összeáll.) (1960): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787).* KSH Könyvtára – MŰM Levéltári Osztálya, Budapest.
- Dányi Dezső – Faragó Tamás – László Géza (összeáll.) (1996): *II. József népszámlálásának községi adatai. KSH NKI Történeti demográfiai füzetek* 15. Dávid Zoltán (1968): *Az agrárstatisztika forrásai: a II. József-féle kataszteri felmérés. Statisztikai Szemle,* 8–9. 892–897.

- Dávid Zoltán – Faragó Tamás – Fügedi Erik (összeáll.) (1975): *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–1787*. KSH Könyvtár, Budapest. (Történeti statisztikai tanulmányok, 3.)
- Ember Győző (1971): Összefoglaló statisztikai táblák Magyarországról a XVIII. század végén. *Statisztikai Szemle* 49/12. 1256–1267.
- Faragó Tamás (1977): Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. KSH Könyvtár – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 105–214.
- Faragó Tamás (1991): Népeségtörténet. (Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Magyarország története 1686–1790. Bp. 1989). *Budapesti könyvszemle* 3/3. 323–327.
- Faragó Tamás (1998a): A máig érő múlt: vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában. *Demográfia* 41/1. 7–38.
- Faragó Tamás (1998b): Kézművesek vándorlása II. József korában. In Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): *Migráció. (Tanulmánygyűjtemény.) I.* KSH NKI, Budapest, 43–56.
- Faragó Tamás (2000): A város népessége. In Faragó Tamás (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847-ig*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 151–272.
- Faragó Tamás (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 19–64.
- Faragó Tamás (2002): II. József népszámlálása Borsod megyében (1786). Elemzési kísérlet. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 39–74.
- Faragó Tamás (2003a): Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 33–87.
- Faragó Tamás (2003b): Az Északkeleti-felvidék települései II. József népszámlálásainak tükrében. (Kísérlet a régió statisztikai leírására.). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 129–177.
- Faragó Tamás (2005a): Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 19–78.
- Faragó Tamás (2005b): Életciklusok és családmodellek egy magyarországi városban a 18–19. században. *Demográfia*, 48/4. 415–435.
- Faragó, Tamás (2006): Life cycles and family models in a Hungarian town in the 18th and 19th centuries *Revista de Demografia Historica* XXIV, no. II. 111–34.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal (1961): *A helytartótanácsi levéltár*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak, 3.)
- Futó Mihály (1944): *A magyar gyáripar története. I. A gyáripar kialakulása az első állami iparfejlesztési törvényig (1881)*. Magyar Gazdaságkutató Intézet, Budapest. (A Magyar Gazdaságkutató Intézet különkiadványa, 26.)
- Fügedi Erik (1966): A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia* 9/3.: 366–380.
- Gajáry István (1998): Óbuda keresztény népessége és társadalma a XVIII. század végén (1786–1789). *Fons* 5/4. 527–550.
- Gál Éva L. (1992): Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században. *Századok* 126/1.: 3–34.
- Hegediš, Antal – Čobanović, Katarina (1991): *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*. Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, Novi Sad. (Monografije Knjiga 34.)

- Hochedlinger, Michael (2003): *Austria's wars of emergence, 1683–1797*. Longman, London – New York.
- Horváth Róbert (1986): A II. József korában végrehajtott magyarországi népszámlálás. *Statistikai Szemle*, 64/6. 624–639.
- Jankó Annamária (2004): *Az első katonai felmérés*. Arcanum, Budapest. (DVD ROM)
- Járolti József (1983): Orosháza népesedéstörténetének néhány kérdése a XVIII. században. In Nagy Gyula (szerk.): *Tanulmányok Orosházáról és környezetéről*. Békés M. Múz. Ig. Békéscsaba, 23–42. (A Békés megyei múzeumok közleményei, 7.)
- Kovács Géza (1998): *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. (Dél-alföldi évszázadok, 11.)
- Kováts Zoltán (1983): Kis- és Nagy-Sárrét népessége a 18. században. *Múzeumi Kurír*, 43. 26–30.
- Lelkes György (összeáll.) (2002): *Magyarország történeti helységnévtára. Csongrád megye (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest.
- Lelkes György (összeáll.) (2005): *Magyarország történeti helységnévtára. Bács megye (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest.
- Lelkes György (összeáll.) (2008): *Magyarország történeti helységnévtára. Somogy megye (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest.
- Lipszky János (2005): *A Magyar Királyság és társországai térképe és névtára (1804–1810)*. Arcanum – Cartofil, Budapest. (DVD ROM)
- Major Zoltán László – Radics Kálmán – Szaszskóné Sín Aranka (összeáll.) (1990): *Magyarország történeti helységnévtára. Bihar megye és a Hajdúság (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest.
- Marczali Henrik (1885–1887): *Magyarország története II. József korában I–III*. Pfeifer, Budapest.
- MOL Térképtár II. (2006): *A Magyar Országos Levéltár térképtára II. Helytartótanácsi térképek (1735–1785)*. Arcanum – MOL, Budapest. (DVD ROM)
- Móra Magda (1971): Fehér megye népessége II. József korában. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 5. 303–323.
- Nagy Ludovicus (1828–1829): *Notitiae Politico-Geographico Statisticae inclyti Regni Hungariae Partiumque Eidem Adnexarum*. I–II. Landerer, Buda.
- Ortutay Andrásné (1992): Nyergesújfalu a XVIII. század végén. *Évkönyv/Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára*, 21–70.
- Őri Péter (2002): Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 39–74.
- Őri Péter (2003): Demográfia elméletben és gyakorlatban. II. József népszámlálása Magyarországon II. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 89–127.
- Őri Péter (2008): A háztartások struktúrája a 18. század végi Magyarországon. Elemzési kísérlet. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv*, 41–80.
- P. Kovács Melinda (összeáll.) (1998): *Magyarország történeti helységnévtára. Heves és Külső-Szolnok megye, a Jászság és a Nagykunság (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest.
- Schlözer, August Ludwig (1788): Von und aus Ungern. *Staats Anzeigen* XII. no. 48. 353–356.
- Schlözer, August Ludwig (1791): Aus Ungern. *Staats Anzeigen* XVI. no. 61. 67–69.
- Szaszkóné Sín Aranka (összeáll.) (1987): *Magyarország történeti helységnévtára. Fejér megye (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest.

- Szaszkóné Sin Aranka (összeáll.) (1993): *Magyarország történeti helységnévtára. Moson megye (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest.
- Szaszkóné Sin Aranka (összeáll.) (1988): *Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest.
- Szaszkóné Sin Aranka (összeáll.) (1994): *Magyarország történeti helységnévtára. Veszprém megye (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest.
- Szaszkóné Sin Aranka – Breinerné Varga Ildikó (szerk.) (1996): *Magyarország történeti helységnévtára. Zala megye (1773–1808)*. KSH Könyvtár, Budapest.
- Thirring Gusztáv (1931): II. József magyarországi népszámlálásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 9/2. 112–134.
- Thirring Gusztáv (1935a): Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 13/1. 1–11.
- Thirring Gusztáv (1935b): Egy alföldi falu népességi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 13/9. 753–760.
- Thirring Gusztáv (1935c): Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 13/5. 369–381.
- Thirring Gusztáv (1936): Kőszeg népessége a 18. században. *Vasi Szemle*, 137–150, 238–244, 305–318.
- Thirring Gusztáv (1938): *Magyarország népessége II. József korában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Thirring Gusztáv (1939): *Sopron városa a 18. században. Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány*. Székely és Társa, Sopron.
- Tóth Zoltán (1987): Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle* 65/1. 62–86.
- Townson, Robert (1797): *Travels in Hungary with a short account of Vienna, in the year 1793*. Robinson, London.
- Wellmann Imre (1979): Magyarország XVIII. század végi népességének kérdéséhez. In Gunst Péter (szerk.): *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet*. Akadémiai, Budapest, 265–301.
- Wellmann Imre (1989): Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790. I.* Akadémiai, Budapest, 25–80. (Magyarország története tíz kötetben, 4/1.)

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
Népszámlálás
Forráskritikai elemzés

**THE SURVIVING MATERIAL OF THE FIRST CENSUS
IN THE HUNGARIAN KINGDOM
(THE LESSONS OF A SOURCE PUBLICATION PROCESS)**

Abstract

The author summarises his experience that he gained by publishing the remaining source material of the first Hungarian census of the years 1789–1787. The study briefly reviews and describes the types of the sources which emerged during the census, and tries to draw up an inventory of those, which were left to posterity. In the second part of the study the author deals with the reliability of demographic data in the census (Tables 2–11). He discusses in detail how much the census officers succeeded in fully registering the entire population of the country considering the austere conditions of transport and perspicuity of that era. The results are surprising: the census of the settlement stock and population is demonstrably low, is considered good even today with its 1–2% of error. Significant outages described by other authors could be caused partly by impreciseness of sources utilised for control, and partly by inappropriate critique and data analysis method of the source material. Mostly they are not real shortages. Nevertheless, the author describes that the census occasionally incorporated obscurities in its content: the quondam analysers of the source material were not consistent in their methods when categorising the settlements and listing the peripheries by counties. It seems that seldom they were also insecure about interpreting belongingness of an individual to a household (family). They were not consistent in registering uninhabited houses either.

The first data collection of the census (at the end of 1784 and early in 1785) was followed by two rectifications in 1786 and 1787. Partial results of all – except their summaries – were left to posterity in fragments. However, from the remaining fragments of the three databases we are able to reconstruct almost fully the population of historical Hungary by settlements. Data of two counties are completely missing, data of three is incomplete, nevertheless we have census data of 92% of the settlements at least of one year. (In case of the missing 8% we have to be satisfied with reconstruction of the number of population by settlements based on denominational data of the same era –nevertheless this can be viewed relatively precisely.)

It is hypothesised that after finishing critical control of the source material, by sub-sequential – depending on level of analysis and sources two or three – time sections we will be enabled to get picture of the population changes of the Hungarian Kingdom of the end of the 18th century (Appendix VI). Nevertheless, the author puts forward that performance of such analysis will not be an easy task, for the reason that we have to consider that in the era of the census and the revisions there were special population movements in some regions: in some counties organised colonisations took place, in some others temporary out migration occurred due to famine. Furthermore, one has to consider that between the two main denomina-

tional groups of the population, between the Christians and the Jews both in the method of data collection and its details and in their demographic behaviour there are significant differences (Table 12).

Tables in the appendix constitute important part of the study, since they contain hitherto partially unknown, partially corrected data, which provide insight into the most important cumulative results of the census of the Hungarian Kingdom from 1785–1787 (Appendix I–IV).

FÜGGELÉK

*I. Az 1784–1785. évi népszámlálás és két revíziójának főösszesítője
Magyarországra és Horvátországra vonatkozóan
Summary of the census 1784-1785 and its two revisions (Hungary and Croatia)*

Magyarország szűkebb értelemben ^a	1784–1785 ^b	1786	1787
Szabad királyi város	99	52	52
Egyéb város		12	16
Mezőváros	548	593	589
Falu	10 776	10 764	10 797
Puszta	1 200	1 338	1 305
Összes település	12 623	12 759	12 759
Házak	1 053 353	1 061 522	1 072 482
Keresztény familiák	1 299 141	1 302 932 ^c	1 315 826
Zsidó familiák	15 221	15 645	16 212
Összes familia	1 314 362	1 318 577^c	1 332 038
Pap	13 802	13 390	13 263
Nemes	162 947	164 554	165 301
Tisztviselő és honoratior	4 387	4 158	4 230
Polgár és mesterember	83 871	81 043	79 354
Paraszt	509 823	506 085	505 708
Polgár és paraszt örököse	511 976	513 990	518 131
Zsellér	788 993	793 554	793 270
Szabadságolt katona (ezred)	4 681	5 174	4 708
Szabadságolt katona (szekerész)	42	41	37
Egyéb szükségletre alkalmas	183 995	181 983	201 438
Sarjadék 1–12 éves	983 871	994 627	1 009 804
Sarjadék 13–17 éves	267 101	278 066	277 191
Keresztény férfi összesen	3 515 489	3 536 665	3 572 435
Keresztény nő	3 417 996	3 430 150	3 463 460
Összes keresztény	6 933 485	6 966 815	7 035 895
Zsidó házas férfi	15 044	15 781	16 261
Zsidó nem házas férfi	23 080	23 752	25 045
Zsidó nő	36 965	38 114	39 588
Összes zsidó	75 089	77 647	80 894
Jogi népesség összesen	7 008 574	7 044 462	7 116 789
Keresztény házas férfi	1 399 332	1 409 795	1 407 169
Keresztény nem házas férfi	2 116 157	2 126 870	2 165 266
Keresztény férfi összesen	3 515 489	3 536 665	3 572 435
Távol az országban	96 851	102 153	34 185
Távol az országon kívül	3 801	3 963	3 796
Távol ismeretlen helyen	17 267	16 093	13 391
Távollevő összesen	117 919	122 209	51 372
Idegen az országból	106 800	107 914	28 635
Idegen férfi Ausztriából	13 895	12 908	13 064
Idegen női Ausztriából	3 481	2 711	2 662
Idegen férfi külföldről	5 287	4 527	4 795
Idegen férfi külföldről	813	507	273
Jelen idegen összesen	130 276	128 567	49 429
Ténylegesen jelenlevők	7 021 031	7 050 820	7 114 846

^a Horvátországgal együtt, Erdély és a Határörvidék nélkül.

^b A táblázat a Főhadparancsnokság korrigált összesítőjére épül.

^c Thirring Gusztáv közlésében az adat két famíliával kisebb (Thirring 1938. 91).

Források: MOL A 39 1786/no. 4772, 1788/no. 1377 és Schlözer 1788. 353–356.

II. Az 1785. évi népszámlálás összesítője toborzókerületek (ezredék) szerint^a
 Summary of the 1785 census by recruitment regions (regiments)

	d'Alton	Esterházy Antal	Gyulai	Esterházy Miklós	Nádon EH Ferdinánd	Preyssach	Károlyi	Pálffy	De Vins	Összesen
	ezred toborzókerülete ^b									
Szabad királyi város	34	7	4	13	7	3	5	18 ^c	8	99
Mezőváros	24	80	49	53	96	52	57	58	79	548
Falu	766	1 213	478	984	1 237	1 437	843	2 325	1 493	10 776
Pusztá	824	1 300	531	1 050	1 340	1 492	905	2 401	1 580	11 423
Összes település	24	303	107	122	92	38	297	34	183	1 200
Házak	72 164	117 726	106 056	74 648	118 966	90 898	130 290	124 927	217 678	1 053 353
Keresztény famíliák	91 844	165 682	136 083	104 454	160 638	110 974	156 344	124 172	248 950	1 299 141
Zsidó famíliák	639	2 355	1 344	525	4 283	2 958	1 251	522	1 344	15 221
Összes família	92 483	168 037	137 427	104 979	164 921	113 932	157 595	124 694	250 294	1 314 362
Pap	747	1 526	1 540	786	2 013	1 215	1 231	2 030	2 714	13 802
Nemes	13 136	32 191	21 618	9 209	20 263	19 244	6 593	17 750	22 943	162 947
Tisztviselő és honoratior	388	384	875	393	465	361	270	570	681	4 387
Polgár és mesterember	8 862	12 442	15 319	7 357	12 072	4 523	7 104	7 839	8 353	83 871
Paraszti	30 680	47 944	34 290	31 977	46 709	45 255	73 515	73 962	125 491	509 823
Polgár és paraszti örököse	35 876	51 175	43 256	32 255	50 487	42 442	70 762	77 205	108 518	511 976
Zsellér	52 430	94 839	86 049	71 688	102 263	63 640	89 158	84 381	144 545	788 993
Szabadságolt katona (ezred)	434	1 033	660	566	544	268	448	179	549	4 681
Szabadságolt katona (szekerész)	0	12	14	3	5	1	6	0	1	42
Egyéb szűkségletre alkalmas	16 983	22 225	22 276	17 462	21 925	18 131	21 325	19 190	24 478	183 995
Sarjadék 1–12 éves	66 207	106 097	99 122	75 914	112 506	81 234	121 660	133 921	187 210	983 871
Sarjadék 13–17 éves	18 949	31 892	27 723	22 162	32 181	22 792	33 770	33 473	44 159	267 101
Keresztény férfi összesen	244 692	401 760	352 742	269 772	401 433	299 106	425 842	450 500	669 642	3 515 489
Keresztény nő	246 005	398 439	342 540	268 791	404 220	290 691	404 402	433 205	629 703	3 417 996
Összes keresztény	490 697	800 199	695 282	538 563	805 653	589 797	830 244	883 705	1 299 345	6 933 485

	folytatás									
	d'Alton	Esterházy Antal	Gyulai Miklós	Nádor EH Ferdinand	Preyssach	Károlyi	Pálffy	De Vins	Összesen	
Zsidó házas férfi	650	2 263	1 298	4 136	3 154	1 214	521	1 287	15 044	
Zsidó nem házas férfi	1 110	3 580	2 155	720	4 419	1 917	831	2 050	23 080	
Zsidó férfi összesen	1 760	5 843	3 453	1 241	10 434	3 131	1 352	3 337	38 124	
Zsidó nő	1 657	5 645	3 208	1 229	10 739	2 900	1 300	3 151	36 965	
Összes zsidó	3 417	11 488	6 661	2 470	14 709	6 031	2 652	6 488	75 089	
Jogi népesség összesen	494 114	811 687	701 943	541 033	604 506	836 275	886 357	1 305 833	7 008 574	
Keresztény házas férfi	95 437	153 289	138 458	109 198	158 559	172 498	181 149	271 776	1 399 332	
Keresztény nem házas férfi	149 255	248 471	214 284	160 574	180 138	253 344	269 351	397 866 ^d	2 116 157	
Távol az országban	9 325	16 288	8 080	9 312	8 303	9 797	9 714	10 021	96 851	
Távol az országon kívül	243	670	230	113	201	159	576	383	3 801	
Távol ismeretlen helyen	1 321	2 901 ^e	1 584	1 234	1 371	1 703	1 755	1 753	17 267	
Távollevő összesen	10 889	19 859	9 894	10 659	9 875	11 659	12 045	12 157	117 919	
Idegen az országból	9 400	17 305	10 957	9 988	15 526	8 181	11 194	12 653	106 800	
Idegen férfi Auszriából	606	1 990	1 512	556	3 201	1 690	1 578	1 456	13 895	
Idegen nő Auszriából	288	340	260	36	413	65	805	131	3 481	
Idegen férfi külföldről	114	816	957	205	92	613	413	1 142	5 287	
Idegen nő külföldről	14	64	107	6	16	54	46	376	813	
Jelen idegen összesen	10 422	20 515	13 793	10 791	20 935	13 232	14 438	15 758	130 276	
Ténylegesen jelenlevők	493 647	812 443	705 842	541 165	605 023	837 848	888 750	1 309 434	7 021 031	

^a Az adatokat első ízben Ludwig Schlözer tette közzé, a nyomán Thirring Gusztáv publikálta (Thirring 1938: 93). A MOL példányát valószerűleg nem ismerte.

^b Az ezredkehez tartozó megyebeosztást közli Thirring 1938: 165.

^c A MOL példánya a Pálffy ezrednél csak 13 várost említ.

^d A nem házas keresztény férfiak De Vins ezredbeli adata a MOL-ban őrzött összesítésben 392 666 fő, ez azonban 5200 fővel kevesebb, mint a státusz szerint bontott férfiadat. Schlözer közli a 397 886 fős helyes adatot.

^e Thirring közlésében 2801 főt ír, így végösszege is alacsonyabb.

Forrás: MOL A 45 Acta praesidialia 1785/no. 29, Schlözer 1788: 353–356.

III/1. Az 1785. évi népszámlálás Magyar- és Horvátországra vonatkozó megyénkénti fő eredményei a kancellária kimutatása szerint^a

Main county-level results of the 1785 census in Hungary and Croatia, according to the summary prepared at the Hungarian Chancellery

A törvényhatóság neve	A közigazgatási egység típusa	Szabad királyi város		Mezőváros	Falu	Puszta	Együtt	Ház	Keresztény familia	Zsidó familia	Összes familia	Keresztény népesség	Zsidó népesség	Össz-népesség
		1	2											
16 szepesi város	kertület		16		15	1	32	6 546	8 332	2	8 334	41 683	12	41 695
Hajdú	kertület		6				6	4 683	5 676	4	5 680	27 483	21	27 504
Jászkun	kertület		24			1	25	14 183	15 390		15 390	90 793		90 793
Abauj	megye		8		222		230	15 942	19 551	460	20 011	108 443	2 461	110 904
Arad	megye		17		164	22	203	25 571	28 232	74	28 306	150 992	343	151 335
Arva	megye		6		93		99	11 511	13 399	54	13 453	72 421	255	72 676
Bács	megye		8		89		97	26 616	29 537	136	29 673	163 625	709	164 334
Baranya	megye		2		351	3	356	25 452	29 823	126	29 949	170 539	584	171 123
Bars	megye		6		212	5	223	13 096	18 379		18 379	96 890		96 890
Békés	megye		3		17		20	10 508	13 180	8	13 188	68 096	28	68 124
Bereg	megye		6		258	1	265	10 560	12 129	348	12 477	66 658	1 729	68 387
Bihar	megye		19		448	90	557	51 920	60 956	192	61 148	315 256	883	316 139
Borsod	megye		6		170		176	21 573	24 984	384	25 368	129 251	1 853	131 104
Csanád	megye		1		8	17	26	4 025	4 641	81	4 722	23 415	342	23 757
Csongrád	megye		3		6	9	18	7 474	8 569	6	8 575	44 498	35	44 533
Esztergom	megye		4		43	4	51	6 096	7 820	87	7 907	36 752	362	37 114
Fejér	megye		6		113	55	174	13 856	18 024	264	18 288	93 865	1 349	95 214
Gömör	megye		9		225	16	250	15 530	20 512	1	20 513	110 249	4	110 253
Győr	megye				90	22	112	9 350	13 095	163	13 258	61 169	792	61 961
Heves	megye		7		140	39	186	22 584	29 048		29 048	157 886		157 886
Hont	megye		11		208	4	223	15 690	20 395	1	20 396	100 807	5	100 812
Komárom	megye		5		91	23	119	13 023	18 772	279	19 051	90 379	1 301	91 680
Kőrös	megye		1		258		259	5 450	7 389	1	7 390	65 465	8	65 473
Krassó	megye		7		223		230	36 250	37 471	8	37 479	190 219	48	190 267
Liptó	megye		11		130		141	6 972	9 587	69	9 656	56 454	345	56 799

III/2. függelék

Név	Közigazga- tási egység	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Máramaros	megye	7	134			141	19 530	20 901	494	21 395	101 065	2 439	103 504
Moson	megye	13	37		3	53	6 278	10 646	311	10 957	50 629	1 539	52 168
Nógrád	megye	11	254		80	345	19 486	26 179	374	26 553	145 213	1 757	146 970
Nyitra ^b	megye	26	408		31	465	40 715	53 771	1 931	55 702	273 559	9 304	282 863
Pest	megye	20	161		45	226	40 415	49 957	954	50 911	257 872	4 764	262 636
Pozsega	megye	3	256			259	6 182	6 155	3	6 158	64 807	18	64 825
Pozsony	megye	15	301		11	327	27 155	37 090	1 155	38 245	177 732	6 042	183 774
Sáros	megye	5	365		4	374	17 742	21 839	382	22 221	125 021	2 095	127 116
Somogy	megye	9	293		53	355	24 024	30 770	435	31 205	161 457	2 103	163 560
Sopron	megye	28	207		2	237	19 517	29 791	706	30 497	140 761	3 321	144 082
Szabolcs	megye	8	136		40	184	16 230	20 165	465	20 630	102 529	2 276	104 805
Szatmár	megye	16	245		11	272	23 412	27 561	491	28 052	134 126	2 420	136 546
Szepes	megye	6	174		5	185	12 979	17 177	97	17 274	96 851	582	97 433
Szerém	megye	5	94			99	13 868	13 924		13 924	81 438		81 438
Szevevár	megye	5	308			313	8 909	7 912		7 912	52 566		52 566
Temes	megye	5	173		3	181	35 388	38 192	17	38 209	212 061	83	212 144
Tolna	megye	14	90		45	149	19 241	25 754	406	26 160	126 633	1 958	128 591
Toma	megye	1	41			42	2 587	3 045	17	3 062	16 951	82	17 033
Torontál	megye	3	112		16	131	20 357	24 304	14	24 318	139 066	64	139 130
Trencsén	megye	19	397		6	422	34 734	39 520	624	40 144	212 640	2 971	215 611
Turóc	megye	5	97		8	110	5 291	6 812	49	6 861	36 699	242	36 941
Ugoosa	megye	3	63			66	5 267	5 937	148	6 085	28 249	717	28 966
Ung	megye	1	204			205	8 131	10 153	387	10 540	56 615	2 058	58 673
Varasd	megye	3	143			146	10 865	10 677		10 677	89 952		89 952
Vas	megye	27	624		26	677	35 095	42 328	420	42 748	220 162	2 060	222 222
Verőce	megye	8	239		1	248	14 559	15 197	1	15 198	116 705	5	116 710
Veszprém	megye	10	170		23	203	20 639	29 417	518	29 935	138 147	2 642	140 789
Zágráb	megye	2	462			464	15 634	14 193		14 193	155 611		155 611
Zala	megye	27	577		35	639	42 298	42 691	508	43 199	225 843	2 572	228 415
Zemplén	megye	24	419		18	461	28 822	37 144	1 169	38 313	200 687	5 635	206 322
Zólyom	megye	1	157			158	6 619	10 474		10 474	53 160		53 160

III/3. függelék

Név	Közigazga- tási egység	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Bakabánya	város	1				1	521	597		597	2 306		2 306
Bártfa	város	1				1	612	802	14	816	3 686	67	3 753
Bazin	város	1				1	459	906	56	962	4 097	303	4 400
Bélabánya	város	1				1	225	373		373	1 583		1 583
Besztercebánya	város	1				1	465	1 061		1 061	4 730		4 730
Brezsnóbánya	város	1				1	332	590		590	2 690		2 690
Buccari	város	1	1	7		9	1 800	1 633		1 633	7 367		7 367
Buda	város	1				1	2 484	4 880		4 880	22 538		22 538
Debrecen	város	1				1	3 799	6 119		6 119	28 551		28 551
Eger c)	város	1				1	2 725	3 621		3 621	16 711		16 711
Epejtes	város	1				1	759	1 140	1	1 141	5 733	1	5 734
Esztergom	város	1				1	772	1 294		1 294	5 313		5 313
Felsőbánya	város	1				1	804	954		954	3 779		3 779
Fiume	város	1				1	916	1 086	5	1 091	5 406	30	5 436
Győr	város	1				1	1 601	2 982		2 982	12 850		12 850
Kapronca	város	1				1	694	854		854	3 594		3 594
Károlyváros	város	1				1	532	652		652	2 954		2 954
Kassa	város	1				1	927	1 330		1 330	7 257		7 257
Késmárk	város	1				1	684	976		976	4 284		4 284
Kismarton	város	1				1	232	551		551	2 256		2 256
Kisszeben	város	1				1	373	490	3	493	2 159	13	2 172
Komárom	város	1				1	1 422	2 733	3	2 736	11 716	17	11 733
Körpona	város	1				1	1 043	833		833	2 972		2 972
Körmöcbánya	város	1				1	509	1 152		1 152	5 147		5 147
Kőrös	város	1				1	316	378		378	1 624		1 624
Kőszeg	város	1				1	602	1 139		1 139	4 952		4 952
Libetbánya	város	1				1	215	264		264	1 260		1 260
Lőcse	város	1				1	804	1 125		1 125	4 971		4 971
Modor	város	1				1	551	1 159	1	1 160	4 697	11	4 708
Nagybánya	Város	1				1	766	958		958	3 977		3 977
Nagyszombat	Város	1				1	740	1 550	4	1 554	6 608	23	6 631

III/4. függelék

Név	Közigaz- gatási egység	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Pécs	város	1				1	1 474	1 837		1 837	8 392		8 392
Pest	város	1				1	1 883	4 521	6	4 521	19 131	40	19 171
Pozsega	város	1				1	421	416		416	1 986		1 986
Pozsony	város	1				1	1 388	5 761	8	5 769	26 408	55	26 463
Ruszt	város	1				1	93	278		278	1 037		1 037
Selmecbánya	város	1				1	1 689	4 485		4 485	18 338		18 338
Sopron	város	1				1	782	2 778	2	2 778	11 856	6	11 862
Szabadka	város	1				1	3 351	3 448	7	3 455	19 192	23	19 215
Szabolca	város	1				1	1 007	1 261	23	1 284	5 520	114	5 634
Szatmárnémeti	város	1				1	1 712	1 834		1 834	8 193		8 193
Szeged	város	1				1	3 930	4 210		4 210	20 679		20 679
Székesfehérvár	város	1				1	1 473	2 834		2 834	11 307		11 307
Szentgyörgy	város	1				1	237	574	49	623	2 089	207	2 296
Temesvár	város	1				1	1 219	2 229	81	2 310	8 502	366	8 868
Trencsén	város	1				1	390	605	74	679	2 706	372	3 078
Újbanya	város	1				1	453	634		634	2 958		2 958
Újvidék	város	1				1	1 930	2 310	44	2 354	10 324	242	10 566
Varasd	város	1				1	754	959	2	961	4 389	13	4 402
Zágráb	város	1				1	419	606		606	2 242		2 242
Zólyom	város	1				1	263	441		441	1 698		1 698
Zombor	város	1				1	2 370	2 188	1	2 189	13 218	7	13 225
Magyarország összesen		52	523	10 922	778	12 275	1 052 352	1 292 956	15 208	1 308 164	6 926 028	75 128	7 001 156 ^d

^a Eredeti cím: Bevolkerungs Summarium des Königreichs Hungarn, Kroatien und Slavonien Pro Anno 1784/5. (A kivonatos másolat hitelesítve 1786. március 30-án.)

^b Nyitra megye adata a – jelenleg nem ismert – teljes összesítóből való kimásolás során kifelejtődött, Thirring (1938: 107) alapján pótoltuk. (Az eredeti részösszegzések alapján az adat pontosnak tekinthető).

^c Egert szabad királyi városként tüntetik fel, de a rangemelés ténylegesen nem zajlott le.

^d Az összegzéseket kisebb mértékben javítanunk kellett. (A végeredmény 3 fővel több, mint az eredeti adat.)

Forrás: A 45 Acta Praesidialia 1785/no. 129.

IV. A katonai és helytartótanács összegzés közötti különbségek^a
Differences between the summaries prepared by military and civil authorities

Königreich Ungarn Kroatien und Sklavonien für das Jahr 1785	Summarium den Statth. Buchh.	Summarium des General commando	Generalkommando zeigt sich ein	
			Zuwachs	oder Abgang
Städte	52	94	42	
Marktflecken	523	548	25	
Dörfer	10 922	10 776		-146
Prädien	778	1 200	422	
SUMMA^b	12 275	12 618	343	
Häusser	1 052 352	1 053 353	1 001	
Christliche Familien	1 299 566	1 299 141		-425
Jüdische Familien	15 208	15 215	7	
SUMMA Familien^b	1 314 774	1 314 356		-418
Geistliche	13 778	13 802	24	
Adeliche	162 495	162 947	452	
Beamte und Honorationes	4 396	4 387		-9
Bürger in Städte und Professionisten auf dem Lande	83 656	83 871	215	
Bauern	509 166	509 823	657	
Vorstehender Bürger und Bauern Gewerbs Nachfolger und Nächste Erben	511 561	511 976	415	
Häussler, Gartner und sonst beim Nährstand und Provinzial Beschäftigung	788 014	788 993	979	
Unbestimmte Beurlaubte	4 735	4 723		-12
In anderen Staats Notdürften Anwendbaren	183 830	183 995	165	
Nachwachs von 1. bis 12. Jahren	983 175	983 871	696	
deto von 13. bis 17. Jahren	266 853	267 101	248	
SUMMA^b	3 511 659	3 515 489^d	3 830	
Das weibliche Geschlecht	3 414 366	3 417 996	3 630	
Summa der Christen	6 926 025	6 933 485	7 460	
Summa der Juden^c	75 128	75 089		-39
Summa der Ganzen Bevölkerung	7 001 153	7 008 574	7 421	
Unter der Christen Männlichen Geschlechts verheurathete	1 397 875	1 399 332	1 457	
Ledigen und Witwen	2 113 784	2 110 957 ^e		-2 827
SUMMA^b	3 511 659	3 510 289^e	-1 370	-1 370
Absente innerlandes	95 892	96 851	959	
Ausser Landes	3 842	3 781		-61
Unwissend wo	17 165	17 267	102	
SUMMA^b	116 899	117 899	1 000	

folytatás

Königreich Ungarn Kroatien und Sklavonien für das Jahr 1785	Summarium den Statth. Buchh.	Summarium des General commando	Generalkommando zeigt sich ein	
			Zuwachs	oder Abgang
Fremde Inländer dieses Konscribirten Landes	106 557	106 800	243	
Aus anderen Österreichischen Erbländen männlich	14 104	13 895		-209
Deto weiblich	3 482	3 481		-1
Aus anderen Staaten mänlich	5 147	5 287	140	
Deto weiblich	813	813	0	
SUMMA^b	130 103	130 276	173	

^a Az eredeti cím: Ausweiss der bei Gegeneinanderhaltung des Bevölkerungs-Summarii vom Königreich Ungarn, Kroatien, und Sklavonien für das Jahr 1785. der Königl. Hungarischen Statthalterey-Buchhalterey mit jenem des Königlich-Hungarischen Generalkommando sich ergebenden Differenzen. (A forrás néhány adatát kivonatosan közölte Thirring Gusztáv (1938. 7 oldalon 15. lábjegyzet.)

^b A részösszegzéseket utólag illesztettük be az adatsorok közé.

^c A zsidók nem és családi állapot szerinti bontását az irat nem tartalmazza.

^d A Generalkommando kétféle módon összegezhető keresztény férfi adatai között 5200 fős különbség van. Ez minden valószínűség szerint a De Vins ezred keresztény nem házas férfijaira vonatkozó hibás adataira vezethető vissza. (L. az I. függelék megfelelő adatát.)

^e A valós érték 5200 fővel több (L. az előző jegyzetet).

Forrás: MOL A 39 1786/no.4772.

V. Az 1786. és 1787. évi népszámlálási revíziók összesítői közötti,
Helytartótanács számvevősege által készített egyenleg (Bilanx)
Comparison of the summaries of the censuses 1786 and 1787, prepared by the
Hungarian 'Consilium Locumtenentiale'

Magyarország szűkebb értelemben ^a	1786	1787	többlet	Hiány
Szabad királyi város	52	52	0	
Egyéb város	12	16	4	
Mezőváros	593	589		-4
Falu	10 764	10 797	33	
Pusztá	1 338	1 305		-33
Összes település	12 759	12 759	0	
Házak	1 061 522	1 072 482	10 960	
Keresztény familiák	1 302 932	1 315 826	12 894	
Zsidó familiák	15 645	16 212	567	
Összes familia	1 318 577	1 332 038	13 461	
Pap	13 390	13 263		-127
Nemes	164 554	165 301	747	
Tisztviselő és honoratior	4 158	4 230	72	
Polgár és mesterember	81 043	79 354		-1 689 ^b
Paraszt	506 085	505 708		-377
Polgár és paraszt örököse	513 990	518 131	4 141	
Zsellér	793 554	793 270		-284
Szabadságolt katona (ezred)	5 174	4 708		-466
Szabadságolt katona (szekerész)	41	37		-4
Egyéb szükségletre alkalmas	181 983	201 438	19 455	
Sarjadék 1-12 éves	994 627	1 009 804	15 177	
Sarjadék 13-17 éves	278 066	277 191		-875
Keresztény férfi összesen	3 536 665	3 572 435	35 770	
Keresztény nő	3 430 150	3 463 460	33 310	
Összes keresztény	6 966 815	7 035 895	69 080	
Zsidó házas férfi	15 781	16 261	480	
Zsidó nem házas férfi	23 752	25 045	1 293	
Zsidó nő	38 114	39 588	1 474	
Összes zsidó	77 647	80 894	3 247	
Jogi népesség összesen	7 044 462	7 116 789	72 327	
Keresztény házas férfi	1 409 795	1 407 169		-2 626
Keresztény nem házas férfi	2 126 870	2 165 266	38 396	
Keresztény férfi összesen	3 536 665	3 572 435	35 770	
(Vándormozgalom:)				
Távol az országban	102 153	34 185		-67 968 ^b
Távol az országon kívül	3 963	3 796		-167
Távol ismeretlen helyen	16 093	13 391		-2 702 ^b
Távollevő összesen	122 209	51 372		-70 837^b
Idegen az országból	107 914	28 635		-79 279 ^b
Ideg férfi Ausztriából	12 908	13 064	156	
Ideg női Ausztriából	2 711	2 662		-49
Ideg férfi külföldről	4 527	4 795	268	
Ideg férfi külföldről	507	273		-234
Jelen idegen összesen	128 567	49 429		-79 138^b

^a Horvátországgal együtt, Erdély és a Határörvidék nélkül.

^b A jelzett adatokban tendencia jellegű hiány, illetve visszaesés tapasztalható.

Forrás: MOL A 39 1788/no. 1377.

VI. Az 1785. és 1787. évi összesítőkben szereplő státuscsoportok összehasonlító
növekedési ütemei

The growth in the status-groups of the summaries, 1785–1787

Magyarország szűkebb értelemben	index 1786 (1785=100)	index 1787 (1786=100)	index 1787 (1785=100)
Házak	100,8	101,0	101,8
Keresztény famíliák	100,3	101,0	101,3
Zsidó famíliák	102,8	103,6	106,5
Összes familia	100,3	101,0	101,3
Pap	97,0	99,1	96,1
Nemes	101,0	100,5	101,4
Tisztviselő és honoratior	94,8	101,7	96,4
Polgár és mesterember	96,6	97,9	94,6
Paraszt	99,3	99,9	99,2
Polgár és paraszt örököse	100,4	100,8	101,2
Zsellér	100,6	100,0	100,5
Szabadságolt katona (ezredektől)	110,5	91,0	100,6
Szabadságolt katona (szekerész)	97,6	90,2	88,1
Egyéb szükségletre alkalmas	98,9	110,7	109,5
Sarjadék 1–12 éves	101,1	101,5	102,6
Sarjadék 13–17 éves	104,1	99,7	103,8
Keresztény férfi összesen	100,6	101,0	101,6
Keresztény nő	100,4	101,0	101,3
Összes keresztény	100,5	101,0	101,5
Zsidó házas férfi	104,9	103,0	108,1
Zsidó nem házas férfi	102,9	105,4	108,5
Zsidó nő	103,1	103,9	107,1
Összes zsidó	103,4	104,2	107,7
Jogi népesség összesen	100,5	101,0	101,5
Keresztény házas férfi	100,7	99,8	100,6
Keresztény nem házas férfi	100,5	101,8	102,3
Keresztény férfi összesen	100,6	101,0	101,6
Távol az országban	105,5	33,5	35,3
Távol az országon kívül	104,3	95,8	99,9
Távol ismeretlen helyen	93,2	83,2	77,6
Távollevő összesen	103,6	42,0	43,6
Idegen az országból	101,0	26,5	26,8
Idegen férfi Ausztriából	92,9	101,2	94,0
Idegen nő Ausztriából	77,9	98,2	76,5
Idegen férfi külföldről	85,6	105,9	90,7
Idegen férfi külföldről	62,4	53,8	33,6
Jelen idegen összesen	98,7	38,4	37,9
Tényleges népesség	100,4	100,9	101,3

Forrás: I. függelék.

**ETNIKUM, FELEKEZET ÉS DEMOGRÁFIAI KÜLÖNBSÉGEK
A 18–19. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON.
PEST-PILIS-SOLT-(KISKUN) MEGYE PÉLDÁJA ***

ÖRI PÉTER

Bevezetés

A magyar királyság eredetileg is soknemzetiségű politikai entitás volt a kora-középkortól kezdve. Nemzetiségi viszonyai sokat változtak a török háborúk alatt a 16–17. században, és az ország újratelepítése, újra benépesedése a 17. század végétől nagymértékben megerősítette az etnikai sokféleséget. Így a kor-újkori és újkori Magyarország demográfiai viszonyainak tanulmányozása közben nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy a tapasztalt demográfiai sokféleség összeköthető-e a nemzetiségi heterogenitással, vagy pedig az más, gazdasági, társadalmi vagy kulturális viszonyok következménye volt.

Tanulmányunk a nemzetiség és vallás, illetve néhány alapvető demográfiai változó (elsősorban a születési arányszámok és a házasodás, háztartásstruktúra arányszámjai) kapcsolatát vizsgálja. A vizsgált régió a történeti Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 19. század végi területe az ország közepén, a főváros körül. A 18. századi bevándorlás és népességmozgások következtében a megye – az országhoz hasonlóan – többnemzetiségű, multikulturális régióvá vált, ahol egészen a második világháborúig magyarok, németek, szlovákok, horvátok, szerbek és zsidók éltek együtt. Ebben a tekintetben – a terület földrajzi és gazdasági sokfélesége mellett – a megyét kezelhetjük egy olyan mintának, amely alapot szolgáltat a Kárpát-medence népesedési viszonyainak és demográfiai folyamatainak tanulmányozásához.

A 18. századi beköltözők igen különböző kultúrájú területekről jöttek, ahol a házasodási szokások és a termékenység szintje szintén igen változatosak voltak. A 18. századi lélekösszeírások és a 18–19. századi népszámlálások lehetővé teszik néhány igen nyers termékenységi és házasodási, háztartásszerkezeti

* A tanulmány az OTKA által finanszírozott 73237. számú kutatási projekt keretében született. Eredeti változata angol nyelven készült (Ethnicity, integration and fertility differences in 18–19th century Hungary in the neighbourhood of Budapest), és előadásként hangzott el 2010 áprilisában Gentben, a European Social Science History Conference-en (ESSHC).

mutató kiszámítását, amelyek segítségünkre lehetnek a heterogén régió termékenységési és házasodási viszonyainak elemzésében.

A tanulmány először azokat a változásokat vizsgálja, amelyek a 18. század vége és az első világháború között mintegy kétszáz település etnikai összetételében mentek végbe. Ezután 18. és 19. századi népszámlálási és népmozgalmi adatok alapján a születési arányszámok és a háztartásszerkezet, házasodás etnikai differenciáit elemzi, majd ezek okait keresi többváltozós statisztikai elemzés (regresszióanalízis) segítségével. Az elemzés mintegy kétszáz megyebeli település szintjén folyik, de bizonyos pontokon egy-egy kisebb településcsoportra összpontosít.

Etnikum és demográfiai viselkedés

A 18. századi bevándorlás – a térség szervezett és spontán benépesítése, benépesedése – valódi multietnikus régiót hozott létre a történeti Magyarország területén. Ez a megállapítás különösképpen igaz a történeti Pest megyére nézve, akár annak dombos, hegyes északi, akár sík, az alföldhöz tartozó déli részét vesszük figyelembe. Ugyanakkor az ország demográfiai sokféleségét – akár a megyei, akár a településszintű adatokat használva – már sokszor sikerült kimutatni.¹ Természetesen a két jelenség közti oksági kapcsolat mindig valószínűnek látszott, sőt időnként minden további megfontolás nélkül evidensnek tűnt.

Elméletileg a nemzetiségi hovatartozás igen különböző módokon képes befolyásolni a demográfiai viselkedést. Az etnikai különbségek együtt járhatnak az öröklés, házasodás és háztartáskialakítás eltérő hagyományaival. Hosszú múltra tekinthet vissza az a kultúrára építő megközelítés, amely szerint pl. az első házasodás életkorában vagy a háztartásszerkezetben érzékelhető különbségek mindenekelőtt eltérő kulturális és mentális jellemzőkre vezethetők vissza. Amióta Hajnal János 1965-ben közzé tette az európai házasodási mintákról szóló tanulmányát, könyvtárnyi irodalom foglalkozik a kérdéssel.² Az éles kritikák dacára a többé-kevésbé Hajnal elméletét követő megközelítések, amelyek a kelet-európai házasodási modellt homogén, a nyugat-európaiktól gyökeresen és egységesen eltérő mintának tekintik, és a megfigyelt különbségekhez az értékek hierarchiáját kapcsolják, még ma is igen népszerűnek számítanak. A bírálók szerint Hajnal és követői túlértékelték és túlságosan is általánosították a „nyugat” egyediségét a házasodási szokások és a háztartáskialakítás tekintetében (Goody 1996). Bírálták továbbá, hogy az elemzésekben fontos tényezők – mint pl. a háztartások dinamikus változásai az életciklus folyamán és a halan-

¹ A témára vonatkozó irodalom mennyisége óriási, itt csak néhány példát említenék: Tekse 1969; Dányi 1977, 1991a és b; Andorka 1998; Andorka – Faragó 1984; Faragó 1977, 1985, 1998, 2001, 2002, 2003a és b; Őri 2003, 2007, 2009; Őri – Pakot 2009.

² Néhány példa: Hajnal 1965, 1982; Laslett – Wall 1972; Wall 1983; MacFarlane 1978 stb.

dóság szerepe – figyelmen kívül maradtak (Berkner 1972). Kritika tárgyát képezte az is, hogy a Hajnal-elmélet követői a „keletet” homogén egységnek tekintették, miközben nem megbízható és nem reprezentatív adatokra támaszkodtak (Szołtysek 2007, 2008a, b), és a „kelet-nyugat” kulturális választóvonalat túlságosan is mereven kezelték ebből a szempontból. Úgy gondolták, hogy a demográfiai viselkedés tekintetében ez valóban éles különbséget jelent (Andorka – Faragó 1983, Faragó 2001).³ Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a „Hajnal-vonal” bizonytalansága vagy a „nyugati” és „keleti” minta közötti egy vagy több átmeneti zóna létezése – egyéb tényezők mellett – a vizsgált területek nemzetiségi, felekezeti és kulturális sokféleségének tulajdonítható (Faragó 2001; Szołtysek 2008; Óri 2003, 2009). Így ha a leegyszerűsítő dichotóm modell kétségesnek is látszott, a kulturális különbségekre építő magyarázat révén bizonyos mértékig megerősítést kapott.

A 18–19. századi Magyarországon a korai házasság és a véglegesen nem házasságok (a cölibátusban élők) igen alacsony aránya általános jelenségnek látszik, ugyanakkor a háztartások szerkezete igen változatos volt a vizsgált időszakban. Ebből a szempontból Magyarországot tipikus átmeneti zónának is tekinthetjük a házasság és háztartáskialakítás feltételezett „nyugati” és „keleti” mintái között (Andorka – Faragó 1984). Faragó Tamás megmutatta a tartalmát is ennek az átmeneti állapotnak: „nyugati” és „keleti” népségek, szokások, tradíciók keveredésének vagyunk itt tanúi a 18. századi vándormozgalmak következtében. Ennek demográfiai vonatkozásai kimutathatóak mind országos szinten, megyei adatok felhasználásával (Faragó 2001), mind lokálisan, egy kisebb régió (a Pilis- és Budakörnyéke) házassági szokásainak és háztartáskialakítási szabályainak elemzésével (Faragó 1985). Itt az egymás mellett élő német és délszláv közösségek két szélsőségesen különböző modellt reprezentálnak, míg a magyar és szlovák népesség e két modell között helyezkedik el. A háztartásszerkezet mellett sok helyen az örökösödési szokások is különböztek nemzetiségek szerint. Ez látható mind makroszinten (Faragó 2008a), mind pedig mikrovizsgálatok során (Husz 2002). Ugyanakkor mindkét idézett elemzés világossá teszi, hogy az öröklés különbségei nem köthetők egyértelműen és kizárólagosan a nemzetiségi viszonyokhoz, az örökség nem egyenlő felosztása a törzscsaládokban ugyan főleg a német telepésekre volt jellemző, de felbukkan magyar vagy szlovák parasztok között is. Ugyanez többé-kevésbé igaz a házasság életkorára és a háztartásszerkezetre is. Egyrészt megfigyelhetünk ugyan nemzetiség szerinti különbségeket az első házasságkötés életkorában vagy a háztartásstruktúrában (viszonylag korán házasságkötő délszlávok, szlovákok, magyarok, később házasságkötő németek, a németek között igen ritka összetett háztartásformák nagyobb gyakorisága a szerbek és horvátok körében). Másrészt az is fontos, hogy a kibocsátó területek népességével összevetve az eltérések kicsik,

³ A vonatkozó irodalom áttekintésére itt nincs lehetőségünk, ez alól felmentenek más szerzők ebből a szempontból igen alapos munkái: Faragó 2001; Szołtysek 2007, 2008a, b.

pl. a 18. századi német betelepülők a későbbiekben szintén a korán házasodó „keleti” mintát követik. A háztartásstruktúra terén a különbség a németek és délszlávok között valóban jelentős, egyébként azonban a kép meglehetősen összetett. Nyilvánvaló, hogy a háztartásszerkezet különbségeit elemezve figyelembe kell vennünk az időbeli változásokat, az akkulturáció lehetőségét és egy sor egyéb külső tényezőt. A háztartások összetétele változott az egyéni életciklus folyamán, kulturális csere és hasonulás figyelhető meg együtt élő nemzeti-csoportok között (pl. a 19. századi Zsámbékon élő németek és magyarok között – Husz 2002), ugyanakkor a háztartásstruktúra a 19. század első felében bonyolultabbá vált a relatív túlnépesedés, vagy a szülői házból való elköltözést nehezítő gazdasági dekonjunktúra, az újabb telkekhez, zsellérházakhoz való hozzájutás nehézségei miatt. A jelenség itt is kimutatható mind makro- (Farágó 1977), mind mikroszinten (Husz 2002), még ha az okok különbözőnek látszanak is. Ezért, noha a háztartásszerkezet különbségei és változásai nem függetlenek a nemzetiségi viszonyoktól, ez nem az egyetlen magyarzó változó, más demográfiai, gazdasági és társadalmi faktorokat is figyelembe kell vennünk. A népességnövekedés és az adott terület eltartó képessége mellett az elvándorlás lehetőségei, a halandóság szintje, a társadalmi helyzet, a tulajdon és a foglalkozás, valamint a településtípus is számított. Pl. általános tapasztalat, hogy a mezőgazdasági jellegű mezővárosok háztartásszerkezete inkább egyszerű, a töredék családokból álló háztartások vagy az egyszemélyes háztartások aránya meglehetősen magas (Melegh 2000; Benda 2002; Óri 2003, 2005, 2009). Mindez valószínűleg a helyi munkaerő-kereslet kiváltotta nagyszámú beköltözés következménye. A gazdálkodás jellege, a társadalmi helyzet, a föld- vagy állattulajdon szintén fontos tényező lehetett, a keszthelyi esettanulmány világossá tette, hogy az összetett családok háztartások nagyobb arányban a szántóföldi gazdálkodást folytató telkes jobbágyok körében fordultak elő (Benda 2002). Következésképpen néhány nemzetiségi minta kétségtelenül megfigyelhető a házasodás, háztartáskialakítás és öröklés terén, de mindeddig bizonytalan maradt, hogy a kulturális magyarázat igazolható-e, illetve általánosítható-e ebből a szempontból.

Az etnikai vagy felekezeti hovatartozással megragadható kulturális különbségek a házasodási vagy örökösödési szokások, a szoptatáshoz viszonyulás stb. útján időnként jelentős termékenységi differenciákat okozhatnak. Magyarországra azonban csak korlátok között érvényes ez a megállapítás, mivel a legfontosabb faktor, az első házasságkötés életkora terén a különbségek meglehetősen csekélyek a 18–19. században. Az országban kialakuló etnikai és felekezeti mozaik a migráció következménye volt, és különösen a 18. században, a legjelentősebb vándormozgalmak időszakában várhatnánk etnikai különbségeket a termékenységben, de ez a kulturális differenciákon túl inkább a bevándorlók speciális (fiatalabb) korösszetételével hozható összefüggésbe. Feltételezhetjük, hogy minél közelebb van egy adott közösség a beköltözés időpontjához,

termékenysége annál magasabb, összevetve a hosszabb ideje ott élő szomszédokéval.⁴ A beköltözés egy adott helyre szintén jelenthet az ott élőkhez képest eltérő társadalmi helyzetet és családi állapotot, éppúgy mint eltérő házassági lehetőségeket, ami kihat a termékenység szintjére is. Pl. az alföld eredetileg református többségű mezővárosaiban a 18–19. században jelentős római katolikus bevándorlás növelte a népességszámot. A bevándorlók nemcsak más felekezethez, de a református lakossághoz képest más társadalmi réteghez is tartoztak, bevándorló státusuk többé-kevésbé meghatározta társadalmi pozíciójukat is.⁵ Ezekben az esetekben a felekezeti hovatartozás a termékenység és halandóság eltérő szintjeiben is kifejeződött. De ezeket a demográfiai különbségeket nem egyszerűen eltérő tradíciókra, normákra, értékekre, hanem az eltérő társadalmi helyzetre lehet visszavezetni. A legfrissebb történeti demográfiai kutatások közül azok, amelyek felekezeti téren heterogén régiókra vonatkoznak, az egyházi normák és tanítások szerepét hangsúlyozzák a termékenységi különbségek és változások kapcsán (van Bavel – Kok 2004; Schellekens – van Poppel 2006), még ha ezek hatásmechanizmusa vitatott is (Derosas – van Poppel 2006. 8.). Ugyanakkor a magyar családrekonstrukciós kutatások eredményei inkább cáfolják, hogy a felekezeti vagy etnikai viszonyok jelentősen befolyásolták volna a preindusztriális termékenység szintjét (Andorka 1991, 1998).⁶

Természetesen a bevándorlás kiváltotta etnikai és felekezeti sokféleség más demográfiai jelenségekre is kihatással lehetett. A társadalmi összetételben mutatkozó különbségek vagy a szoptatás és a csecsemőgondozás eltérő hagyományai a csecsemőhalandóságon keresztül okozhattak igen eltérő halandósági szinteket különböző etnikai vagy kulturális háttérű népségek között. A bevándorlás egy adott területre további bevándorlási hullámokat válthat ki, rész-

⁴ A II. József uralkodása alatt bevándorló német telepesek viszonylagosan fiatalabb kor szerkezetét sikerült kimutatni (Kollega Tarsoly 1993). A bevándorlás időpontja (egy adott hely újranépesedése) és a születési arányszám közötti pozitív korreláció szintén megerősítést nyert (Óri 2003).

⁵ Lásd Kiskunhalas példáját, ahol a római katolikus jövevények a városi társadalom alacsonyabb státusú rétegét alkották (Melegh 2000).

⁶ Andorka explicite azt állítja, hogy a magyar reformátusok körében bizonyos régiókban fellelhető korai születéskorlátozás, vagy az általában tapasztalt, a római katolikusokénál alacsonyabb református születési arányszámok *valószínűleg* csak a véletlen művei. A vizsgált korai születésszabályozó közösségekben a reformátusok felülreprezentáltak voltak a kisbirtokos parasztok között (Andorka 1991. 39.). Hasonló feltételek mellett a születéskorlátozás felbukkant más felekezeti csoportokban is, míg más régiókban élő reformátusok között nem volt megfigyelhető. Andorka eredményei a helyi gazdasági, társadalmi és demográfiai tényezők fontosságára irányítják a figyelmet. A vita azóta sem zárult le, makroszinten újabb fejezete nyílt a közelmúltban: Faragó Tamás a Dunántúl felekezeti viszonyainak változása kapcsán veti föl a felekezeti demográfiai viselkedés lehetőségét, hangsúlyozva, hogy a regionális és társadalmi minták versus felekezeti problémája tisztázatlan (Faragó 2008b). Kovács I. Gábor vitatja a felekezeti eltérő természetes szaporulat jelentőségét a felekezeti viszonyok változásában (Kovács 2010).

ben azért, mert az eredeti beköltözést eredményező speciális feltételek továbbra is fennálltak. Így a magyar alföldön az alacsony népsűrűség és nagy munkaerő-kereslet voltak a 18. századi beköltözés fő okai, amely tényezők a 19. században is tovább működtek, és további, végleges és átmeneti beköltözéssel jártak. Másrészt a korábbi bevándorlók kapcsolatai, hálózatai szintén további vándorlásra ösztönöznek, mivel megkönnyítik a rokonok, honfitársak vagy azonos felekezetbeliek beilleszkedését (Massey et al. 2001.).

Következésképpen, ha a 18–19. századi Magyarország demográfiai viszonyait etnikai vagy felekezeti csoportok szerint vizsgáljuk, időnként minden valószínűség szerint jelentős különbségeket fogunk találni. De nagyon nehéz tisztán látnunk az okok, a háttér vagy a meghatározó tényezők dolgában. A kulturális különbségekre építő megközelítés elfogadható az örökösödés és bizonyos megszorításokkal a házassági szokások és háztartáskialakítás tekintetében, de más demográfiai jelenségek terén a magyarázat sokkal problematikusabb. Ez a csak nagyon durva változókat használó és korlátozott földrajzi térre vonatkozó elemzés bizonyos fokig hozzájárulhat a kérdés tisztázásához.

Források

A lélekösszeírások (Conscriptiones Animarum) településszintű összesítései (Pest megyében 1774 és 1783 között) és a II. József-féle népszámlálás lehetővé teszik néhány durva demográfiai és társadalmi mutató kiszámítását. Emellett a lélekösszeírások informálnak a települések felekezeti összetételéről, és a 18. századi statisztikusok leírták a szóban forgó települések nemzetiségi jellegét is, megjelölve a helyben használt beszélt nyelv(ek)e)t.⁷ Így néhány alapvető demográfiai jellemző vizsgálható etnikumok vagy felekezetek szerint. Az 1828 és 1900 közötti időszakra összegyűjtött népmozgalmi adatok szintén alkalmasak arra, hogy a 19. századi demográfiai változásokat felekezetek vagy nemzetiség szerint írjuk le. Végezetül a 19. század végének és a 20. század elejének publikált és nem publikált népszámlálási adatai és népmozgalmi adatgyűjtései szintén bizonyos mértékig megvilágíthatják a 19. századi felekezeti és etnikai demográfia kérdéskörét. Ugyanakkor számos demográfiai, gazdasági és társadalmi változó használata segíthet meghatározni a főbb tényezőket a mögött a két jelenség mögött, amelyekre a figyelmünket összpontosítjuk: a termékenységre, amelyet csak megközelíthetünk néhány arányszám segítségével és a háztartás-szerkezetre, amelyet a házas egységek (marital units) háztartásonkénti számával próbálunk kifejezni (házas férfiak háztartásonkénti száma).

Az 1784–1787-es népszámlálás alapadatait megbízhatónak szokták tekinteni (népességszám, házak és háztartások száma, a népesség családi állapot szerinti

⁷ A Pest-Pilis-Solt megyére, valamint a Kiskunságra vonatkozó adatokat összegyűjtötte: Szaszakóné (1988).

megoszlása). Ugyanez elmondható a 19. század végi, 20. század eleji népszámlálásokról is (népességszám, háztartások száma, népesség családi állapot, felekezet vagy foglalkozás szerinti megoszlása). Az anyanyelvre vonatkozó adatok statisztikai értelemben véve szintén helyesek, az más kérdés, hogy a regisztráció mennyiben tükrözi vissza az adott népesség nemzeti identitását. A 19. és 20. századi népmozgalmi adatok (születések, halálozások, házasságkötések száma) és a segítségükkel képezett arányszámok (nyers születési, halálozási, házasságkötési arányszámok, születések száma a házasságkötésekéhez viszonyítva) szintén megbízhatóak. Ennél jóval nagyobb baj, hogy ezeken kívül más változóval nem tudjuk az elemzésnek ezen a szintjén a termékenységet megközelíteni. Ami a 18. századi lélekösszeírásokat illeti, az ezekből számolt arányszámok jóval bizonytalanabbak. Néhány település esetében a népesség egy részét valószínűleg nem regisztrálták, így itt néhány arányszám bizonytalanává válik. Ezeknek a településeknek egy részét kizárhatjuk az elemzésből, ha a népességszámukat összevetjük az 1784–1787-es népszámlálásával, de ez a módszer is bizonytalan. Másrészt arra nézve sincs bizonyíték, hogy pl. a születések száma teljes lenne ott, ahol a népességszámok hiányosak, így a születési arányszámok torzok lennének. Mindenesre szem előtt kell tartanunk, hogy a 18. századi adatokból nyert eredmények értelmezése óvatosságot igényel.⁸

*Újratelepülés, Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság nemzetiségi és felekezeti viszonyai a 18–19. században*⁹

A megye a legnagyobbak egyike volt a 18. század végén, népessége 272 290 személyből állt 1787-ben (Dányi – Dávid 1960. 50.). A települések száma 1783-ban 194, míg 1787-ben 241 volt.¹⁰ Ám ez a helyzet egy hosszú újratelepülési folyamat eredménye volt, amely a 17. század végén kezdődött. A török háborúk a 16–17. században, a Rákóczi-szabadságharc, vagy az 1709–10-es pestisjárvány súlyos pusztítást végeztek. Egy megbízható becslés szerint a lakott helyek száma 1695-ben nem volt több 90-nél, míg a népesség száma 20 000 körül lehetett (Kosáry 1965). A népsűrűség így nem haladta meg a 2 fő/km² értéket. A népesség növekedése ezután folyamatos, de nem egyenletes volt a szervezett (főleg római katolikus német telepesek) és a spontán (magyarok, szlovákok, szerbek, horvátok) betelepülések következtében. A népesség-

⁸ Az 1774 és 1783 közötti Pest megyei Conscriptio Animarum megbízhatóságáról és a települések szűrésének lehetőségeiről lásd: Óri 2003.

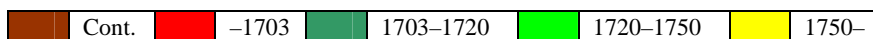
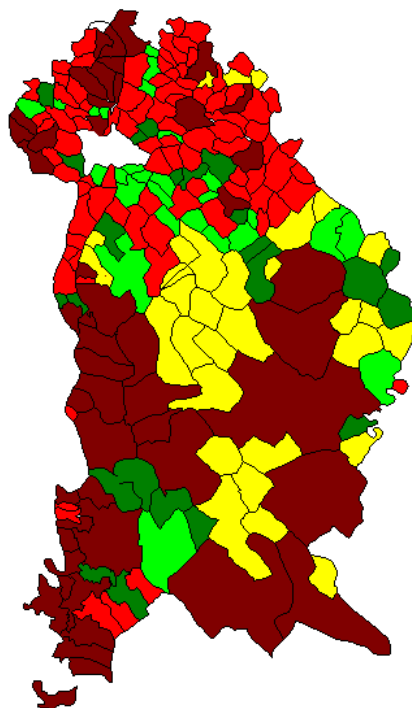
⁹ 1876-ig a Kiskun Kerület nem tartozott a megye területéhez. A megye az 1876-os egyesítés után kapta a Pest-Pilis-Solt-Kiskun nevet.

¹⁰ Az eltérés a felhasznált források jellegére vezethető vissza. A lélekösszeírásokban több pusztát, tanyát, külterületi lakott helyet nem regisztráltak külön, amelyek közül többet külön írtak össze az 1784–1787-es népszámlálás során.

szám 1715-ben 40 és 65 ezer között mozoghatott, és 60 és 100 ezer között lehetett 1728-ban (Kosáry 1965; Petróci 1965; Wellmann 1965). A 18. század végi körülbelül 300 ezres népességszám 1910-re egymillió fölé nőtt. A népsűrűség 1715-ben 3,5–6 fő/km² volt, 1787-ben 25,4 fő/km², 1869-ben 50 fő/km², míg 1910-ben 86 fő/km² (Őri 2004. 213.).

A megye újratelepülésének hosszú folyamata a 17. század végén kezdődött, és az egész 18. század folyamán tartott. Az I. térkép bemutatja ennek a folyamatnak az állomásait. Mindenekelőtt volt néhány település a megye északi, illetve déli részén, amelyek népessége átvészelte a háborús időket. Ezek részint a Duna mentén helyezkednek el, részint a megye északi dombos vidékén fekszenek, részint a Duna-Tisza közén, az alföldön. Itt a térképen az eredeti lakosság foltjai nem nagy, sűrűn lakott tömböket ábrázolnak, hanem egy-egy jelentősebb mezővárost, amelyek nagyobb népességtömörülést és kiterjedt határt (a 18. században főleg legelőket) jelentettek. Világos, hogy az eredeti lakosság csak ott tudott fennmaradni, ahol védelmet találhatott az erdők vagy mocsarak között, illetve a nagyobb, kiváltságos mezővárosokban. Az alföldi részen az eredeti középkori településhálózat soha nem állt helyre. Az északi dombos, hegyes vidék és a déli, alföldi rész településeinek méretei közötti különbség három évszázad múltával is fennmaradt. Az eredeti, túlélő népesség főként, de nem kizárólagosan magyar reformátusokból állt.

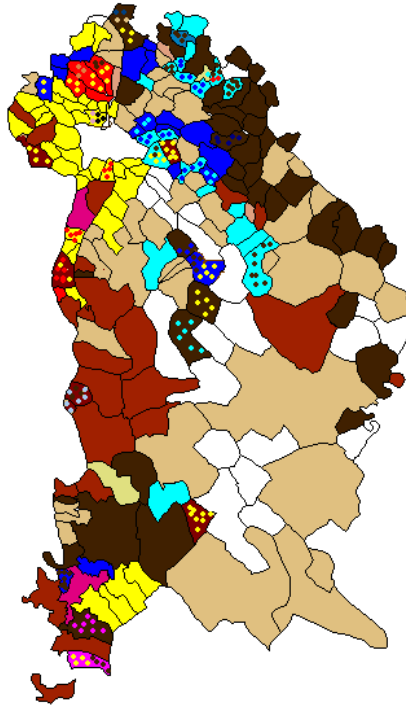
Az északi hegyes, dombos vidéket a Duna mindkét partján a 18. század elejére már újra újratelepítették, bár az egymást követő újabb és újabb csapások (háborúk és pestis) a következő évtizedekben a telepések újabb és újabb hullámainak letelepítését tették lehetővé és szükségessé. Buda körül főleg római katolikus németek telepedtek le, de szintén római katolikus szlovákok a felvidékről délfelé történő mozgása is jelentős volt, csakúgy mint a délszlávok észak felé történő vándorlása. A beköltözés folyamatos maradt a 18. század második felében és a 19. században is. Az újonnan jöttek főleg római katolikusok voltak, akik sok helyen (pl. az alföldi mezővárosokban) nagymértékben megváltoztatták az eredeti felekezeti viszonyokat (II. térkép). Az újranépesedés a 18. század második felében kettős folyamat volt: egyfelől néhány nagy uradalom birtokosai telepítettek le bevándorló családokat és hoztak létre új településeket (pusztákat, amelyek gyorsan falvakká nőttek), másfelől a mezővárosi lakosság kiáramlása a környező puszták, tanyák irányába szintén folyamatos volt a 18–19. században. Egy idő után a mind népesebbé és állandó lakhellyé váló tanyák és puszták szintén önálló falvakká váltak.

Forrás: Makay 1958; Kosáry 1965; Petróci 1965.

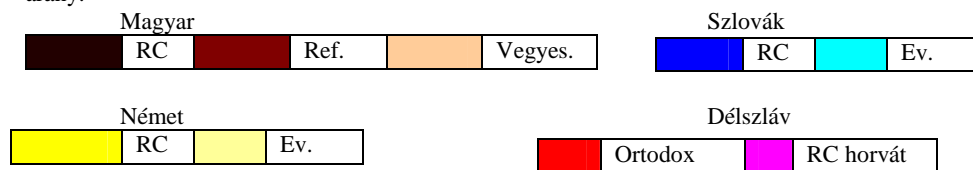
*I. térkép. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság újratelepülése a 18. században
The repopulation of county Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) in the 18th century*

Az erős bevándorlás természetesen jelentős mértékben megváltoztatta a térség nemzetiségi és felekezeti arculatát. Különösen a megye északi részében kezdett igazi etnikai és felekezeti kavalkád kialakulni a 17. század végétől kezdve, de ez többé-kevésbé igaz volt az egész megyére is (II. térkép és 1. táblázat).

Forrás: Conscriptio Animarum, 1774–1783 (felekezet), 18. század végi statisztikusok a beszélt nyelvről (nemzetiség, lásd: Szasztkóné 1988).

Megjegyzés: fehér folt: nincs adat; felekezeti hovatartozás: homogén=90%-nál magasabb arány.

II. térkép. Nemzetiségi és felekezeti közösségek Pest megyében, 1774–1783
Ethnic and denominational communities in county Pest, 1774–1783

A jelentős, idegen eredetű népségek beköltözése, valamint az újabb és újabb bevándorlási hullámok a 18. század folyamán valószínűvé teszik, hogy a 18. század végén az egyes nemzetiségi csoportok között határozott különbségek mutathatók a termékenység szintjében éppúgy, mint a házassági szokásokban és a háztartásstruktúrában. Az is valószínű, hogy a termékenység kérdésében a letelepedés időpontja, illetve az attól fogva eltelt idő hossza is fontos tényező lehetett.

1. Pest megye települései beszélt nyelv szerint, a települések népessége felekezet szerint, 1774–1783

The settlements of county Pest by spoken language and their population by denomination, 1774–1783

Nemzetiségi jelleg	Települések száma	Római katolikus %	Protestáns %	Ortodox %	Izraelita %
Magyar	90	55,8	43,1	0,1	0,8
Német	32	93,8	5,0	0,0	1,1
Szlovák	32	55,2	43,5	0,0	1,2
Horvát	2	99,5	0,0	0,0	0,5
Szerb	2	2,5	0,0	97,5	0,0
Vegyes	27	60,2	29,8	8,3	1,7
Ismeretlen	9	83,5	16,5	0,0	0,0
Összesen	194	63,4	33,2	2,3	1,0

Forrás: Conscriptio Animarum, 1774–1783 (Öri 2003. 175.).

Megjegyzés: nemzetiségi jelleg a 18. században a községekben használt beszélt nyelvet megjelölő források alapján (Szaskóné 1988).

A bevándorlás, az asszimiláció és talán a termékenység és halandóság szintjében mutatkozó különbségek jelentős mértékben megváltoztathatták a nemzetiségi viszonyokat a 19. század folyamán (2. és 3. táblázat).

2. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye népessége anyanyelv szerint, 1880–1910, %

Population of county Pest-Pilis-Solt-Kiskun by mother tongue, 1880–1910, %

	Magyar	Német	Szlovák	Horvát	Szerb
1880	75,6	12,5	5,8	1,2	–
1890	80,8	12,9	4,4	0,1	1,3
1900	82,5	11,7	4,0	0,0	0,4
1910	87,9	8,1	2,6	0,1	0,4

Forrás: Népszámlálások (Kovacsics 2000. 50.)

Tisztán látszik, hogy az összes nemzetiségi kisebbség részaránya csökken a 19. század második felében. Pontosabb képet kapunk erről, ha a felekezetet is a vizsgált tényezők közé emeljük. Településről településre összerakhatjuk a 18. századi nemzetiségi karakterre utaló adatokat a felekezeti megoszlással, ahogy a II. térkép esetében is tettük. Felekezeti téren akkor tekintettünk egy település homogénnek, ha a többségi csoport aránya legalább 90% volt. Így tizenkét

etnokulturális településcsoportot alkottunk, amelyeket összehasonlíthattunk egymással néhány 18. és 19. századi változó alapján.

*3. 18. századi etnokulturális településcsoportok nemzetiség és felekezet szerint, Pest-Pilis-Solt megye települései (1900-as népszámlálási adatok), %
18th century ethno-denominational groups by ethnicity and denomination in county Pest-Pilis-Solt (census data from 1900) %*

	N ¹¹	Magyar	Német	Szlovák	Horvát	Szerb	RC	Ev.	Ref.	Orth.	Izr.
KATMAGY	33	99,2	0,3	0,2	0,0	0,0	94,2	1,2	2,6	0,0	2,0
REFMAGY	18	98,5	0,7	0,1	0,0	0,0	17,7	0,9	78,9	0,3	1,8
VEGYMAGY	38	98,6	0,6	0,5	0,0	0,0	51,9	5,7	39,5	0,1	2,6
KATNÉMET	29	18,7	79,1	1,2	0,1	0,0	96,4	0,5	1,6	0,1	1,3
EVNÉMET	1	32,7	65,2	1,6	0,0	0,1	25,4	55,8	17,6	0,2	0,9
KATSZLOV	14	39,6	5,7	54,2	0,0	0,0	95,2	1,5	1,2	0,0	1,9
EVSZLOV	7	51,6	0,2	48,0	0,0	0,0	13,1	82,3	2,4	0,0	2,1
VEGYSZLOV	9	61,7	2,0	36,1	0,0	0,0	43,9	50,2	2,7	0,1	3,0
KATHORV	2	20,4	9,5	0,8	69,2	0,1	91,9	0,5	1,7	0,0	2,5
ORTSZERB	2	12,1	25,8	0,8	0,0	58,5	36,0	0,5	0,5	61,1	1,9
VEGYSZERB	5	37,5	37,5	8,4	0,0	14,3	71,0	0,9	10,9	14,6	2,5
VEGYÉS	21	77,5	7,7	13,3	0,0	0,0	66,6	21,6	7,9	0,1	3,4

Forrás: 1900-as népszámlálás.

A felekezeti összetételt figyelembe véve nyilvánvalónak tűnik, hogy nemcsak az asszimiláció változtatta meg a nemzetiségi viszonyokat a vizsgált régióban a 19. század folyamán. A beköltözés nagyon erősen érintette a magyar református népességet is: azokon a településeken, ahol arányuk a 18. század végén 90% fölött volt, ez 80% alá süllyedt 1900-ra. Ugyanez a tendencia figyelhető meg német és szlovák evangélikusok, valamint az ortodox szerbek esetében is. Nem valamely tömeges áttérés változtatta meg a felekezeti arányokat, hanem a római katolikusok tömeges bevándorlása, akiknek zöme magyar nemzetiségű (anyanyelvű) volt. Emellett természetesen az asszimiláció szerepét sem szabad szem elől vesztenünk.

Az egyik oldalról tehát azt feltételezhetnénk, hogy a folyamatos beköltözés a 19. században is fenntarthatott bizonyos, a korábbi periódusokra jellemző demográfiai különbségeket (pl. a termékenység terén), másrésztől valószínűnek látszik, hogy a többé-kevésbé zárt nemzetiségi és felekezeti csoportok kezdődő felbomlása, ami az asszimiláció és a bevándorlás következménye volt, kedvezett a konvergens demográfiai folyamatok elindulásának. Ugyanakkor a demográfiai átmenet, amely a 19. század végétől vált érzékelhetővé, olyan új faktor volt, amely egy újfajta változatosságot hozott létre a termékenység és

¹¹ Az 1774–1783-as 194 település közül kihagytuk azt a kilencet, amelynek nemzetiségi jellege bizonytalan volt, és azt a hatot, amelyet 1900-ban nem regisztráltak külön. Így 179 település adatai szerepelnek a táblázatban.

halandóság tekintetében. A következő részben megvizsgálunk néhány 18. és 19. század végi demográfiai változót a korábban létrehozott etnokulturális csoportok szerint, hogy lássuk a változásokat, illetve a kontinuitást a két időszak között. Egyúttal megpróbálunk feltárni néhány befolyásoló tényezőt is.

Nemzetiség, felekezet és demográfiai viselkedés Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megyében a 18. és 19. században

A lélekösszeírásoknak a megyebeli településekre vonatkozó összesítései lehetővé teszik néhány demográfiai és társadalmi változó kiszámítását. Sajnos, a termékenység vagy halandóság közvetlen elemzése nem lehetséges, be kell érünk a nyers halálozási arányszámok és a házasságokra jutó születésszám használatával, hogy ezeket a demográfiai jelenségeket megközelíthessük. A háztartásszerkezetet leírhatjuk az egy háztartásra jutó házasságok számával (a háztartásokban fennálló házasságok számával), de ez is meglehetősen durva arányszám, amely nem veszi figyelembe a felnőtt halandóság és megölyvülés problémáját. A korszerkezetről is csak elnagyolt információval rendelkezünk: csak a 15 éven aluli, illetve e fölötti népesség arányát ismerjük (4. táblázat).

Az első házasságkötés életkora meglepően egységes, Hajnal terminológiája szerint valamennyi etnokulturális csoport a „keleti” mintához tartozott. Ez a tény – amint már említettük – cáfolni látszik a kultúrára építő magyarázatot a házassági szokások különbségeinek terén: a „nyugati” kulturális háttérrel rendelkező német telepések hasonlóan viselkednek, mint „keleti” szomszédaik – néhány évtizeddel a letelepedésük után.

A halálozási arányszámok nem teljesen függetlenek a születési arányszámoktól, a magas születési ráták magas halálozási értékekkel járnak együtt, de ez az összefüggés nem szisztematikus, a vegyes szerb kategóriában megtörni látszik (pl. Szentendre és Ráckeve mezővárosok tartoznak a csoportba néhány más, vegyes felekezeti és etnikumú falu mellett). Következésképpen a magas születési számok magas halálozási számokkal járnak együtt, az összefüggés elsősorban a csecsemő- és kisgyermek-halandóság révén érvényesült. Ugyanakkor alacsonyabb születési számok mellett előfordulhatnak magasabb halálozási számok is, elsősorban speciális, mezővárosi környezetben. A születési arányszámok alacsonyabbak a protestánsok körében, mint a római katolikusok között a magyar és szlovák közösségekben,¹² az ortodox szerbek értékei is alacsonyaknak tűnnek, akár zárt közösségekben élnek, akár másokkal keveredve.

Az ortodox szerbek és katolikus horvátok között a több családmagból álló háztartások aránya lényegesen magasabb, mint más etnokulturális csoportok-

¹² Az egyetlen evangélikus német falu (Harta) adataiból nem vonnánk le messzemenő következtetéseket.

ban. Emellett a szolgák aránya szintén alacsonyabb, mint máshol, ezekben a falvakban a nagyobb háztartások, amelyekben több felnőtt háztartástag élt, szolgák nélkül is meg tudták oldani munkaerő-szükségletüket. Ráadásul a szerb falvakban a születési arányszámok és a kiskorúak aránya is alacsony, ami egy speciális demográfiai minta létezésére utal: nagy és összetett háztartások viszonylag alacsonyabb termékenységgel. Ez a kulturális és a helyi gazdasági viszonyok sajátos keverékének eredménye lehetett. A vegyes szerb kategória a háztartásszerkezet és a szolgák aránya tekintetében tér el ettől a mintától, míg az alacsony születési arányszám közös vonás. Itt minden bizonnyal a két nagyobb népességű mezőváros adatai módosították az eredményt, ahol a bevándorlás jelentékeny volt, az egyedülállók és a szolgák aránya magas, és a háztartás változó a nem családos és egyszerű családos háztartások túlsúlyát mutatta.

Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a protestáns születési arányszámok általában alacsonyabbak voltak, míg a délszlávokra sajátos demográfiai minta volt jellemző, bár az alacsony esetszám óvatosságra kell, hogy intsen az általánosításoknál.

Sajnos, a késő 19. századra és korai 20. századra nézve nem tudjuk ugyan-ezeket a változókat előállítani. A termékenységet ez esetben a nyers születési arányszámmal közelíthetjük, míg a házassági szokásokat a húsz év alatti házasságok arányával, illetve a 41–50 év közötti hajadonok és agglagények arányával írhatjuk le. Ráadásul a népszámlálásokban használt háztartásfogalom szintén változott a 18. század óta: az osztrák és magyar hatóságok a 19. század második felétől a *Wohnpartei* (lakófél) fogalmát használták. Néhány esettanulmány azt mutatja, hogy ez sokszor nem különbözött az eredeti háztartásfogalomtól,¹³ mindenesetre nagyobb régiókat vizsgálva a háztartások mérete és az összetett vagy kiterjesztett családos háztartások gyakorisága csökkent, ami részben a háztartások megbontásának a következménye lehet. Az összehasonlítás a 18. századi eredményekkel így nem hoz megbízható eredményeket. A házassági szokásokban sem mutatkozik értelmezhető különbség, a kép ellentmondásos, nem követ valamely etnikai mintát (5. táblázat).

¹³ Lásd: Pozsgai 2000; Benda 2002; Őri 2005.

4. Néhány demográfiai és társadalmi változó etnokulturális csoportok szerint, Pest-Pilis-Solt megye, 1774-1785
Some demographic and social variables by ethno-denominational group, county Pest-Pilis-Solt, 1774-1785

N	1774-1783		1774-1783		1785		1774-1778		1774-1783		1774-1783		1785	
	15 év alattiak (%)	Szül./1000 házaspár	Nyers hal. %	Háztartás méret	Házasság fű/háztart.	Ffi 1. hkötés kora	Női 1. hkötés kora	Bevánd. %	Elvánd. %	Szolgák %	Parasztsok %			
KATMAGY	33	314,3	44,5	5,4	1,083	21,6	19,4	16,0	15,4	8,8	36,0			
REFMAGY	18	252,7	40,0	5,1	1,043	23,2	19,8	5,8	7,0	4,9	39,5			
VEGYMAGY	38	308,4	42,6	5,1	1,013	22,2	20,4	16,9	12,6	9,5	34,7			
KATNÉMÉT	29	309,4	52,1	5,0	1,005	23,0	19,9	12,9	13,1	8,7	29,0			
EVNÉMÉT	1	337,3	61,2	4,9	0,940	22,7	21,7	1,6	4,9	2,7	0,5			
KATSZLOV	14	299,9	49,8	5,2	1,054	21,7	20,5	10,4	10,4	7,1	35,9			
EVSZLOV	7	271,7	45,9	5,2	1,064	23,2	21,2	10,8	9,2	6,2	36,9			
VEGYSZLOV	9	280,5	45,5	5,2	1,092	22,2	19,3	9,9	12,0	9,9	27,7			
KATHORV	2	315,6	66,1	6,1	1,389	22,4	22,0	18,6	18,6	2,0	48,6			
ORTSZERB	2	206,6	46,5	6,1	1,325	22,2	19,9	6,9	3,6	2,3	39,9			
VEGYSZERB	5	257,8	57,2	4,9	1,049	21,9	20,2	17,3	13,9	6,0	27,4			
VEGYES	21	290,7	45,8	5,1	1,017	22,8	20,6	32,0	24,5	11,0	33,6			

Forrás: Conscripio Animarum, 1774-1783 (az időszak átlagértékei), népszámlálás 1785.

Megjegyzés: szolgák % = a szolgák aránya a teljes nem nemes népességen belül; parasztsok % = a paraszt (legalább negyedtelkes jobbágy) férfiak aránya a teljes nem nemes felnőtt férfi népességen belül.

5. Néhány demográfiai változó etnikulturális csoportok szerint, Pest-Pilis-Solt megye települései, 1869–1910
Some demographic variables by ethno-denominational group, the settlements of county Pest-Pilis-Solt, 1869–1910

	N	1869		1890		1890		1890		1890		1828–1900		1890		1901–1910		1901–1910	
		Háztartás méret	Háztartás méret	Házias fő/háztartás	Házias fő % 16–20	Házias nő % 16–20	Nőtlen % 40–50	Születések/ házasságkötések	Hajadon % 41–50	Nyers szül. % 1901– 1910	Nyers hal. % 1901– 1910	Vándorlási egyenleg % 1901–1910	Csecsemő- halandóság % 1901–1910						
KATMAGY	33	4,9	4,7	0,963	2,5	31,8	2,1	5,0	2,1	44,4	31,1	0,2	26,0						
REFMAGY	18	4,2	4,0	0,924	1,8	31,9	3,3	4,1	2,4	31,1	24,6	-1,4	18,4						
VEGYMAGY	38	4,6	4,4	0,883	0,7	21,7	4,3	4,8	4,2	38,3	24,8	-0,6	21,1						
KATNEMET	29	4,7	4,5	0,898	4,0	13,2	4,6	5,5	3,5	44,4	28,1	5,3	25,0						
EVNEMET	1	4,6	4,1	0,934	0,5	37,3	3,2	5,0	2,7	42,5	24,2	-14,2	18,8						
KATSZLOV	14	5,0	4,8	0,989	0,9	21,3	3,0	5,0	1,5	44,3	27,7	5,0	22,4						
EVSZLOV	7	4,5	4,4	0,938	1,7	21,2	3,4	4,5	2,0	39,5	27,3	-0,8	19,7						
VEGYSZLOV	9	4,8	4,7	0,940	1,3	17,4	3,9	4,4	6,1	41,4	26,6	8,9	20,9						
KATHORV	2	4,9	4,3	1,010	2,9	26,8	3,8	5,6	1,8	42,1	30,9	0,2	24,5						
ORTSZERB	2	4,5	3,9	0,915	0,0	15,7	2,1	5,3	1,9	38,3	29,5	4,0	27,0						
VEGYSZERB	5	4,4	4,2	0,904	0,2	17,3	4,2	5,8	4,0	38,5	27,6	3,3	23,2						
VEGYES	21	4,7	4,6	0,956	1,8	27,6	3,4	4,7	2,5	40,0	26,5	1,5	21,8						

Forrás: Népszámlálások, 1869, 1890, 1900; Népmozgalom, 1901–1910.

A nyers születési arányszámoknál a 18. századra vonatkozóan megállapított különbségek részben megmaradtak. A protestáns (református) magyarok és (evangélikus) szlovákok arányszámai alacsonyabbak, mint a római katolikusoké, ami összhangban van a körükben megfigyelhető alacsonyabb csecsemőhalandósággal. Az ortodox szerb települések születési arányszámai itt is alacsonynak számítanak, ugyanakkor nem kíséri őket alacsonyabb halálózási arányszám. Látható viszont az is, hogy amikor más mutatóval próbáljuk a termékenység szintjét megragadni (születések száma a házasságkötésekéhez viszonyítva¹⁴), akkor a 19. századra számolt átlagértékek csak a protestánsok alacsonyabb termékenységét igazolják, a görögkeletiek arányszáma éppenséggel magasnak tekinthető. A különböző egymással nehezen összehasonlítható, igen durva születési arányszámok azonban nem teszik lehetővé, hogy a szerbek termékenységéről valóban megalapozott véleményt alkossunk.

6. A születések száma házasságkötésekként, Pest-Pilis-Solt megye települései, 1828–1900
Births per marriages, ethno-denominational groups, the settlements of county Pest-Pilis-Solt, 1828–1900

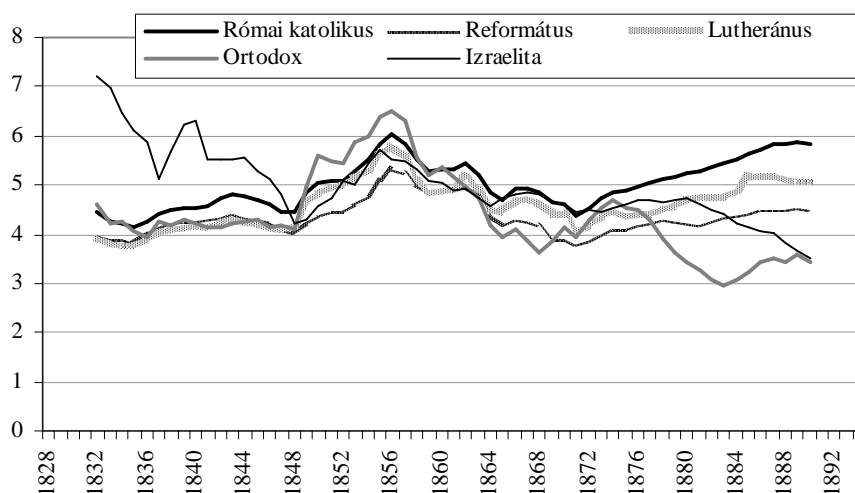
	1828– 1840	1841– 1850	1851– 1860	1861– 1870	1871– 1880	1881– 1890	1891– 1900
KATMAGY	4,2	4,7	5,9	4,6	4,8	5,6	5,2
REFMAGY	3,9	4,1	4,8	4,1	4,2	4,3	3,7
VEGYMAGY	4,4	4,3	5,5	4,6	4,5	5,2	5,0
KATNÉMET	4,7	5,0	6,6	5,0	5,5	6,1	5,8
EVNÉMET	4,5	5,1	5,0	5,3	5,1	5,1	4,9
KATSZLOV	5,0	4,3	5,2	4,8	5,1	5,4	5,3
EVSZLOV	4,2	4,2	5,1	4,4	4,5	5,3	4,3
VEGYSZLOV	3,2	3,5	5,6	3,8	4,4	5,5	5,4
KATHORV	4,1	6,4	6,6	6,0	5,1	6,0	5,2
ORTSZERB	6,6	4,4	5,9	5,2	4,8	5,3	4,9
VEGYSZERB	5,0	5,3	7,7	5,5	5,8	6,1	5,6
VEGYES	4,2	4,2	5,6	4,6	4,7	5,1	4,8

Forrás: Klinger et al. 1972–1984.

¹⁴ Klinger András és munkatársai adatgyűjtése alapján (1972–1984.). Ez is igen durva mutatója a termékenységnek, amelynek értéke nemcsak a házasságkötéstől függ, hanem az első házasságkötési kortól, a felnőtt halandóságtól, az újránházasság lehetőségétől stb. (Henry – Blum 1988). Ráadásul nem ismerjük az adott periódusra (1828–1900) vonatkozóan a törvénytelen születések pontos számát településenként, ezért az arányszámot az összes születés felhasználásával kalkuláltuk. Mivel a házasságon kívüli születések gyakorisága növekedett a 19. század folyamán, a változó egyre pontatlanabbá válik.

Ha a 19. századi termékenységekülönbségeket részletesebben akarjuk vizsgálni (6. táblázat), akkor az évtizedes bontásban bemutatott arányszámok is elsősorban a relatíve magasabb katolikus gyermekvállalási kedvet bizonyítják.

Kicsit egyszerűsítve (és áttekinthetőbbé téve) a képet az I. ábrán csak felekezetenként mutatjuk be ennek a születési arányszámnak az alakulását. Jól látható, hogy a valóban nagy esetszámra épülő katolikus, református és evangélikus görbék nagyjából az 1870-es évekig együtt mozognak, majd a különbségek inkább nőnek. De a katolikus arányszámok mindvégig magasabbak a protestánsokénál. Az ortodox és izraelita arányszámok jóval bizonytalanabbak, esetükben a változások mértéke is jóval nagyobb, ami utalhat az anyakönyvezés hiányosságaira is. Viszont itt is megfigyelhető, hogy a 19. század utolsó harmadában a különbségek nőnek, a demográfiai átmenet időszakában a felekezeti különbségek hangsúlyosabbá válnak. Jóval több, mikroszintű, a termékenységet és annak oksági viszonyait feltáró kutatásra lenne szükség ahhoz, hogy eldönthessük, valóban az izraeliták vagy az ortodox népesség volt-e a megyében a termékenységi átmenet előfutára. De az megállapítható, hogy a 19. század végi változások nem függetlenek az előzményektől, és hogy különösen a katolikus – református termékenységekülönbség minden forrás alapján valószínűnek tűnik.

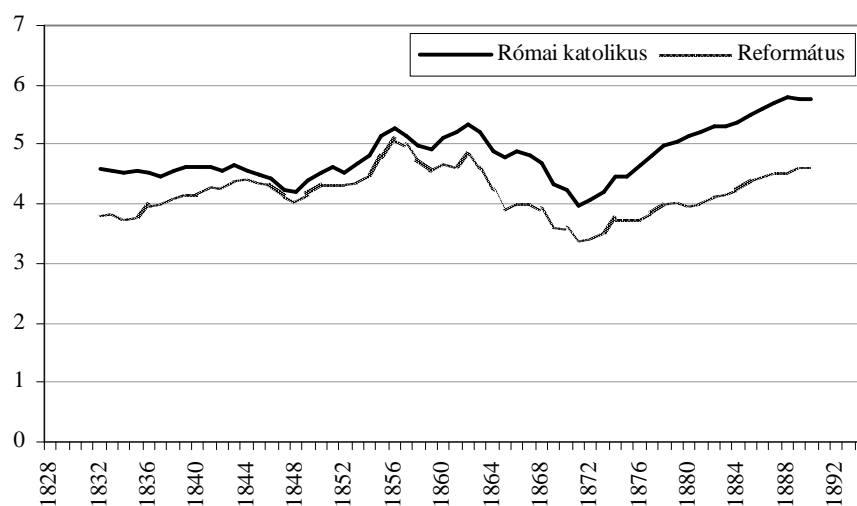

Forrás: Klinger et al. 1972–1984.

I. A születések száma házasságkötésenként, felekezeti csoportok, Pest-Pilis-Solt megye települései, 1828–1900, kilencéves mozgó átlagok
Births per marriages, denominational groups, the settlements of county Pest-Pilis-Solt, 1828–1894, nine-year moving averages

A hosszabb távú katolikus – református egymás mellett élés termékenységi vetületét néhány alföldi mezőváros példáján tanulmányozhatjuk.¹⁵ Ezek esetében a nagy esetszámok megbízhatóbbá teszik az elemzést, és a kálvinisták nagyrészt kétségkívül az eredeti népességhez tartoztak. A római katolikusok 18–19. századi beköltözők voltak, akiknek társadalmi összetétele különbözött a reformátusokétól. Ők többnyire a városok kiváltságos rétegét alkották, akik saját földtulajdonnal rendelkeztek a 18. századtól (Kiskunhalas és Kunszentmiklós) vagy a 19. század első felétől. A római katolikusok viszont inkább a városi társadalom alacsonyabb státusú rétegeibe kerültek. Ez esetben is a kálvinista arányszám alacsonyabb, noha az eltérő normák és értékek mellett itt ennek társadalmi tartalma is lehet. Az is érdekes, hogy a különbség a 19. század közepéig csökkent, majd újra növekedni kezdett. Felállíthatjuk azt a további tesztelésre váró hipotézist, hogy a társadalmi és kulturális különbségeket tükröző termékenységi eltérések idővel csökkentek, majd a 19. század második felétől, a gyors gazdasági, társadalmi és kulturális változások időszakától újra növekedni kezdtek. Itt a korábbi kulturális tradíciók és a modern fejlődés összekapcsolódott és kölcsönösen erősítették egymást. A felekezeti hovatartozás kapcsolatokat jelentett, olyan csatornát, amelyen át az új demográfiai viselkedés könnyebben terjedt, különösen ha ez nem állt szöges ellentétben korábbi normákkal.

¹⁵ Cegléd, Kecskemét, Kiskunhalas, Kunszentmiklós Pest megyei mezővárosok, ahol mind a katolikusoknak, mind a reformátusoknak jelentős súlyuk volt.

Forrás: Klinger et al. 1972–1984.

II. A születések száma házasságkötésenként négy alföldi mezővárosban (Cegléd, Kecskemét, Kiskunhalas, Kunszentmiklós), római katolikusok és reformátusok, 1828–1894, kilencéves mozgóátlagok

Births/marriages in four privileged market towns on the Great Plain, Roman Catholics and Calvinists, 1828–1894, nine-year moving averages

18. századi forrásaink, csakúgy mint a 19–20. századi népszámlálások, egy sor demográfiai, társadalmi és gazdasági változó kiszámítását teszik lehetővé. Így mind a születési arányszámok, mind a háztartás-változók esetében két időmetszetben vizsgálhatjuk meg a lehetséges befolyásoló tényezők szerepét. Mindkét esetben többváltozós lineáris regresszióelemzést használtunk, hogy feltárjuk a kapcsolatokat változóink között. A magyarázó változók listáját a Függelék táblázata tartalmazza.

7. Többváltozós lineáris regresszióelemzés a születési arányszám és a háztartásszerkezet változóira, Pest-Pilis-Solt megye, 1774–1789

Multiple linear regression analysis for the variables of birth rate, and household structure, county Pest-Pilis-Solt, 1774–1789

Függő változó	R	R2	Szignifikáns független változó		
Születés/1000 házas nő	0,650	0,423		Beta	Sign.
			RC%	0,301	0,000
			15 év alatt %	0,264	0,000
			Nemesek %	0,253	0,004
			Alföld	0,250	0,000
			Német	0,153	0,025
			Nyers halálozási arány	0,135	0,047
			Házassági %	-0,297	0,000
Függő változó	R	R2	Szignifikáns független változó		
Házassági/háztartás				Beta	Sign.
a)	0,636	0,405			
			Szerb	0,316	0,000
			Horvát	0,313	0,000
			Falu	0,166	0,007
			Férfi 1. házasságkötés kora	-0,260	0,000
			Szülők %	-0,233	0,000
			Erdők %	-0,137	0,025

Megjegyzés: Az elemzés „stepwise” módszerrel készült, adathiány miatt 194 településből 171 maradt az elemzés során.

A születési arányszám esetében szignifikáns magyarázó változóink a függő változó varianciájának mintegy 42%-át magyarázzák, ami azt is jelenti, hogy a befolyásoló tényezők nagyobb része rejtve maradt elemzésünk során. Tehát a felhasznált változók összesített magyarázó ereje sem túl jó, más tényezőket is be kellene emelni az elemzésbe ahhoz, hogy az eredmény meggyőzőbb legyen. Az összefüggések egy része evidens: a nyers halálozási arányszám vagy a gyermekek magas aránya pozitív korrelációt mutat a születési arányszámmal, ami a csecsemőhalandóság, illetve a születések magasabb intenzitásával magyarázható. A vallási hovatartozás is fontos, a római katolikusok születési arányszámai a legmagasabbak, bármi is ennek a háttere. A nemesek magas aránya több szálon befolyásolhatja a gyermekszámot: közvetlenül az előnyösebb társadalmi álláson keresztül, vagy közvetetten, a falvak földrajzi helyének hatásaként. Az alföldi régió a magasabb termékenység színtere, akár az alacsonyabb népsűrűség miatt, akár a gazdálkodás vagy a társadalmi összetétel sajátosságai folytán. A német telepések születési arányszámai is magasabbak, részint római katolikus mivoltuk, részint talán fiatalabb korszerkezetük, esetleg társadalmi összetételük mi-

att. Érdekes, hogy a betelepülés időpontja viszont ekkor már nem volt szignifikáns hatással a születések gyakoriságára. Nehéz megmagyarázni a házas férfiak arányának negatív hatását, talán az ezt kialakító kedvezőbb felnőtt halandóság és relatíve idősebb korszerkezet szerepével kell számolnunk. Így az etnikai és felekezeti hovatartozás mint kulturális faktorok, a földrajzi régió sajátosságai, a társadalmi összetétel, a halandóság szintje és egy sereg ismeretlen tényező volt hatással a születések intenzitására. A kulturális háttér, a normák tehát nem önmagukban és nem kizárólagosan formálják a termékenységet, hanem más társadalmi, gazdasági és demográfiai faktorokkal összefonódva.

A háztartásstruktúra esetében a szignifikáns változók magyarázó ereje hasonló (kb. 40%).¹⁶ Itt egy erős etnikai jelleg domborodik ki, a szerb és horvát nemzetiségi falvakra jellemző a bonyolultabb háztartásszerkezet. A falu mint településtípus pozitív szerepe a társadalmi összetétel (telkes jobbágyok nagyobb aránya) és a gazdálkodás (a szántóföldi földművelés tipikus helyszíne a megye nagy részében) sajátosságaival magyarázható. A fordított arányosság természetes a férfi első házasságkötés kora esetében, a korai férfi házasodás nagyobb valószínűséggel alakít ki több házaspáros (szülőkből és házas gyermekekből álló) háztartásokat. A szőlőműveléssel foglalkozó települések speciális társadalmi képlete vagy a erdős vidékek alakította létfenntartási formák szintén a nukleáris családos háztartások nagyobb gyakoriságával jártak együtt. Tehát a délszláv etnikai karakter, a férfi házasságkötés életkora, szokásrendszere és a létfenntartási formák (szántóföldi művelés, telkes jobbágy státus versus erdőgazdálkodás, szőlőművelés) szerepe domborodik ki.

¹⁶ A háztartásméret erős korrelációt mutat a háztartások összetételével, a többcsaládos háztartások szükségképpen nagyok is. Emiatt a háztartásméret változóját kihagytuk az elemzésből.

8. *Többváltozós lineáris regresszióelemzés a háztartásszerkezet és a születési arányszám változóira, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1869–1910*
Multiple linear regression analysis for the variables of birth rate and household structure, county Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1869–1910

Függő változó	R	R2	Sznifikáns magyarázó változók	
Házassági háztartás	0,522	0,272	Beta	Sign.
			Házassági nők, 16–20%	0,219 0,001
			Agrárnépesség %	0,196 0,006
			Női férfiak, 16–20%	0,165 0,011
			Reformátusok %	-0,233 0,000
			Orvosi kezelés halál előtt %	-0,161 0,019
Függő változó	R	R2	Sznifikáns magyarázó változók	
Nyers születési arányszám	0,863	0,745	Nyers halálozási arányszám	0,513 0,000
			Népességnövekedés 1869–1910	0,383 0,000
			Német %	0,224 0,000
			Római katolikus %	0,158 0,002
			Agrárnépesség %	0,137 0,017
			Hajadonok, 41–50%	0,098 0,020
			Elváltak %	-0,331 0,000
			Női férfiak, 16–20%	-0,204 0,000
			Vándorlási egyenleg	-0,188 0,001
			Ír-olvas (6 év fölött)%	-0,142 0,005
			Csecsemő halandóság	-0,139 0,044
			Házasságon kívüli szül. %	-0,126 0,007
			Népességszám	-0,121 0,024

Megjegyzés: Az elemzés „stepwise” módszerrel készült, adathiány miatt 218 településből 195 maradt az elemzés során.

19–20. századi változóinkat elemezve megállapíthatjuk, hogy a háztartásszerkezet esetében a modell magyarázó ereje meglehetősen gyenge. Itt a háztartásfogalom változása valószínűleg csökkentette valamelyest a korábbi differenciákat (az összetett háztartásformák egy részét felbonthatták az összeírás során), így eredményeink bizonytalanabbak. Természetesen a korai házasságkötés itt is összekapcsolódik a többcsaládos háztartások nagyobb gyakoriságával. Másrészt a meghatározó tényezők a modernizációval állhatnak összefüggésben: rurális közösségekben, ahol a kenyérkeresők meghatározó része a mezőgazdaságban dolgozik, gyakoribb a többcsaládos háztartások előfordulása, és fordítva, a nukleáris családos háztartás összekapcsolódik a társadalom modernizációs folyamataival. A reformátusok aránya, vagy azoké, akik haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek szintén városi (mezővárosi) jelenségnek tűnik ebben a régióban, illetve összekapcsolódhat a társadalmi státussal, de az összefüggés nehezen bontható ki. A meghatározó tényezők döntő része azonban itt is rejtve maradt az elemzés során.

A nyers születési arányszámra kapott eredmény viszont kifejezetten jónak tekinthető. Itt az összefüggések egy része demográfiai: a magas halálozási arányszám vagy a nagy népességnövekedés természetes módon kapcsolódik a magas születési arányszámhoz. A csecsemőhalandósági arányszám negatív hatása meglepő, de feltételezhetjük, hogy a születési arányszám csökkenése nem mindenhol volt a csecsemőhalandóság csökkenésének egyszerű következménye. Kifejezetten alacsony születési arányszámokkal találkozhatunk olyan rurális közösségekben is, ahol a csecsemőhalandóság magas volt (Óri 2007). A társadalmi-kulturális faktorok szerepe itt is megmaradt (németek és római katolikusok arányának pozitív korrelációja a születési arányszámmal). Ami a többi tényezőt illeti, ezek szintén a modernizációval kapcsolódnak össze: a nagyobb településeken, ahol az írni-olvasni tudás, de egyszerűen a házasságon kívüli születések aránya magasabb volt, illetve gyakoribb volt a válás és erősebb a bevándorlás, ott a születési arányszám alacsonyabb volt, mint a kisebb agrártelepüléseken. Érdekes az is, hogy a korai férfi házasságkötés inkább alacsonyabb születési arányszámokkal jár együtt, míg a hajadonok magasabb aránya az idősebb női korcsoportokban inkább magasabb szülési gyakoriságot feltételez. Úgy véljük, hogy ezek is lokális kulturális tényezőkön keresztül magyarázhatók: a végleges cölibátus a nők körében a magas termékenységű német falvakban gyakoribb, míg a korai férfi házasságkötés az alacsonyabb termékenységű magyar, délszláv falvakban.

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a 18. században olyan kulturális tényezőknek mint a nemzetiség vagy a felekezeti hovatartozás fontos szerepe volt mind a termékenység, mind a háztartáskialakítás terén. Ezek azonban egyrészt nem kizárólagosan hatnak, hanem más, gazdasági, társadalmi, regionális tényezőkkel együtt, másrészt az sem világos, hogy a háttérben milyen társadalmi, gazdasági eltérések működtek. A kulturális tényezők szerepe megmaradt a 19. században is, csakúgy mint a társadalmi összetétel, gazdálkodás mint háttértényezők lehetséges befolyásoló ereje. Ugyanakkor a 18. században a lokalitás és a gazdálkodás szintén fontos faktor volt, a 19. század végén pedig a gazdasági, társadalmi, kulturális átalakulás (modernizáció) vált egyre jelentősebbé.

A termékenység, nupcialitás és a kulturális tényezők összefüggését az aggregáció alacsonyabb fokán is vizsgálhatjuk. Budapesttől északnyugatra, a Pomázi járás 21 településén, valamint Szentendre városában a lakosság igen vegyes volt etnikai és felekezeti téren. Az 1900-as népszámlálás településszintű adataiból és a Klinger-féle népmozgalmi adatgyűjtésből kiszámolhatjuk az általános és a házas termékenység, valamint a nupcialitás (princetoni) indexeit, amelyek még a 20. század elején is erős nemzetiségi, felekezeti differenciákat mutatnak (9. táblázat).¹⁷

¹⁷ A princetoni indexek tartalmának és kiszámítási módjának leírását lásd: Dányi 1991b. Röviden az általános vagy házas termékenység arányszámait az mutatják, hogy egy születés-

9. A termékenység és a nupcialitás indexei etnikulturális viszonyok szerint a Pomázi járás területén, 1900

Indices of fertility and nuptiality by ethno-denominational conditions in the district of Pomáz, 1900

Etnikai jelleg	Felekezet.	N	If	Ig	Im	Csecsemő hal. %	Agrárnépesség %
Magyar	Ref. – R. kat.	4	0,421	0,543	0,704	22,6	75,2
Német	R. kat.	11	0,538	0,784	0,635	26,2	58,5
Szlovák	R. kat.	3	0,593	0,766	0,739	23,9	78,8
Szerb vegyes	R. kat. – ort.	3	0,457	0,633	0,633	24,0	62,4
Város	R. kat. – ort	1	0,276	0,379	0,523	21,6	47,2

Forrás: Népszámlálás, 1900.

Megjegyzés: Agrárnépesség % = az agrár kenyérkeresők aránya.

Jóllehet a felekezeti, etnikai csoportok maguk sem teljesen homogének, igen fontos különbségeket mutatnak, eltérő termékenységi és házassági stratégiákra vetnek fényt, amelyek minden bizonnyal mélyen gyökereznek kulturális tradícióikban. Szentendre egy egészen különböző városi mintát képvisel, katolikus-ortodox népessége dacára. A házas nők aránya a termékeny korcsoportokban alacsony, hasonlóan a házas termékenység szintjéhez, ami csalhatatlanul mutatja a születéskorlátozás gyakorlatát. Mindez együtt igen alacsony általános termékenységi szintet eredményez. A Szentendrei-sziget négy magyar falva, ahol a népesség részben református, részben római katolikus, jól illeszkedik az alacsony termékenységű modellbe. Az is világos, hogy ezek a falvak alapvetően agrártelepülések voltak a századfordulón, és alacsony termékenységük relatíve alacsony és valószínűleg részben már tudatosan szabályozott házas termékenységüknek volt köszönhető. De Andorka Rudolf kutatásaiból azt is tudjuk, hogy a házas termékenység korlátozása itt a reformátusoknál nem évszázados hagyomány, mint a Dél-Dunántúlon, hanem a 19. század második felének terméke (Andorka 1984). A három vegyes (szerb ortodox és római katolikus) lakosságú faluban a házas termékenység szintén csökkenőben lehetett, jóllehet magasabb, mint a magyar falvakban. Ugyanakkor a foglalkozási struktúra Budapest közelében szintén változóban volt, éppúgy mint a nupcialitás, a nem házas nők aránya viszonylag magas volt. Hasonló nupcialitást tapasztalunk a német falvakban is, itt viszont a házas termékenység szintje jóval magasabb, egyes esetekben igen magas (0,9–0,8 Pesthidegkúton és Pilisborosjenőn). De ezekben az esetekben az alacsonyabb nupcialitás működött szabályozó szelepként, nemcsak a házasságkötés volt késői, de a nem házasodók köre is magas volt. Világos az is, hogy a hagyományos házassági minta és a magas, korlátozás nélküli

korlátozást nem alkalmazó népességhez képest (a kanadai hutterita vallási közösség) milyen szintet ér el a termékenység az adott közösségben. A nupcialitás pedig arról ad információt, hogy a termékenykorú nők mekkora hányada él házasságban.

házas termékenység, tehát a tradicionális demográfiai modell elemei a társadalmi-foglalkozási átalakulás dacára is tovább élnek ezeken a településeken. Végezetül a szintén agrárjellegű három szlovák faluban, amelyek nagy erdőségek között feküdtek, mind a házas termékenység, mind a nupcialitás szintje viszonylag magas volt.

A termékenységi különbségeket tehát nem magyarázhatjuk meg egyszerűen a társadalmi átalakulással vagy a csökkenő csecsemőhalandósággal, minden bizonnyal az etno-kulturális háttér formálta ezeket a mintákat. Figyelmen kívül hagyva a városi mintát és a vegyes népességű, változó társadalmú szerb településeket, három alapvető termékenységi stratégiát különböztethetünk meg. A római katolikus szlovák falvak képviselik a magas termékenységű, magas nupcialitású, tradicionális modellt, ahol nincs jele valamely tudatos szabályozó elem működésének. A római katolikus németeknél a házas termékenység magas és korlátozás nélküli még a századfordulón is, de a házasodási szokások a „nyugati” modellhez hasonlóan képesek a termékenység általános szintjét szabályozni. Az erős református hagyománnyal rendelkező magyar falvakban pedig a házas termékenység volt a modell érzékeny, változtatható eleme, míg a házasodás relatíve fiatal korban történt és teljes körű volt.

Összegzés

Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság területén a bevándorlás valódi etnikai mozaikot formált ki a 18. században. A nemzetiségi és felekezeti viszonyok folyamatosan változtak a 18–19. század folyamán a beköltözés újabb és újabb hullámainak következtében. Elsősorban a korábban erős és zárt protestáns, valamint szlovák és délszláv közösségek váltak heterogénné a 19. század végére.

A születési arányszámok alacsonyabbak voltak a protestánsok körében, mint a katolikusok között mind a 18., mind a 19. században, míg a háztartásszerkezet összetettebb volt a délszláv településeken. A 18. század végén ez az ortodox szerb településeken együtt járt a viszonylag alacsonyabb születési arányszámokkal, ami egy speciális demográfiai képlet működésére utal. Ugyanakkor ezeket az etno-kulturális differenciákat óvatosan kell értelmeznünk: mögöttük társadalmi különbségek, nehezen feltárható lokális hagyományok, a gazdálkodás sajátosságai állhatnak.

A többváltozós lineáris regresszióelemzés feltárt néhány fontos összefüggést mind a születési arányszámok, mind a háztartásszerkezet esetében. A felekezeti hovatartozás és a nemzetiség fontos tényezők voltak, de más, fentebb említett tényezőket is figyelembe kell vennünk (társadalmi összetétel, gazdálkodás, regionális sajátosságok). Mindezek mellett néhány demográfiai összefüggés is feltárult, pl. a születési és halálozási arányszámok, vagy a háztartásstruktúra és a házasodási szokások között.

Egy kisebb régióban a princetoni indexek segítségével hitelesebb képet kaphattunk a termékenységről és a házasodási szokásokról. Az etno-kulturális faktor itt is fontosnak látszik. Három alapvetően különböző stratégiát különböztetünk meg: egy archaikus, agrár változatot, amelyet katolikus szlovák falvak jelenítettek meg magas termékenyséjükkel és magas nupcialitásukkal. Egy másik típust a katolikus német falvak reprezentáltak: itt a magas, kontroll nélküli házas termékenységet a házasodási szokások szabályozták, míg a református hagyományú magyar falvakban a házasodás volt korlátozás nélküli és a házas termékenység viszonylag alacsonyabb. Ezek a különbségek nyilvánvalóan kötődnek kulturális tradíciókhoz, de a társadalmi változások vagy a város mint sajátos társadalmi-gazdasági-demográfiai képlet szintén fontos faktorok lehetnek e téren. Az itt felhasznált forrásaink sajnos, kevés információt adnak a társadalmi vagy gazdasági viszonyokról, ami egyértelműen gyengíti elemzésünk magyarázó erejét.

FORRÁSOK

a) Levéltári források

- Conscriptio Animarum: Extractus Summarius, 1779.* Pest Megyei Levéltár IV. 74/CC. IV. 1. Kat. szám: 432
- Conscriptio Animarum, 1774–1776, 1778, 1781–1783.* Pest Megyei Levéltár, IV. 74/CC. III. 1–7. Kat. szám: 402–408.
- Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1890. évi népszámlálásának községsoros adatai.* (Magyar Országos Levéltár, digitalizált adatfájl).
- Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1900. évi népszámlálásának községsoros adatai.* Magyar Országos Levéltár, 1900. évi 11. tábla. Fontosabb demográfiai adatok, 16. doboz.

b) Nyomtatott források

- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) (1960): *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787.* KSH Könyvtár- Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.
- Klinger András et al. (szerk.) (1972–1984): *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900.* I–VIII. KSH, Budapest.
- Népmozgalom 1901–1910. A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Budapest, 1913.
- Népszámlálás 1900. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. A népesség általános leírása községenként.* Budapest, 1902. *II. A népesség foglalkozása községenként.* Budapest, 1904. *III. A népesség részletes leírása,* Budapest, 1907.
- Népszámlálás 1910. *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. V. Részletes demográfia.* Budapest, 1916.
- Sebők László (szerk.) (2005): *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai.* Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, Budapest.

Szaszkóné Sin Aranka (szerk.) (1988): *Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság*. KSH, Budapest.

IRODALOM

- Andorka Rudolf (1984): Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744–1895. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 5. 39–69.
- Andorka Rudolf (1991): Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9), 35–41.
- Andorka Rudolf (1998): La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris, 427–439.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás (1984): Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, XXVI/3–4. 403–437.
- Benda Gyula (2002): A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 109–141.
- Berkner, Lutz (1972): The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example. *The American Historical Review* (Vol. 77), November, 398–418.
- Dányi Dezső (1977): Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*, 20/1. 56–87.
- Dányi Dezső (1991a): Regionális családrekonstrukció, 1830–39, 1850–59. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9), 99–156.
- Dányi Dezső (1991b): Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9), 187–231.
- Derosas, Enzo – van Poppel, Frans (eds.) (2006): *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Springer, Dordrecht.
- Faragó Tamás (1977): Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105–214.
- Faragó Tamás (1985): *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Budakörnyéki háztartások 1745 és 1770 között*. (Történeti Statisztikai Füzetek 7.) KSH, Budapest.
- Faragó Tamás (1998): A máig élő múlt. (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). *Demográfia* 41/1. 7–38.
- Faragó Tamás (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 19–63.
- Faragó Tamás (2002): II. József népszámlálása Borsod megyében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 7–38.
- Faragó Tamás (2003a): Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 33–87.
- Faragó Tamás (2003b): Az északkeleti Felvidék települései II. József népszámlálása tükrében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 129–177.
- Faragó Tamás (2008a): Demográfia és öröklési rendszer a Kárpát-medencében az első világháború előtt. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve, 2006–2008*. 81–122.

- Faragó Tamás (2008b): Felekezet és népességfejlődés az első világháború előtt: a Dunántúl példája. In Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest, 77–100.
- Goody, Jack (1996): Comparing Family Systems in Europe and Asia: Are there Different Sets of Rules?" *Population and Development Review* 22/1. 1–20.
- Hajnal, John (1965): European Marriage Patterns in Perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. (eds.): *Population in History*. Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, John (1982): Two Kinds of Preindustrial Households Formation Systems. *Population and Development Review*, 3. 449–494.
- Henry, Louis – Blum, Alain (1988): *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Husz Ildikó (2002): *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családsterkezet változásának tükrében*. Osiris, Budapest.
- Kollega Tarsoly István (1993): Német bevándorlók II. József korában. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 12. 35–55.
- Kosáry Domonkos (1965): Pest megye a kuruckorban. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából*. Pest megye Tanácsa, Budapest, 9–94.
- Kovacsics József (2000): Népességfejlődés. In Horváth Lajos – Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti statisztikai helynévtára. 15. Pest megye*. KSH Népszámlálás, Budapest, 47–61.
- Kovács I. Gábor (2010): Ellenreformáció – természetes szaporulat – vándormozgalmak. In M. Császár Zsuzsa – Szalai Gábor (szerk.): *Kálvin – magyarság – Európa*. Pécs, 49–75.
- Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.) (1972): *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MacFarlane, Alan (1993): Az angol individualizmus eredete. Századvég – Hajnal István Kör, Budapest.
- Makkai László (1958): Pest megye története 1848-ig. In Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei*. Akadémiai, Budapest, 69–159.
- Massey, D. S. et al. (2001): A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 9–40.
- Melegh Attila (2000): *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. KSH NKI Kutatási Jelentések, 65. KSH NKI, Budapest.
- Őri Péter (2003): *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. KSH NKI Kutatási Jelentések 75. KSH NKI, Budapest.
- Őri Péter (2004): Pest-Pilis-Solt vármegye történeti demográfiai irodalmának összefoglalása. Eredmények, lehetséges kutatási irányok. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2004. 193–242.
- Őri Péter (2005): Kiskunhalas népessége 1869-ben. In Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig*. Kiskunhalas, 269–292.
- Őri, Péter (2007): *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary. County Pest-Pilis-Solt-Kiskun in the Late 18th and Early 20th Centuries*. Working

- Papers on Population, Family and Welfare. 10. Demographic Research Institute, Hungarian Central Statistical Office, Budapest.
- Őri, Péter (2009). Marriage Customs and Household Structure in Hungary at the end of the 18th Century. The Case of County Pest-Pilis-Solt (1774–1785). In Fauve-Chamoux, Antoinette – Bolovan, Ioan (eds.): *Families in Europe between the 19th and 21st Centuries. From the the Traditional Model to the Contemporary PACS.* (Supplement of the Romanian Journal of Population Studies). Cluj University Press, Cluj-Napoca, 167–192.
- Őri, Péter – Pakot, Levente (2009): Demographic Transitions in the Carpathian Basin. Pest-Pilis-Solt-Kiskun and Udvarhely Counties in the Late 19th and Early 20th centuries. In Bolovan, Ioan – Gräf, Rudolf – Heppner, Harald – Lumperdean, Ioan (eds.): *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918).* (Transylvanian Review, vol. XVIII, Supplement no. 1, 2009), Romanian Academy Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, 2009. 277–306.
- Petróci Sándor (1965): Pest megye újjátelepülése (1711–1760). In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László: *Pest megye múltjából. Tanulmányok.* Budapest, 95–154.
- Pozsgai Péter (2000): Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 166–224.
- Schellekens, Jona – Van Poppel, Frans (2006): Religious differentials in marital fertility in The Hague (Netherlands) 1860–1909. *Population Studies*, 60/1. 23–38.
- Szołtysek, Mikolaj (2007): Central European family and household systems and the Hajnal-Mitterauer line: The parish of Bujakow (18th–19th centuries). *The History of the Family*, 12. 19–42.
- Szołtysek, Mikolaj (2008a): Three kinds of preindustrial household formation system in historical Eastern Europe: A challenge to spatial patterns of the European family. *The History of the Family*, 13. 223–257.
- Szołtysek, Mikolaj (2008b): Rethinking Eastern Europe: household-formation patterns in the Polish-Lithuanian Commonwealth and European family systems. *Continuity and Change*, 23. 2008/3. 389–427.
- Tekse Kálmán (1969): A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*, 12/1–2. 23–48.
- Van Bavel, Jan – Kok, Jan (2004): Birth Spacing in the Netherlands. The Effects of Family Composition, Occupation and Religion on Birth Intervals, 1820–1885. *European Journal of Population*, 20/2. 119–140.
- Wellmann Imre (1933): *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre.* Budapest.
- Wellmann Imre (1965): Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából.* Pest megye Tanácsa, Budapest, 155–200.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
Család- és háztartásszerkezet
Termékenység
Felekezeti és nemzetiségi differenciák

**ETHNICITY, DENOMINATION AND DEMOGRAPHIC DIFFERENCES
IN 18–19TH CENTURY HUNGARY IN THE NEIGHBOURHOOD OF
BUDAPEST**

Abstract

In county Pest-Pilis-Solt-Kiskun 18th century migration formed a real ethnic and denominational mosaic. The ethnic and denominational conditions were continuously changing in the course of the 18–19th centuries in consequence of newer flows of in-migration. Particularly the formerly strong Protestant communities as well as Slovak and Southern Slav villages had become heterogeneous by the end of the 19th century.

Birth rates were lower among Protestants compared to Catholics both in the 18th and 19th century while household structure was more complex in the Southern Slav communities. In Orthodox Serb communities it went together with lower birth rate representing a special demographic pattern. At the same time, these ethno-denominational differences can be interpreted only with difficulties: behind them may conceal social differences as it is probable in the case of Hungarian Calvinists.

Linear regression analysis could reveal some important correlation in the cases of birth rates and household structure. Denomination and ethnicity counted a lot but we have to take the above mentioned problem into account. Beside ethno-denominational factors some evident demographic correlations have been also explored: between birth and death rates or between household structure and household size, marriage customs etc. But beyond them, we have to take the character of the locality, the possibilities of farming into consideration.

In a smaller district utilising the Princeton indices of fertility and nuptiality, the role of ethno-denominational conditions appears to be important. Three different strategies can be seen: an archaic, rural one represented by some Slovak villages with high marital fertility and nuptiality, a German one with very high, uncontrolled marital fertility together with low, controlled nuptiality and a Hungarian one with controlled marital fertility and high nuptiality. These differences can be obviously linked to cultural traditions, but changing society or urban character are also those factors which might have had some role in this respect. Generally our sources utilised this time are relatively poor with respect to social conditions which weakens the results gained from the analysis.

FÜGGELÉK

A regresszióelemzésben használt változók, 1774–1789; 1869–1910
Variables used in the regression analysis, 1774–1789; 1869–1910

1774–1789		1869–1910	
Függő változók: házas férfi/háztartás; születések/1000 házas nő		Függő változók: nyers születési arányszám; házas férfi/háztartás	
Független változók	Forrás	Független változók	Forrás
Régió	Conscriptio Animarum 1774–1783	Nyers házasságkötési arány	Népmozgalom, 1901–1910
Alföld		Nyers halálozási arány	Népmozgalom, 1901–1910
Dunamellék		Vándorlási egyenleg	Népmozgalom, 1901–1910
Vác-Gödöllői dombvidék		Csecsemőhalandóság %	Népmozgalom, 1901–1910
Pilisi hegyvidék		Házasságon kívüli születés %	Népmozgalom, 1901–1910
Nemzetiség	Szaszkóné 1988	Orvosi ellátás a halál előtt %	Népmozgalom, 1901–1910
Magyar		Népességszám	Népszámlálás 1910
Német		Elváltak %	Népszámlálás 1910
Szlovák		Ír-olvas (hat év fölött) %	Népszámlálás 1910
Horvát		Agrárnépesség %	Népszámlálás 1900
Szerb		Népességnövekedés 1869–1910 %	Népszámlálás 1910
Vegyes		Népsűrűség, fő/km ²	Népszámlálás 1910
Betelepülés	Makkai 1958, Kosáry 1965, Petróci 1965	Házias férfi 16–20 %	Népszámlálás 1890
Folytonos		Házias nő 16–20 %	Népszámlálás 1890
1750 előtt		Nőtlenek % 41–50	Népszámlálás 1890
1750 után		Hajadonok % 41–50	Népszámlálás 1890
Településtípus	Dányi – Dávid 1960.	Római katolikus %	Népszámlálás 1900
Mezőváros		Református %	Népszámlálás 1900
Falu		Evangélikus %	Népszámlálás 1900
Pusztas		Ortodox %	Népszámlálás 1900
Népességnövekedés 1774–1783	Conscriptio Animarum 1774–1783	Izraelita %	Népszámlálás 1900
Népsűrűség (kataszteri hold)	Kataszteri felmérés, 1789	Magyar %	Népszámlálás 1900
Nők %	Conscriptio Animarum 1774–1783	Német %	Népszámlálás 1900
15 év alattiak %	Conscriptio Animarum 1774–1783	Szlovák %	Népszámlálás 1900
Római katolikusok %	Conscriptio Animarum 1774–1783	Horvát %	Népszámlálás 1900
Protestánsok %	Conscriptio Animarum 1774–1783	Szerb %	Népszámlálás 1900
Ortodox %	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Izraeliták %	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Szolgák %	Conscriptio Animarum 1774–1783		

folytatás

1774–1789		1869–1910	
Függő változók: házas férfi/háztartás; születések/1000 házas nő		Függő változók: nyers születési arányszám; házas férfi/háztartás	
Független változók	Forrás	Független változók	Forrás
Nyers halálzási arány	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Nyers házasságkötési arány	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Bevándorlási arány	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Elvándorlási arány	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Házas férfiak a felnőtt férfiak között %	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Házas nők a felnőtt nők között %	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Háztartásméret	Népszámlálás 1785		
Férfi első házasságkötés kora	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Női első házasságkötés kora	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Szántók %	Kataszteri felmérés, 1789		
Szőlők %	Kataszteri felmérés, 1789		
Kertek %	Kataszteri felmérés, 1789		
Rétek %	Kataszteri felmérés, 1789		
Erdők %	Kataszteri felmérés, 1789		
Nemesek %	Népszámlálás 1785		
Parasztok %	Népszámlálás 1785		

**CSECSEMŐHALANDÓSÁG SZÉKELYFÖLDI RURÁLIS
KÖZÖSSÉGEKBEN.
SZENTEGYHÁZASFALVA ÉS KÁPOLNÁSFALVA, 1838–1940¹**

PAKOT LEVENTE

Bevezetés

A csecsemő- és gyermekhalandóság központi helyet töltenek be a demográfiai rendszerek és a halandóság elemzésében. Ennek elsődleges magyarázata, hogy az átmenet előtti demográfiai rendszerekben a csecsemő- és gyermekkori halálozások az összes haláleset döntő többségét jelentették. A csecsemők és a kisgyermek a halandósággal szemben a felnőtteknél veszélyeztetettebbek, hiszen táplálékra nem kizárólag testük fenntartása céljából van szükségük. A megfelelő minőségű és mennyiségű tápanyag további fejlődésük és növekedésük alapvető biztosítója. A csecsemők és kisgyermek a felnőttekhez viszonyítva általában a járványos betegségekkel szemben is kiszolgáltatottabbak. Az ételmiszerhez való hozzájutásban, és a járványokkal szembeni védekezésben teljes mértékben a családjuk és tágabb közösségük támogatására vannak utalva (Oris – Derosas – Breschi 2004: 359).

Az elmúlt évtizedekben a csecsemő- és gyermekhalandóság történeti vizsgálata a nemzetközi történeti demográfiai kutatások kiemelt területének számított.² Kollektív kutatási programok zajlottak, amelyek a népmozgalmi statisztikák anyagának feldolgozása révén rekonstruálták a csecsemő- és gyermekhalandóság szintjét és időbeni trendjeit. Ebben a kutatási vonulatban került sor az 1 éves életkor alatti halandóság kor szerinti mintáinak elemzésére. Olasz és belgiumi kutatók kiemelt figyelmet fordítottak a csecsemőhalandóság szezonális vizsgálatára (Breschi – Livi-Bacci 1986, 1994; Vilquin 1978), de jelentős hangsúlyt kapott ebben a kutatási vonulatban a csecsemőhalandóság

¹ A tanulmány az OTKA által támogatott „Demográfiai folyamatok és a demográfiai viselkedés térbeli differenciái a 18–20. századi Magyarországon” című kutatás (K73237) keretében készült.

² A teljesség igénye nélkül itt csupán a legfontosabb eredményeket összefoglaló kötetekre hivatkozunk: Bideau – Desjardins – Perez 1997; Corsini – Viazzo 1997. A téma fontosságát jelzi, hogy az 1977–1995 között készített történeti demográfiai tanulmányok nemzetközi bibliográfiája a csecsemőhalandóság témakörében 773 tételt tartalmaz (Oris – Derosas – Breschi 2004. 395).

szintjében és trendjében tapasztalható regionális különbségek vizsgálata is (Perrenoud – Bourdelais 1998; Woods 2000).

Az aggregált adatokon alapuló elemzések és a hagyományos mikro-demográfiai elemzések jelentős mértékben gazdagították a halandóság szintjéről és időbeni változásáról kialakított ismereteinket. Leíró jellegükből adódóan azonban kevésbé voltak alkalmasak a halandósági differenciákat meghatározó mechanizmusoknak a feltárására. Az utóbbi évtizedben az individuális szintű hosszmetzeti mikro-adatok eseménytörténeti modellek segítségével végzett elemzései új megvilágításba helyezték a csecsemő- és gyermekhalandóság, és általában a halandóság kérdéskörét, és új elemzési perspektívákat nyitottak meg ezen a téren.³

A magyarországi történeti demográfiai kutatásokban csecsemőhalandóság tematikája a legutóbbi évekig kevés figyelemben részesült. Faragó Tamás szakirodalmi áttekintése szerint az eddigi eredmények olyan más célú kutatások „melléktermékei”-ként láttak napvilágot, amelyek elsősorban nem a csecsemőhalandóság vizsgálatára irányultak (Faragó 2003. 450). Az eddigi kutatási eredmények adatait és a 19. század végéről – 20. század elejéről fennmaradt hivatalos statisztikai kiadványok adatait újraelemmezve Faragó Tamás a csecsemőhalandóság elemzésében rejlő kutatási lehetőségekre hívta fel a figyelmet. Néhány falucsoport vagy egyes nagyobb városok hosszú időtartam alatti vizsgálatát szorgalmazta, oly módon, hogy az elemzésnek a csecsemőhalandósági arányszámok ismertetése mellett a jelenség részletes demográfiai vizsgálatára is kiterjedjen, figyelembe véve a csecsemőhalandóság összetettségét halálloki szerkezet, neonatális és posztneonatális időszak szerint, magába foglalva esetenként a vagyoni állapot, társadalmi rétegek, felekezetek és etnikumok szerinti differenciák vizsgálatát is.

Az alábbiakban ezt a kutatási irányvonalat követjük. Két székelyföldi testvértelepülés – Szentegyházaskfalva és Kápolnásfalva – egyházi anyakönyvi adatainak a családrekonstrukció módszerével történő feldolgozása biztosítja azt a keretet, amelyben a csecsemőhalandóság mintegy száz évre kiterjedő időbeni módosulásait és a csecsemőhalandósággal összefüggő egyéni, családi és közösségi tényezők fontosságát vizsgálhatjuk.

Tanulmányunk célja a születéskor várható élettartam értékét leginkább meghatározó csecsemő- és kisgyermekkor halandóság jellemzőinek megajzólása és megértése. Többváltozós modellek segítségével törekszünk a csecsemő- és kora gyermekkor halandóság biológiai és családi-társadalmi tényezőinek magyarázatára. Ez utóbbi elemzési forma segítségével próbálunk rávilágítani azokra a mechanizmusokra, amelyek a csecsemők és kisgyermek életben maradását meghatározták.

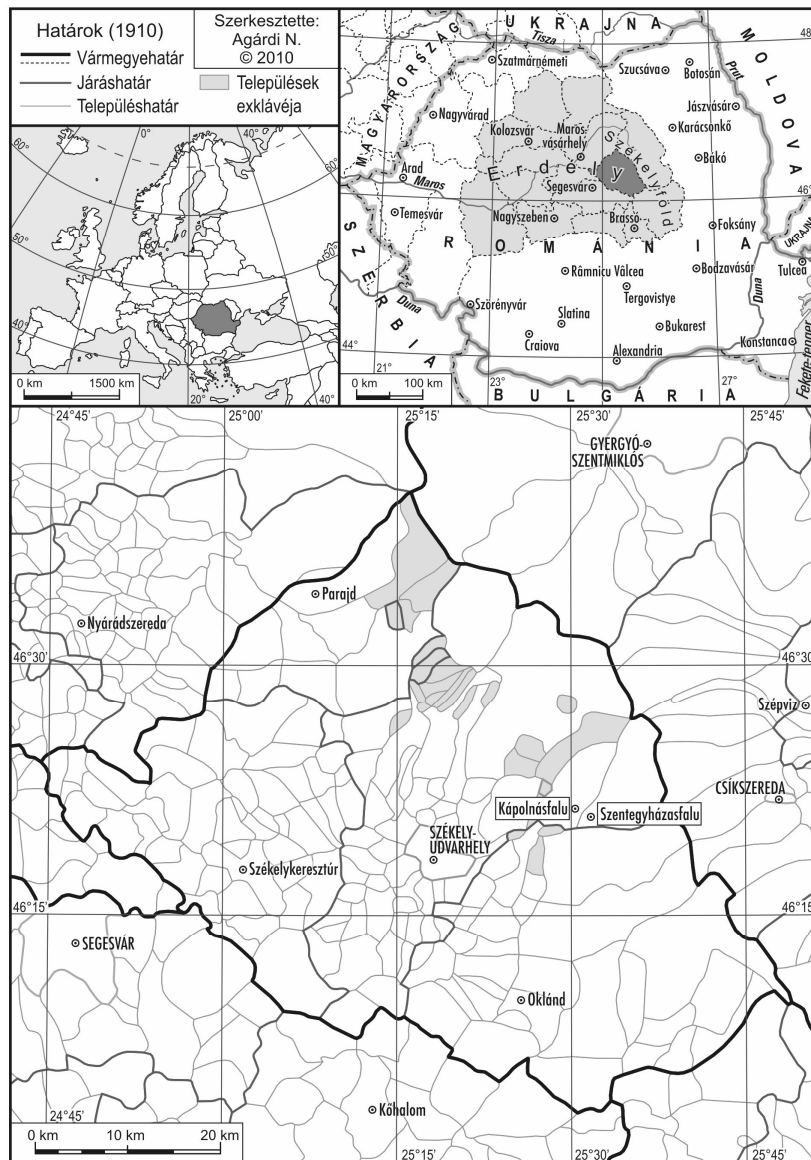
³ Az új megközelítésű történeti halandóság vizsgálatok egyik kiemelkedő példájára I. Bengtsson et al. 2004.

Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva az 1840 és 1940 közötti időszakban: társadalmi-gazdasági helyzetük rövid jellemzése

Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva egymással szomszédos települések. A mai Románia területén, Belső-Erdély keleti részén, a Hargita-hegység vonulatának déli lábánál, mintegy 860 méteres tengerszint feletti magasságban találhatók. A korabeli Erdély gazdasági központjaitól távol fekvő, peremterületi falvak. A földrajzi közelség (2 km) és az erdélyi fejedelmektől kapott közös kiváltságaik következtében a két falu története szorosan összefonódott: 1838-ig egyetlen egyházközséget, 1876-ig pedig egyetlen közigazgatási egységet alkottak.⁴

A két település népessége az 1840-es egyházi összeírás szerint 2914 fő volt; az 1941-es népszámlálás szerint a népességszám elérte az 5646 főt, vagyis a vizsgált mintegy 100 év alatt a népességszám az 1840. évi érték közel kétszeresére emelkedett. A mezőgazdasági terület felaprózódása következtében a zömében kisbirtokos falusi családok megélhetése a mezőgazdasági termelés mellett a közösségi – később közbirtokossági – tulajdonú erdőkben végzett fakitermelés, feldolgozás és a külterjes állattenyésztés ötvözésén alapult. Az 1895. évi összeírás szerint az erdő- és legelőterület a két település teljes területének mintegy 56%-át jelentette (1895. évi mezőgazdasági összeírás: 710–716). Ez a terület jelentős részben közbirtokossági tulajdonként működött. A közösségi birtoklási forma a közösségen belüli vagyon megosztásának mechanizmusaként egyfajta védő szerepet töltött be a gazdasági egyenlőtlenségekkel szemben. A közbirtokossági erdőkben végzett fakitermelés és feldolgozás házi ipari keretek között történt, amely az egymással rokoni kapcsolatban álló családok szoros együttműködését igényelte. A testvérek és közeli rokonok által közösen üzemeltetett, vízi meghajtású fűrészek száma az 1909. évi kataszter szerint elérte a 100-at (Sándor 1998; Molnár 1974). A belső-erdélyi gazdasági fejlődés megnövelte a faáruk iránti keresletet. Az építkezésben és a mezőgazdaságban felhasználható faárut a szentegyházásfalvi és kápolnásfalvi családok férfitagjai szekereken szállították a mezőgazdasági szempontból fejlett és városiasodott dél-erdélyi régiók felé. A zömében kisbirtokos gazdák bérmunkát ritkán alkalmaztak, földjüket maguk és családjuk munkaerejével művelték, a családtagok viszont rendszeresen vállaltak bérmunkát, hogy az évi gabonaszükségletet fedezni tudják. A lányok kora serdülőkortól kezdve az erdélyi szász városok – Medgyes, Nagyszeben, Segesvár – polgárosult családjainál szolgáltak.

⁴ A települések kiváltságainak történetét összefoglalja Hermann 1999; az 1870-es évekbeli közigazgatási átszervezést és a kiváltságok elvesztésének folyamatát részletesen tárgyalja Pál Judit (Pál 2003. 579–581).

I. A vizsgált települések és a tágabb régió térképe⁵
Map of the area under study

⁵ A térképet Agárdi Norbert, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet munkatársa készítette. Segítségét ezúton is köszönöm.

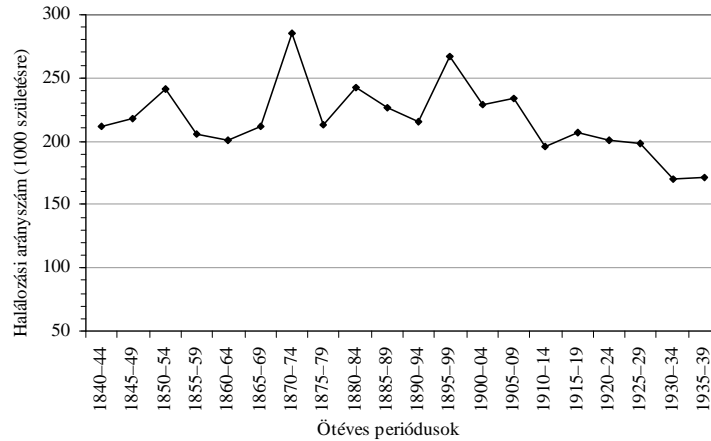
A térség 19. századi történetének fontos fejleménye a települések közelében található vasérclelőhelyek felfedezése és a vasérc kitermelésének megindítása. Az 1850-es években a településektől néhány kilométerre Szentkeresztbánya néven ipari telep jött létre, amely napszámos munka és fuvarozás révén kiegészítő kereseti lehetőségeket teremtett a helybeliek számára. A vasérc felszíni feldolgozása céljából a Brassói Bánya- és Kohómű Rt. vezetősége az Osztrák-Magyar Monarchia különböző tartományaiából (Csehország, Bukovina, Morvaország) német származású szakmunkásokat szerződtetett, akik aztán hosszú évtizedekre a vállalat állandó munkásaivá váltak, sajátos színterületet képezve a szűkebb havasalji régió falusi társadalmának. A 20. század elején a vállalati munkáskolónia 50 házból állott (Vajda 1983. 95).

A két testvértelepülés és a tágabb havasalji kistérség népességét magas halandóság jellemezte.⁶ 1838 és 1940 között az 1000 élveszülésre jutó csecsemőhalálozások száma 200 és 350 között ingadozott a két egyházközségben (II–III. ábrák). A keresztelési és halálozási egyházi anyakönyvek ötvenkénti összevont adataiból számított csecsemőhalálozási arányszámok a 20. század első évtizedétől mérséklődtek valamelyest, csökkenési tendencia azonban inkább az 1930-as évekre tehető. A települések szerint részletezett évenkénti arányszámok a csecsemőhalandóság sajátos ingadozását mutatják, amelyek egyúttal a válságos évek (1842, 1850, 1855, 1871, 1873, 1886, 1907, 1917) fontosságát is kiemelik. A megfigyelt csecsemőhalandósági arányszámok északnyugat-európai települési adatokkal való összehasonlításban kedvezőtlenek, és inkább a kelet- és dél-európai rurális népességek tapasztalatával rokoníthatók.⁷ Kevésbé meggyőzőek viszont a rendkívül szórványos magyarországi⁸ adatokkal való összehasonlítások.

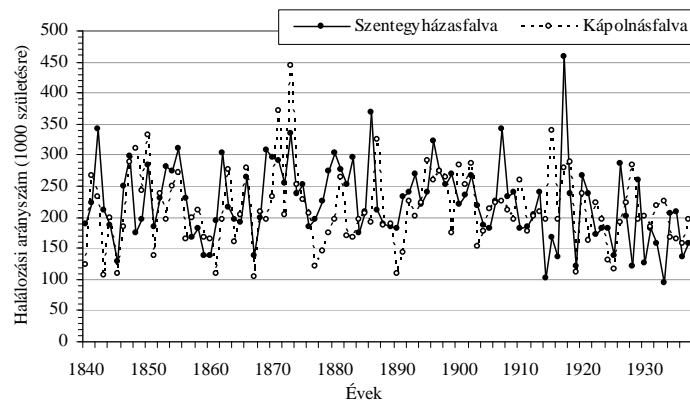
⁶ A 20. század első évtizedére vonatkozó halandósági mutatók lokális szinten relatíve alacsonynak tekinthető értékei mikro- és makroregionális kontextusban a legmagasabbak közé tartoztak (Pakot 2008).

⁷ A Kelet-Belgiumi Pays-de-Hevre régióban a 19. század harmadik negyedében 150–200 ezrelék között ingadozik a csecsemőhalandóság, a 19. század utolsó negyedében azonban a csecsemőhalandóság értéke rendszerint meghaladja a 200 ezreléket (Neven 2003. 258). A kelet-belgiumi Sart hegyvidéki településen a halálozási arányszámok (vagyis az első életév betöltése előtti halálozás kockázatai) a következők: 172 ezrelék 1847–1866 között, 166 ezrelék 1867–1880 között; 209 ezrelék 1881–1890 között; és 114 ezrelék 1891–1900 között (Alter – Oris 2000. 340). Svédország déli részén fekvő mezőgazdasági településeken a csecsemőhalandóságot a 18. század harmadik negyedétől kezdődő folyamatos évszázados csökkenési trend jellemezte. A 19. század második felében a svédországi településeken a csecsemőhalandóság 50–150 ezrelék között ingadozott. Az olaszországi részes bérlők által dominált településeken, Madregolo-ban (Parma város mellett) és Casalguidi-ben (Toscana) 200 és 240 ezrelék között ingadozott a csecsemőhalandóság (Oris – Derosas – Breschi 2004. 365). Az oroszországi Borshevka településen az 1860-as években 271 ezrelék a csecsemőhalandóság (Hoch 1998. 367).

⁸ A Dányi Dezső vezette regionális családrekonstrukció csecsemőhalandósági adataival való összehasonlítás szerint az 1830–1839, illetve 1850–59 közötti magyarországi római

II. Csecsemőhalandóság Szentegyhászfalván és Kápolnásfalván, 1840–1940
 Ötéves átlagok
 Infant mortality in Szentegyház and Kápolnásfalva, 1840–1940
 Five-year averages

III. A csecsemőhalandóság évenkénti értékei Szentegyhászfalván és Kápolnásfalván, 1840–1940
 The annual values of infant mortality rate in Szentegyház and Kápolnásfalva, 1840–1940

katolikus csecsemőhalandósági arányszámokhoz (228, illetve 216 ezrelék) közel állnak a szentegyhászfalvi és kápolnásfalvi értékek (Dányi 1991. 108). A neonatális és posztneonatális csecsemőhalandóság 1910. évi megyék szerinti értékei szerint Udvarhely vármegye népességét – a szomszédos Csík- és Maros-Torda vármegye népességével együtt – az országos átlag feletti csecsemőhalandósági arányszámok jellemezték (Faragó 2003. 471–472).

Források és adatok

Tanulmányunk legfontosabb forrását az 1776 és 1943 közötti időszak szentegyházásfalvi és kápolnásfalvi egyházi anyakönyvek képezték. Ezek adataiból épült fel az elemzés alapjául szolgáló számítógépes adatállomány.⁹ A Louis Henry és Michel Fleury által kidolgozott családrekonstrukciós módszer alapelveit követve és a számítógépes adatkezelési-technikák nyújtotta lehetőségeket kihasználva hosszas és időigényes rekord-összekapcsolási műveletek során sikerült rekonstruálnunk a családok és az egyének élettörténeteit.

Az egyházi anyakönyvi információk alapján összeállított családrekonstrukciós adatok fontos jellemzője, hogy nem ismert a vizsgált demográfiai esemény kockázatának kitett népesség, ennek hiányában viszont megbízható demográfiai arányszámokat sem számolhatunk. Jelen vizsgálatnál maradva, például egy keresztelési bejegyzés tájékoztathat egy csecsemő születéséről, de ahhoz, hogy ezt a gyereket a csecsemő- vagy gyerekhalandósági arányszám kiszámításához szükséges kockázati népességhez sorolhassuk, tudnunk kell, hogy a halálát feljegyezték-e a halotti anyakönyvbe. Továbbá, amennyiben megérte az első vagy második életévét, szükség van egy olyan módszerre, amely lehetővé teszi annak megállapítását, hogy az adott kisgyerek élete első két évében¹⁰ a településen tartózkodott-e vagy sem. A demográfiai jellemzők becsléséhez szükség van tehát egy olyan kritériumra, amely alapján megállapítható egy adott családnak a vizsgált településeken való jelenléte. Louis Henry és munkatársai érdeme valójában ezeknek a kritériumoknak és szabályoknak a kidolgozásában rejlett.¹¹ A szabályok lényege, hogy a részleges élettörténetek megfigyelésének lezárásaként szolgáló esemény nem lehet azonos a vizsgált eseménnyel.

A vizsgált mintabeli népesség kialakítása során ezt a szabályt követtük. Kizárólag a helyben kötött házasságokból született gyerekek sorsát vizsgáltuk, vagyis azokat a születéseket, amelyeket a házassági anyakönyvekbe bejegyzett házasságokhoz sikerült kapcsolnunk. Az így létrejött mintát tovább szűkítettük.

⁹ A két testvértelepülés keresztelési, házasságkötési és halálozási eseményeit 1838-ig közös anyakönyvekben rögzítették. 1838-ban Kápolnásfalu önálló egyházközséggé alakult, ezt követően az anyakönyvezési gyakorlat minőségi javulásával számolhatunk. Az 1850-es évektől kezdve a szentkeresztbányai ipartelep római katolikus népességének kereszteléseit, házasságkötéseit és halálozásait Szentegyházásfalván anyakönyvezték.

¹⁰ Jelen tanulmány keretében a csecsemőhalandóság vizsgálatát nem szűkítjük le az egy éves kor alatti csecsemők megfigyelésére, hanem azokat az első és második életév közötti életszakaszra is kiterjesztjük.

¹¹ A családrekonstrukció szabályai megtalálhatók a családrekonstrukció fentebb már felsorolt, klasszikusnak tekintett kézikönyveiben (Fleury – Henry 1956; Henry – Blum 1988), és az angol nyelvű szakirodalomban is (Wrigley 1966. 147–149). Magyar nyelven I. Andorka 1988.

Kiválasztottuk az úgynevezett lezárt családlapokat, vagyis azokat a családokat, amelyek felbomlásának (az egyik házaspár halálának) időpontja ismert. Ezeket az élet- és családtörténeteket a házasság felbomlásának időpontjában lezártuk. Az úgynevezett nyitott családlapokat – amelyekben hiányzik a házasság felbomlásának időpontja – nem vetettük el, hanem az adott családhoz kapcsolható utolsó keresztelést használtuk fel a megfigyelés lezárásaként.¹² E két csoportba sorolható családokról azt feltételeztük, hogy a településen éltek a család felbomlásának, illetve annak hiányában az utolsó keresztelés időpontjáig. A csecsemő- és kisgyermekkori halálozási arányszámok becslésekor kizárólag azoknak a gyerekeknek a tapasztalatára építettünk, akik a mintába ily módon besorolt családokhoz tartoztak. A mintába került azon gyerekek esetében, akikről csupán keresztelési adattal rendelkezünk, vagyis a 2. életévük végéig, vagy azt követően halálozási adat nem állt rendelkezésünkre, azt feltételeztük, hogy a 2. életévük végéig életben maradtak. Végül, forrásadottsági megfontolások miatt, a mintát leszűkítettük azokra a gyerekekre, akik az 1838 és 1929 közötti időszakban születtek.¹³

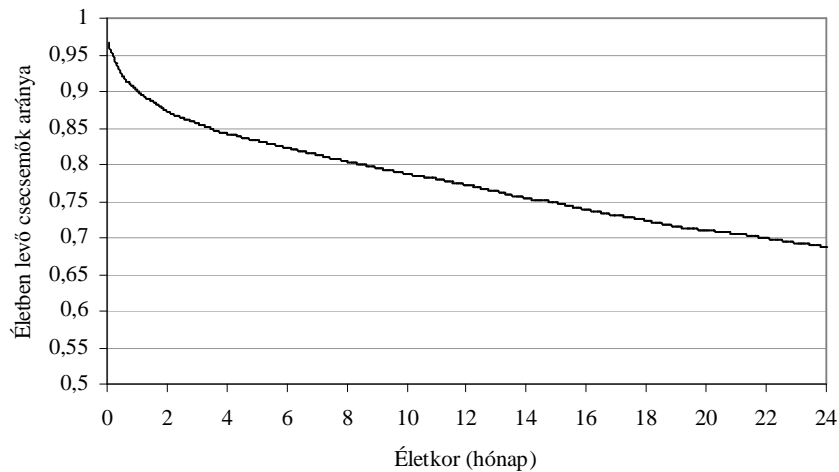
Az 1838 és 1929 között született gyerekek sorsát követtük a születéstől a 2. életév betöltéséig vagy a halálozás időpontjáig, amennyiben ez utóbbi esemény a 2. életév betöltése előtt bekövetkezett. Összességében 2547 házaspártól származó 13192 gyerek sorsát sikerült ily módon rekonstruálnunk. 23%-uk (N=3004), illetve 31%-uk (N=4123) az első, illetve második életév betöltése előtt meghalt.

Módszerek és modellek

A csecsemő- és kisgyermekkori halálozás meglehetősen gyakori jelenség volt Szentegyházásfalván és Kápolnásfalván. A IV. ábra az életben maradt gyerekek százalékos arányát mutatja az életút első két évében. A gyerekek mintegy 9%-a meghalt a születést követő első hónapban. 18%-ra tehető azoknak az aránya, akik a születést követő fél éven belül elhaláloztak. Az 5–6. hónapot követően a halálozás intenzitása lecsökkent, de még így is mintegy 31%-ra tehető azoknak a kisgyerekeknek az aránya, akik csecsemő- és kisgyermekkorban meghaltak.

¹² Louis Henry és Alain Blum a csecsemő- és gyerekhalandóság vizsgálatában követett mintavételi stratégiára vonatkozó javaslatát l. Henry – Blum 1988. 36–38; 535–541.

¹³ A családrekonstrukció ugyan magába foglalja az 1838 előtti időszakot is, de korábbi vizsgálataink azt mutatják, hogy a csecsemőhalálozás egyházi regisztrációja az 1838-as évet – Kápolnásfalva egyházi önállósulását – követően javult lényegesen. Az 1929 utáni anyakönyvi adatok feldolgozása jelenleg is tart.

IV. Életben levő kisgyerekek aránya a születést követő első két év alatt
Proportions of children still alive in the first two years of life

A csecsemő- és kisgyermekkorai halálozást meghatározó mechanizmusok megértése céljából többváltozós eseménytörténeti elemzést végzünk. Az eseménytörténeti modellek lehetővé teszik annak vizsgálatát, hogy a csecsemő- és kisgyermekkorai halálozás kockázatában milyen szerepet játszottak az egyéni, családi és társadalmi tényezők. Az eseménytörténeti modellekben az esemény – jelen esetben a halálozás – bekövetkezési kockázatát modellezzük.¹⁴ A kockázati vagy hazard ráta az esemény bekövetkezési valószínűsége egy adott időtartam alatt, feltéve, hogy az esemény nem következett be az időintervallum kezdete előtt. A kockázati ráta, az idő és a változókészlet közötti összefüggések modellezését a következő képlet teszi lehetővé:

$$r_{(t,X)} = h_{(t)} \times \exp^{bX},$$

ahol $r_{(t)}$ a t életkorban levő, X változókészlet vektorral jelölt gyerekek halálozási rátája, $h_{(t)}$ a t életkorra jellemző úgynevezett halálozási alap (baseline) ráta, míg X a változókészlet vektora.

A kockázati modellek különböznek egymástól aszerint, hogy miként modellezik az elemzett folyamat életkorát vagy idő-függőségét. Mivel bennünket elsősorban a halálozási kockázatot befolyásoló tényezők hatásának nagysága

¹⁴ Az eseménytörténeti modellek bemutatására I. Blossfeld – Rohwer 2002. A családrekonstitúciós adatok eseménytörténeti modellezésére példaként I. Gutmann – Alter 1993.

érdekel, az úgynevezett Cox-féle szemiparametrikus kockázati modellt választottunk, amelyben az alap ráta meghatározatlan marad. A Cox-modell hátránya abban áll, hogy a változók hatása nem függ az időtől. Ennek a hátrálynak a kiküszöbölésére a születést követő első két évet különböző szakaszokra bontottuk. Külön életszakaszokként vizsgáltuk az élet első négy hetét, a második hónaptól a hetedik hónapig tartó időszakot, a hetedik hónaptól az első életév betöltéséig eltelt időszakot, illetve az első életévtől a második életév betöltéséig eltelt időszakot. Azt feltételezzük, hogy ezekben az időszakokban egy fokozatos átmenet megy végbe: az életút kezdetén inkább a biológiai tényezők hatásai dominálnak, azt követően pedig fokozatosan előtérbe kerülnek a csecsemőgondozással összefüggő családi és társadalmi tényezők. A különböző életszakaszokra kidolgozott modellek regressziós együtthatóinak összehasonlításából választ kaphatunk arra, hogy létezett-e összefüggés az egyes változók hatása és a gyermek életkora között.

A többváltozós elemzésben egyéni, családi és közösségi szintű változókat, illetve biológiai és környezeti változókat szerepeltetünk (1. táblázat). Az egyéni szintű halandósági változók a következők: a gyerek neme, születési sorrendben betöltött helye, a születését megelőző születési időintervallum hossza, az anya életkora a gyerek születésekor, továbbá a legutóbb született idősebb testvér továbbélési státusza. A korábbi születési időintervallum hosszával a szoptatási mintákról próbálunk tájékozódni. A korábbi születési időintervallum hosszát azonban a vizsgált gyerek legutóbb született testvéreinek halála is lerövidíthette: a legutóbb született idősebb testvér halála ugyanis megszakíthatta a szoptatás fogamzásgátló hatását. Ez utóbbi tényező érvényesülését egy újabb magyarázó változó bevezetésével vizsgáltuk, amely azt jelzi, hogy a megfigyelés alatt álló gyerek fogantatásának időpontjában a legutóbb született idősebb testvér életben volt-e vagy sem. Összességében tehát a két változó interakciós hatását feltételezzük.

A harmadik világbeli népességek vizsgálatai hangsúlyozzák az egymást követő szülések között eltelt rövid időtartamoknak a csecsemő- és korai gyermekkor halandóságra, illetve az anyai halandóságra gyakorolt kedvezőtlen hatását. Az elemzések bizonyították, hogy az anyák fizikai kimerülése (maternal depletion) a leginkább érvényesülő mechanizmus, amely magyarázhatja a gyermekszülések közötti rövid időtartamoknak a csecsemő- és gyermekhalandóságra gyakorolt hatását. A mechanizmus leírását John Hobcraft, John McDonald és Shea Rutstein megfogalmazásában idézzük: „A gyereket vállaló anya erőforrásait a terhesség és a szülés kimeríti. A szülést követően általában szoptatja a gyermekét, amely újabb erőforrás elvonását jelenti. Azokban az esetekben, amikor a szülések közötti időintervallumok rövidek, és a legutóbb született gyerek életben van, az anya a csecsemő szoptatását a következő teherbe esésig folytathatja. A korábbi szülést követő időszakban az anya számára már nem marad elegendő idő a felépülésre. Erőforrásainak kimerülése következtében a

oron következő terhességből kisebb csecsemő születik, és a koraszülöttség esélye is növekszik. Az alacsony születési súly jelentős mértékben csökkenti a továbbélési esélyeket, annak ellenére, hogy az életkor emelkedésével párhuzamosan az életkilátások is javulnak.” (Hobcraft – McDonald – Rutstein 1985. 376–377).

A családi változók a kisgyermek családjának legfontosabb jellemzőit tartalmazzák. Itt mindenekelőtt a születési család tagjainak továbbélési státusát (életben van/meghalt) jelenítjük meg. A családapa és családanya jelenléte döntő fontosságú lehetett a csecsemő és kisgyermek életben maradása szempontjából (Reher – Gonzales-Quiñones 2003; Van Poppel 2000; Van Poppel – Van Gaalen 2008). A korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy az anya elvesztése rendkívül kedvezőtlenül hatott a gyermekek továbbélési esélyeire. A gyerek születési súlya szoros összefüggésben áll az anya tápláltsági státusával és egészségi állapotával. Kezdetben az újszülött csecsemő kizárólag az anyától részesülhet táplálékban, de még az elválasztást követően is az anyák meghatározó szerepet játszanak a kisgyerek táplálásában. Az anyák védelmezik, táplálják gyerekeiket, és központi szerepet töltenek be a gyerek korai szocializációjában. Felgyógyítják gyerekeiket a betegségekből és a felépülés alatt, majd azt követően is táplálják gyerekeiket. Gazdasági szerepvállalásuk hozzájárul a háztartás életszínvonalának fenntartásához, ezáltal pedig fontos szerepet játszanak a gyerekek egészségi állapotának megőrzésében, fizikai és érzelmi fejlődésében. Az apák ezt a fajta gazdasági szerepet az anyákkal közösen biztosítják. Az apák közvetlen hatása gyerekek egészségi állapotára már nem annyira jelentős, mint a feleségüké. Amennyiben a szülők valamilyen ok következtében nincsenek a csecsemő vagy a kisgyerek mellett, annak hatása az esetek többségében károsan befolyásolja a gyerek egészségi állapotát és jólétét. Néhány vizsgálat megállapítása szerint apa hiányában a kisgyermekek kiszolgáltatottabbak. A családapák gazdasági támaszt biztosíthatnak gyermekeik számára, jelenlétük pedig a közösség férfitagjainak nagyobb segítőkészségét is maga után vonhatta.¹⁵

¹⁵ A családapák elvesztésének az életben maradt családtagok jólétére gyakorolt hatásának történeti feldolgozásaira l. a Renzo Derosas és Michel Oris által szerkesztett kötet (Derosas – Oris 2002) tanulmányait.

I. A csecsemő- és kisgyermekkorai halandóság eseménytörténeti modelljeiben vizsgált magyarázó változók százalékos megoszlása, az események száma a születési sorrendben elsónél nagyobb sorszámú gyerekek esetében.
Averages of individual and family covariates, number of events, second and higher birth order children

Változók	0–30 nap	2–6. hónapok	7–12. hónapok	13–24. hónapok
Nem				
Férfi	50,07	50,38	50,13	49,81
Nő	49,93	49,62	49,87	50,19
Ikerszülés				
Nem	97,17	97,11	97,32	97,39
Igen	2,83	2,89	2,68	2,61
Születési sorrend				
2–3	36,35	35,88	35,79	36,03
4–7	47,20	47,23	47,46	47,47
8+	16,45	16,89	16,75	16,50
Az anya életkora a gyerek születésekor				
< 25 év	14,55	14,25	14,21	14,32
25–29 év	27,86	27,69	27,74	27,82
30–35 év	26,84	26,73	26,91	26,98
> 35 év	30,75	31,34	31,14	30,87
A korábbi születési időintervallum és a korábban született gyermek továbbélési státusa				
> 2 év, életben van	52,40	52,66	52,76	52,78
< 2 év, életben van	15,28	15,37	15,32	15,24
< 2 év, meghalt	18,16	17,78	17,81	17,86
> 2 év, meghalt	14,17	14,19	14,10	14,12
Az apa				
Életben van	99,09	99,75	99,48	99,10
Meghalt	0,91	0,25	0,52	0,90
Az anya				
Életben van	99,22	99,75	99,65	99,35
Meghalt	0,78	0,25	0,35	0,65
Életben levő idősebb lánytestvér(ek)				
Nem	33,90	32,77	33,31	33,77
Igen	66,10	67,23	66,69	66,23
Életben levő idősebb fiútestvér(ek)				
Nem	34,11	33,30	33,63	34,05
Igen	65,89	66,70	66,37	65,95
Évszak				
Tél	23,01	26,12	23,97	25,00
Tavaszi	24,54	24,05	26,31	25,12
Nyár	26,95	24,19	26,13	24,87
Ősz	25,50	25,63	23,59	25,02

1. táblázat folytatása

Változók	0–30 nap	2–6. hónapok	7–12. hónapok	13–24. hónapok
Születési időszak				
1840–1869	27,28	26,01	26,26	27,15
1870–1889	24,30	25,07	24,86	24,35
1890–1913	32,56	32,61	32,52	32,48
1914–1918	4,15	4,16	4,16	4,13
1919–1929	11,71	12,15	12,20	11,90
Egyházközség/település				
Kápolnásfalva	44,04	43,22	43,51	44,00
Szentegyházsfalva	53,18	54,11	53,68	53,15
Szentkeresztbánya	2,79	2,67	2,81	2,85
Események száma				
Halál	996	775	581	952
Jobbról cenzorált esemény	9 915	9 310	8 675	9 282
Összesen	10 911	10 085	9 256	10 234

A szülői jelenlét mellett a közeli rokonok jelenléte is meghatározó lehetett. Sok társadalomban a gyereknevelés nem kizárólag a szülők feladata. Az idősebb testvérek és különösen a lánytestvérek nagyon gyakran tevékeny részt vállalnak a gyereknevelésben, miközben anyjuk a háztartási vagy létfenntartási munkával foglalkozik. A segítő családtagok (helpers at the nest) jelenléte meghatározó lehetett a gyerekek továbbélésében (Sear – Mace 2008). A testvérek jelenlétének a gyermekhalandóságra gyakorolt hatását általában a gyerekek közötti versengés kedvezőtlen következményei felől közelítették meg. A kis korkülönbséggel született gyerekeknek küzdeniük kellett a szűkös szülői erőforrásokért, és nagyon gyakran magasabb halálozási kockázat jellemezte őket azoknál, akiknek nem kellett osztozniuk a szülői erőforrásokon.

Közösségi szintű változónk az egyházközség/település. Szentegyházsfalva, Kápolnásfalva és Szentkeresztbánya különválasztása lehetővé teszi a lakóhely szerinti halálozási differenciák azonosítását, ezek hiányában pedig a tájegység homogén jellegének bizonyítását. Társadalmi státusz és/vagy foglalkozási csoport szerinti változók hiányában a születési hely szerinti változó ez utóbbiak proxijaként is felfogható. Az egyházi anyakönyvek foglalkozási bejegyzéseiben a kápolnásfalvi és szentegyházsfalvi keresztelések többségénél a „földműves” megjelölést találjuk, a szentkeresztbányai kereszteléseknél azonban a „vasmunkás” és „napszámos” megjelölések a gyakoriak. Mintavételi stratégiánk következtében a szentkeresztbányai születésű gyerekek közül is nagyobb eséllyel kerültek be a mintába a napszámosokhoz viszonyítva kevésbé mobilis szakmunkás szülők gyerekei.

Biológiai változóként az anya gyermekszüléskor betöltött életkorát és a gyermek születési sorrendben elfoglalt helyét, valamint a többes születésre utaló változót szerepeltettük. Az anya életkora és a gyermek születési sorrendben elfoglalt helye alapvető meghatározója lehet a csecsemők, valamint az 1 és

2 év közötti kisgyerekek továbbélésének. Számos tanulmány felhívta a figyelmet az anya életkora és a perinatális – a 0 és 7 nap közötti – halandóság közötti összefüggésekre. Az anya életkorával összefüggésbe hozható halandóság általában U formát követ, vagyis a csecsemők halandósága általában a fiatal és az idős anyák körében a legmagasabb. Az anya életkorát a következő öt csoportba soroltuk: 25 év alatt, 25–29 év között, 30–34 év között, 35–39 év között, és 40 év felett. Nagyon gyakran az anya életkorához hasonló hatás figyelhető meg a gyermek születési sorrendben betöltött helye szerint is. Ez részben biológiai, részben társadalmi okokra vezethető vissza. Az első szülés általában nagyobb veszélyekkel jár az édesanya és gyermeke szempontjából is. A magasabb születési sorszámú gyermekek kedvezőtlenebb továbbélési esélyeit általában az idősebb édesanyák rossz egészségi állapotával, vagy az alacsonyabb szintű gondoskodással magyarázzák. Végül, a többes születésű gyerekeket általában magasabb halálvesztés kockázat jellemzi a születést követő első hónapokban, mint az egyes születésűeket.

A környezeti tényezők – jelen esetében az évszak – hatása ugyancsak meghatározó lehetett a gyerek továbbélési szempontjából. A történeti demográfiai szakirodalom szerint a halandóság javulásának egyik ismertető jele a halandóság emelkedése a téli hónapokban és mérséklődése a késő nyári időszakban (Perrenoud 1979. 429–431). A születés hónapját a négy évszak valamelyikébe soroltuk.

Utolsó változóként a születési periódus hatását vizsgáljuk. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy volt-e az életkilátások javulásában kifejeződő előnyük a vizsgált időszak vége felé született gyerekeknek az időszak elején, illetve közepén születettekkel való összehasonlításban. Öt nagyobb időszakot alakítottunk ki: az 1840–1869, az 1870–1889, az 1890–1913, az 1914–1918, és végül az 1919–1929 közötti periódust. Az első világháborús időszak és az impériumváltás utáni évtized megjelölése az időbeni tendenciák pontosabb vizsgálatát szolgálja. A háborús időszak a társadalmi rend felfordulásával a korábbi időszakoktól lényegesen eltérő helyzetet teremtett, amelynek negatív demográfiai következményei többek között az 1917. évi csecsemőhalandósági válságban konkretizálódtak.¹⁶ Az első világháborút követő impériumváltás ugyanakkor éppen az új hatalom berendezkedése miatt jelent a háború előtti időszaktól lényegesen eltérő, új korszakot.

Eredmények

A regressziós modellek együtthatóinak bemutatása előtt néhány szubpopuláció halandóságát külön-külön is megvizsgáljuk. Az V. ábra a 0–2 éves korú csecsemőkre vonatkozó úgynevezett Kaplan–Meier-féle túlélési görbét tartalmazza. Ezen a ponton még nem készítettünk modelleket, vagyis még nem

¹⁶ Az első világháború Udvarhely megye népességére gyakorolt demográfiai következményeinek vizsgálatára l. Pakot 2007.

szűrtük ki a kontrollváltozók hatását. A számítások alapjául kizárólag az első születésnél magasabb sorszámú születések szolgálnak, a születés időpontjától a halál, vagy a 2. életév betöltésének időpontjáig. A minta szűkítésének elsődleges oka, hogy miközben a születési sorrendben második vagy további gyerekek sorát befolyásolhatják a korábban született testvéreik továbbélési státusai, addig az elsőszülött gyerekek esetében ez a tényező nem vizsgálható.

A Kaplan-Meier-féle túlélési görbék azt mutatják, hogy a születés időpontjától eltelt hónapokkal párhuzamosan milyen mértékben csökkent az életben levő csecsemők aránya. Kumulatív értékekről lévén szó a görbék formája monotonon csökkenő. A túlélési görbékből információkat nyerhetünk a halálozás kockázatának változásáról és a kockázat alatt álló egyének arányáról is. A túlélési görbék meredeken csökkennek azokban az időszakokban, amikor a halálozás kockázata magas. A görbe elnyújtott – lassan csökkenő vagy egyenes – formát ölt az alacsony halálozási kockázattal jellemezhető időszakokban.

A nemek szerint részletezett túlélési függvények szerint a fiúgyerekek 67%-a érte meg az 2. életévet, szemben a lánygyerekek 72%-ával (V.a ábra). Látható, hogy a nemek közötti különbségek döntő hányada a születést követő első hónapokban alakult ki. A születést követő hónapokban a fiúk túlélési függvénye meredekebben csökken, mint a lányoké. A későbbi hónapokban viszont a két görbe formája párhuzamos. Mindez arra utal, hogy a lányok a születést követő első hetekben és hónapokban ellenállóbbak voltak a fiúknál, a későbbi időszakokban viszont a gyerekek nemének az életésélyekre gyakorolt hatása lecsökkent. A csecsemőkorban lévő fiúk többlethalandósága a születést követő első négy hétben tapasztalható eltérő sebezhetőségre vezethető vissza. Az élet első hetében bekövetkezett halálesetek a születéskori rendellenességekre, koraszületésre vagy a nem megfelelő gondozásra vezethető vissza. Ezek alapján feltételezhető, hogy az élet első hetében bekövetkezett halálozásoknak elsősorban biológiai okai lehettek.

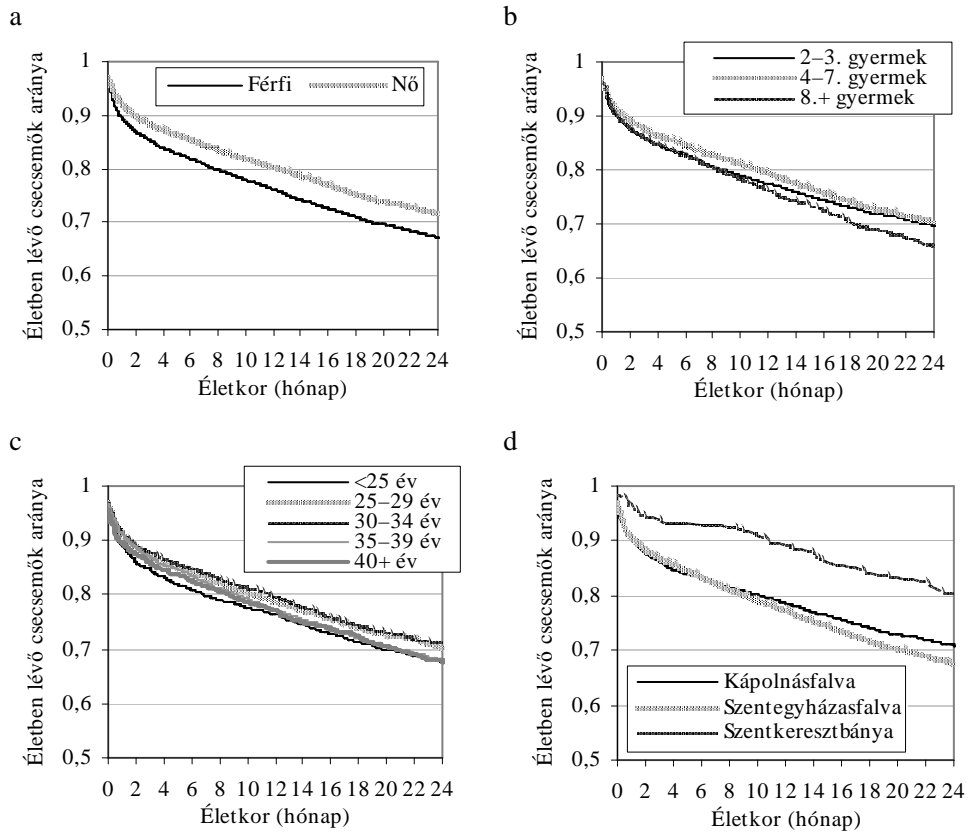
A halálozás kockázata általában magasabb az elválasztás időszakában, mind az azt megelőző vagy azt követő időszakban. A görbék egyenletes vonala azt sejteti, hogy különböző elválasztási minták létezhetnek a vizsgált településeken, vagy pedig az elválasztásnak igen csekély hatása lehetett. Egyelőre azonban nem zárjuk ki az elválasztás hatásának esetleges működését. A későbbiekben, az életkor szakaszok többváltozós modelljeiben majd azt várjuk, hogy a modellek megváltoznak az elválasztás időszakában, hiszen ezekben az időszakokban a gyerekek fokozottabban ki lehettek téve a fertőzés veszélyének, és ekkor már a többi családtaggal is versenghettek a családi erőforrásokért.

A születési sorrendben kisebb, illetve nagyobb sorszámú csecsemők veszélyeztetettebbek, mint a születési sorrendben középső sorszámú csecsemők, legalábbis az egyéb tényezők hatásának vizsgálatát megelőzően erre következtethetünk (V.b ábra). A különbségek ez esetben is az élet első heteiben gyökereznek. A halandóság magasabb a második-harmadik és a nyolcadik vagy annál

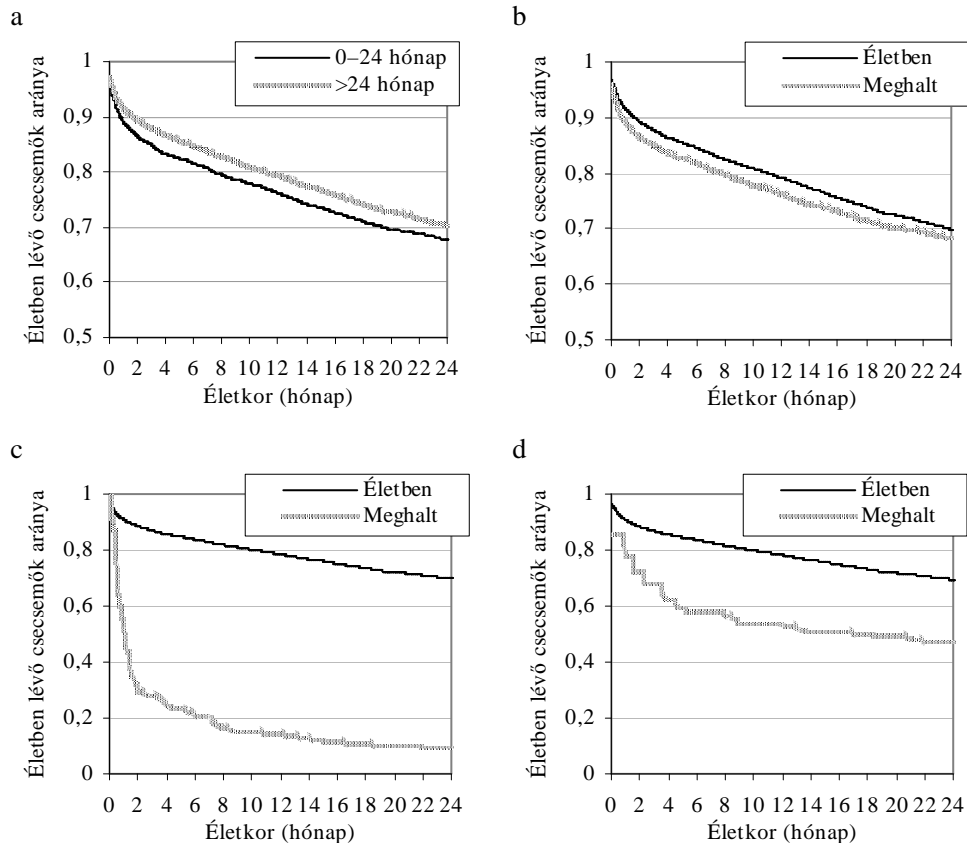
nagyobb sorszámú gyerekek körében, mint a negyedik-hetedik sorszámú gyerekek esetében.¹⁷ Vagyis a születési sorrend szerinti halandósági görbe U alakú. A fiatal anyáktól született csecsemők kedvezőtlenebb életkilátásait jól mutatja az anyák életkora szerinti továbbélési görbék (V.c ábra). Ezek szerint az anya életkorának emelkedésével emelkedik a csecsemő továbbélési valószínűsége is. Továbbélési esélyeiket tekintve legkedvezőtlenebb helyzetben azok a csecsemők voltak, akiknek anyjuk szüléskori életkora nem haladta meg a 25. életévet. Az anya életkorának emelkedésével párhuzamosan emelkedett a csecsemő továbbélési valószínűsége is. Legjobb helyzetben a 30–34 éves korú anyáktól született csecsemők voltak. A 40. életéven felüli anyáktól született csecsemők helyzete különösen a születést követő első hetekben volt kedvezőtlen. Azoknak a csecsemőknek a helyzete, akik túléltek életük első négy hetét, a későbbiekben már kedvezőbb életkilátásoknak örülhettek.

A születési hely szerinti túlélési függvények a szentkeresztbányai születésű csecsemők kedvezőbb helyzetét mutatják. A települések differenciáló hatása ez esetben is a születést követő első hónapokban érvényesült. Összességében tehát a csecsemők és a kisgyermek halandóságában nemek, születési sorrend, az anya életkora és születési hely szerinti differenciákat azonosítottunk.

¹⁷ Számításaink azt mutatják, hogy a halandóság az elsőszülött csecsemők körében a legmagasabb. Az elsőszülöttekre vonatkozó eredményeket azonban jelen tanulmány nem tartalmazza.

V. a-d. A csecsemők továbbélési függvényei a társadalmi nem, a születési sorrend, az anya életkora és a születési hely szerint
Survival function for infants by sex, birth order, mother's age, and place of birth

VI. a-d. A csecsemők továbbélési függvényei a korábbi születési intervallum, a legutóbb született testvér továbbélési státusza, az anya, illetve az apa jelenléte szerint

Survival function for infants by the length of previous birth interval, mortality of next elder sibling, presence of mother and presence of father

A továbbélési görbéket tartalmazó VI.a-b ábra a születési sorrendben az elsőnél nagyobb sorszámú csecsemők túlélési valószínűségeit mutatja aszerint, hogy a korábban született testvér életben volt vagy sem a megfigyelt gyerek fogantatásának időpontjában, illetve a korábbi születési időintervallum terjedelme szerint. A csecsemő túlélési valószínűsége magasabb, ha a megelőző születési időintervallum meghaladja a két évet. A két éves kort elért kisgyermek aránya 70%, amennyiben a megelőző születési időintervallum meghaladta a két évet. Két évnél rövidebb születési intervallum esetében a két éves

kort elért csecsemők aránya már csupán 68%. Minden bizonnyal a szoptatás közvetett hatása érvényesült a hosszabb születési időintervallumok jótékony hatásában. A két évnél rövidebb születési időintervallumok a szoptatás rövidegét jelzik, amely a korai elválasztásra, vagy a korábban született gyerek halálára vezethető vissza. Látható, hogy a különbségek már az élet első hetében megnyilvánulnak, de a későbbi időszakban is érvényesülnek. A továbbélési valószínűségek különböznek a legutóbb született idősebb testvér továbbélési státusza szerint is: magasabb életesélyekkel bírt az a csecsemő, akinek a legutóbb született idősebb testvére életben volt a fogantatás pillanatában, mint az, akinek a testvére már azt megelőzően meghalt.

Az anya jelenléte döntőnek bizonyult az életesélyek szempontjából az élet első két évében (VI.c ábra). Az anyjukat elveszített csecsemők csupán 10%-a érte meg a második életévet, szemben azzal a 69%-kal, akiknek az anyjuk jelen volt az életük első két évében. Az apa halála is döntő jelentőségű, de hatásában elmarad az anya halálának hatásától. Az apjuk halálát megtapasztaló csecsemők 47%-a nem érte meg a második életévet, szemben azzal az ugyancsak 69%-kal, akiknek az apjuk jelen volt életük legsérülékenyebb szakaszában (VI.d ábra).

A fent bemutatott túlélési függvények a csecsemők továbbélését meghatározó egyéni és családi tényezők fontosságáról tanúskodnak. Az elemzés következő szakaszában a fenti változók hatását Cox-féle arányos kockázati eseménytörténeti modellek keretében vizsgáljuk.

A regressziós elemzés eredményeit relatív kockázatok formájában mutatjuk be. A 2. táblázatban szereplő regressziós hányadosok kifejezik egy adott változónak a halálozás valószínűségére gyakorolt hatását. Az általunk vizsgált változók minden esetben kategoriális változók. A kiválasztott referencia kategóriába tartozók körében a halálozás kockázata mindig 1-gyel egyenlő. A többi kategóriába sorolt személyek esetében a halálozás kockázata mindig a referenciaként megjelölt értékhez viszonyítva van kifejezve. A relatív kockázat magasabb az 1-es értéknél, amikor a változó módosulása megnöveli a halálozás bekövetkezésének valószínűségét. Például az „apa életben van” változónk kétértékű: 0 ha az anya életben van, 1 ha az apa meghalt. Az „életben van” kategóriát választottuk referencia kategóriának. Ez esetben a halálozás kockázata 1-gyel egyenlő. Az apa halálát jelző „meghalt” kategória 2,939-es értéke azt fejezi ki, hogy az édesapjuk halálát megtapasztaló, életük első hónapjában levő csecsemők halálozási kockázata 194%-kal, vagyis közel kétszer magasabb, mint azoké, akiknek az édesapjuk életben van. Fordított esetben, az 1-es alatti relatív kockázatok az adott kategóriába tartozók halálozási csökkenését jelzik. Például a „gyerek neme” változó esetében a lányokra jellemző 0,730-as relatív halálozási kockázat azt fejezi ki, hogy a lányok halálozási kockázata a fiúkénál 27%-kal alacsonyabb. A táblázat életkor-szakaszok szerint tartalmazza a relatív kockázatokat, amelyek mellett – a referenciakategória kivételével – mindig szerepelnek a szignifikancia-értékek.

A regresszió elemzés eredményei szerint a csecsemők és kisgyermek életében az életesélyeket meghatározó tényezők fokozatos átalakulása ment végbe. Az életút első szakaszában hangsúlyosan érvényesültek a lányok fiúkéénál kedvezőbb életkilátásai. Az első négy hét alatt a lányok halálozási kockázata 27%-kal alacsonyabb volt a fiúkéénál. A születést követő 2–6. hónapokban ezek a különbségek mérséklődtek, de a lányok előnye továbbra is érvényesült. Az életút második felében a lányok helyzete továbbra is előnyösebbnek bizonyult, mint a fiúké: a lányok halálozási kockázata 12%-kal alacsonyabb volt, mint a fiúké, ez utóbbi eredményben azonban statisztikailag már nem szignifikáns. A második életévet megért kisgyerekek körében a társadalmi nem differenciáló hatása már nem érvényesült.

Az ikergyerekeknek az egyes születésű gyerekeknél szignifikánsan magasabb halálozási kockázata az életút első két évében folyamatosan fennmaradt. Legkedvezőtlenebb életkilátások a születésüket követő első négy hétben jellemezte a többes születésű csecsemőket. Az egyes születésűekhez viszonyított halálozási kockázatuk az életút előrehaladtával párhuzamosan csökkent ugyan, de hátrányos helyzetük mindvégig megmaradt.

A gyerekek születési sorrendben elfoglalt helye és halálozási kockázata közötti összefüggés azt mutatja, hogy az alacsony sorszámú születés az élet első évében inkább kedvezőtlen, a második életévben viszont egyértelműen kedvező életesélyeket jelent. A magas születési sorszám egyfelől a családra nehezedő nagyobb terheket jelezheti, másfelől viszont a rövidebb születési intervallumok révén a gyerekek továbbélése szempontjából kedvezőtlenebb helyzetű családok proxijaként is szolgálhat.

2. A halálozás relatív kockázatai csecsemő- és kisgyermekkorban, Cox-féle arányos kockázati modellek, a születési sorrendben elsónél nagyobb sorszámú születésű csecsemők

Expected effects of individual, family and community level variables on mortality by stages of life during infancy and toddlerhood, Cox proportional hazard models, infant mortality for second and higher birth order children

Változók	0–30 nap		2–6. hónapok		7–12. hónapok		13–24. hónapok	
	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték
Nem								
Férfi	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
Nő	0,730	0,000	0,842	0,018	0,873	0,104	0,917	0,187
Ikerszülés								
Nem	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
Igen	5,089	0,000	2,156	0,000	1,313	0,224	1,557	0,008
Születési sorrend								
2–3	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
4–7	0,883	0,184	0,981	0,861	0,855	0,190	1,281	0,010
8+	0,908	0,476	1,060	0,701	0,985	0,932	1,565	0,001
Az anya életkora a gyerekek születésekor								
< 25 év	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
25–29 év	0,881	0,223	0,871	0,248	1,361	0,038	0,918	0,453
30–35 év	0,937	0,584	0,779	0,070	1,395	0,046	0,862	0,243
> 35 év	1,012	0,920	0,884	0,403	1,664	0,004	0,881	0,358
A korábbi születési időintervallum és a legutóbb született idősebb testvér továbbélési státusza								
> 2 év, életben van	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
< 2 év, életben van	1,265	0,013	1,109	0,327	1,133	0,308	1,120	0,226
< 2 év, meghalt	1,464	0,000	1,057	0,604	1,035	0,776	0,798	0,024
> 2 év, meghalt	1,172	0,112	1,043	0,709	0,961	0,764	0,840	0,090
Az apa								
Életben van	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
Meghalt	2,939	0,129	4,245	0,000	1,028	0,961	1,100	0,763
Az anya								
Életben van	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
Meghalt	9,779	0,000	9,283	0,000	5,872	0,000	3,323	0,000
Életben levő idősebb lánytestvér(ek)								
Nem	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
Igen	0,948	0,520	0,946	0,552	0,940	0,566	0,902	0,211
Életben levő idősebb fiútestvér(ek)								
Nem	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
Igen	0,941	0,456	1,020	0,828	0,812	0,047	0,953	0,564

2. táblázat folytatása

Változók	0–30 nap		2–6. hónapok		7–12. hónapok		13–24. hónapok	
	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték
Évszak								
Tél	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
Tavaszi	1,049	0,595	1,077	0,454	0,998	0,987	0,790	0,023
Nyár	0,927	0,410	0,988	0,913	1,366	0,007	1,451	0,000
Ősz	0,887	0,192	0,888	0,247	1,027	0,827	1,180	0,074
Születési időszak								
1840–1869	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
1870–1889	0,956	0,598	1,208	0,059	1,511	0,001	2,299	0,000
1890–1913	0,852	0,053	1,091	0,366	1,627	0,000	1,483	0,000
1914–1918	0,720	0,071	0,948	0,791	1,456	0,086	2,073	0,001
1919–1929	0,583	0,000	0,949	0,697	1,325	0,069	1,436	0,004
Egyházközség/település								
Kápolnásfalva	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
Szentegyházasfalva	0,916	0,176	0,976	0,749	1,340	0,001	1,270	0,000
Szentkeresztbánya	0,362	0,003	0,377	0,007	0,697	0,267	0,851	0,815
Események (halálozás)	996		775		581		952	
Személyi életévek	10078,1		46688,4		52342,1		94612,1	
Max log likelihood	-9030,3		-7033,8		-5228,5		-8447,3	
LR Chi2	358,8		116,4		88,4		198,3	
Teljes p-érték	0,000		0,000		0,000		0,000	

Az idősebb anyától született gyerekek életkilátásai az életút első négy hetében és a következő öt hónap folyamán is jobbak voltak, mint a fiatal anyától született társaiké. Az életút előrehaladtával párhuzamosan azonban ez az összefüggés alapjaiban átalakult. A biológiai tényezők hatásának csökkenésével párhuzamosan előtérbe kerültek a családi és társadalmi tényezők. Az életút második felében az idősebb anyától született gyerekek sorsa fokozatosan kedvezőtlenebbé vált, mint a fiatal anyától származó társaiké. A fiatal anyák a csecsemőgondozásban feltehetően számíthattak idős szüleik – elsősorban édesanyjuk – támogatására. A fiatal szülők feltehetően jobban odafigyelhettek gyerekeik gondozására, nagyobb munkabírásuk lehetővé tette a kedvező feltételek megteremtését gyerekeik számára. Az idősebb anyák ezzel szemben már korábban elveszíthették szüleiket, testvéreik is házasságot köthettek, következésképp nagyobb fizikai tehernek lehettek kitéve, amely a megfelelő csecsemőgondozáshoz szükséges időt vonhatott el tőlük. A fiatalabb anyáktól származó csecsemők kedvezőbb életkilátásai az első életév második felére korlátozódtak, amely azt jelezheti, hogy a fent említett gazdasági és családi körülmények kö-

vetkeztében az idősebb édesanyák körében az elválasztás korábban bekövetkezhetett, mint fiatalabb társaik esetében.

Az életben levő idősebb fiú- és lánytestvérek jelenléte pontosan a fenti helyzetekben lehetett döntő fontosságú. Az életút első fél évében az idősebb lány- vagy fiútestvér jelenléte még nem meghatározó, ám az életút második felében az idősebb fiú- és lánytestvérek jelenléte felértékelődött. Ez utóbbi időszakban az életben levő fiútestvér jelenléte 18%-kal csökkentette a csecsemők halálozási kockázatát. Ezek alapján feltételezhető, hogy a fiúgyerekek munkája jelentős terheket vehetett le az édesanyák válláról. Az életút második évében az idősebb fiútestvérek mellett az idősebb lánytestvérek jelenléte is fontossá vált, hiszen a halálozási kockázatok mintegy 10%-kal lecsökkentek, ezek az eredmények azonban statisztikailag már nem bizonyultak szignifikánsnak.

Az „anya életkora” kontrollváltozó bevezetését követően „a megelőző születési időintervallum hossza” és a „legutóbb született idősebb testvér továbbélési státusza” szignifikáns hatást gyakorolt a gyerek továbbélésére. Az élet első négy hetében 26%-kal magasabb halálozási kockázat jellemezte azokat a gyerekeket, akiknek családjában a legutóbbi születési időintervallum két évnél rövidebb volt. 46%-ra emelkedett a halálozási kockázat, ha a két évnél korábban született gyerek meghalt. A két évnél rövidebb születési intervallum kedvezőtlen hatása az első két életév alatt folyamatosan érvényesült. Az első életévet megért kisgyerekek esetében azonban a legutóbb született testvér halála kedvezőbb továbbélési esélyeket teremtett, feltehetően a testvér halálával felszabaduló erőforrásoknak köszönhetően.

A szülők jelenléte döntő fontosságúnak bizonyult a csecsemő továbbélési esélyei szempontjából. Az anya jelenléte az élet első két évének mindegyik szakaszában sorsdöntőnek bizonyult. A születést követő első négy hét alatt az anyjukat elveszített csecsemők halálozási kockázata 877%-kal volt magasabb azokénál, akiknek életben volt az édesanyjuk. Az anya halálának negatív hatása a 2–6. hónapok alatt is meglehetősen magasnak bizonyult, hiszen az anyjukat elveszítő csecsemők halálozási kockázata 828%-kal magasabbra emelkedett azokhoz képest, akiknek édesanyjuk életben volt. A későbbi életszakaszban ez utóbbi hatás erőssége mérséklődött ugyan, de az árvaságra jutott kisgyerekek halálozási kockázata így is 487%-kal, illetve 232%-kal meghaladta azokét, akiknek anyjuk életben volt. Miközben az anyák jelenlétének szignifikáns hatása a születést követő első két év teljes életszakaszában érvényesült, addig az édesapa elvesztésének negatív hatása csupán az életút első felévére korlátozódott. Korábbi elemzésünkben rámutattunk arra, hogy azok a megözvegyült nők, akik kisgyereket neveltek, a megözvegyülést követően rövidebb idő alatt és nagyobb eséllyel kötöttek újabb házasságot, mint kisgyereket nem nevelő társaik (Pakot 2009. 76–79). Feltételezhetjük, hogy az új házastárs sikerrel enyhítette az előző férj halála által a családi háztartásra nehezedő terheket, ezáltal pedig közvetett módon a kisgyerek életkilátásait is pozitívan befolyásolhatta.

További vizsgálat témája lehet a megözvegyült személyek újraraházosodásának a gyerekek továbbélési esélyeire gyakorolt hatás kérdése.

Az aktuális évszakot jelző változó relatív kockázatai alátámasztják a szakirodalom alapján már felvázolt képet. A születést követő első hónapban a tél és a tavasz bizonyult a legveszélyesebbnek az újszülött szempontjából. Leginkább kedvezőnek az őszi hónapok bizonyultak, amikor a nyári munkák ideje már lejárt, de a téli hidegek még nem köszöntöttek be. A következő 5 hónapban az évszakok nem befolyásolták szignifikánsan a továbbélési kockázatokat, ám a 7–12. hónapok közötti életszakaszban fokozatosan a nyári időszak vált egyre kedvezőtlenebbé. Ez utóbbi életszakaszban a téli időszakhoz viszonyítva a nyári időszakokban 37%-kal emelkedett a csecsemők halálozási kockázata. Az egy éves életkort elért kisgyerekek körében a nyári időszak kedvezőtlen hatása még erőteljesebben érvényesült, sőt a téli időszakhoz viszonyított negatív hatás mindinkább kiterjedt az őszi időszakra is. Ezzel párhuzamosan viszont a tavasz, mint a kisgyerekek továbbélési szempontjából a legkedvezőbb időszakká lépett elő. A kisgyerekek halálozás kockázata tavasszal 21%-kal alacsonyabbnak bizonyult, mint a téli időszakokban, ezek alapján viszont azt mondhatjuk, hogy egy esetleges nyári vagy őszi időszakkal való összehasonlításban a tavasz életkilátásokra gyakorolt kedvező hatása még hangsúlyosabban érvényesülhetett. A nyár és őszi évszakok kedvezőtlen hatása minden bizonnyal az elválasztással, vagyis az anyatejes táplálásról a mesterséges táplálásra való áttéréssel lehetett összefüggésben. A kora csecsemőkorban hangsúlyos légúti fertőzések helyét az életkor előrehaladtával az emésztőrendszeri megbetegedések vették át, amelyek nagyon gyakran a kisgyerekek kiszáradását, majd halálát okozták.

A 19. század utolsó harmadában és a 20. század első harmadában jelentősen emelkedett a posztneonatális és kisgyermekkori halandóság, jóllehet bizonyos mértékű javulási tendencia az első világháborút közvetlenül megelőző és azt követő évtizedekben tetten érhető. Az 1870–1889 közötti időszak ebből a szempontból a legkedvezőtlenebb, hiszen ebben a két évtizedekben született és első életévüket megért kisgyerekek halálozási kockázata mintegy 129%-kal volt magasabb, mint a közvetlen korábbi időszakban született társaiké. Az 1870-es és 1880-as évek hátrányos helyzetű korosztályait az első világháború ideje alatt született kisgyerekek követik, hiszen az ő esetükben a halálozási kockázat közel 107%-kal emelkedett. Ez utóbbi periódusok kedvezőtlen értékeit az adott periódusokban sűrűn előforduló válságos halandóságú évek (1873, 1881, 1884, 1887, 1917) okozták.¹⁸ A csecsemő- és kisgyermekkori halandóság csökkenése az 1890–1913 és 1919–1929 közötti születési kohorszok esetében elsősorban a neonatális halandóság csökkenésére vezethető vissza. Feltehető, hogy a 19. század utolsó évtizedétől kezdve a szülés körülményei javultak valamelyest a korábbi időszakhoz képest. A későbbi életszakaszokat vizsgálva azt

¹⁸ A 19. századi halandósági válságok elemzésére l. Pakot 2010.

is láthatjuk, hogy jóllehet az 1890–1913 és 1919–1929 között születettek halálozási kockázata szignifikánsan magasabb volt, mint az 1840–1869 közötti korosztályoké, de jelentősen elmaradt az 1870-es, 1880-as és az első világháborús években született társaikétól. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a jelenlegi eredmények fényében a csecsemő- és kisgyermekkor halandósága mérsékelt csökkenése elsősorban a neonatális halandóság csökkenésének volt tulajdonítható, a posztneonatális halandóság javulása csak nagyon visszafogottan jelentkezett, jelentős javulása feltehetően csupán a második világháború utáni időszakban következett be.

A további eredmények jelentős különbségekről tanúskodnak a neonatális és kora csecsemőkor halandóságban egyfelől a két testvérfaluban és az ipartelepben születettek között. A szentkeresztbányai szakmunkások gyerekei körében a neonatális halálozás kockázata 63%-a a kápolnásfalvi parasztcsaládok gyerekei körében tapasztaltak. A szentkeresztbányai szakmunkások és a kápolnásfalusi, valamint a szentegyházfalusi parasztcsaládok közötti halálozási differenciák az újszülöttek 2–6. hónapjában is fennmaradtak. A csecsemőkor második felében az ipartelep és a falvak közötti differenciák fokozatosan tompulnak, és egy újfajta dinamikaként a falusias települések közötti különbségek rajzolódni kezdnek. Ennek legfontosabb jellemzője, hogy a féléves, illetve az egy éves életkort megért csecsemők és kisgyerekek körében egyre inkább a szentegyházfalusi születésűek váltak leginkább veszélyeztetetté. Ez utóbbiak körében a halálozás kockázata a kápolnásfalusi születésűekhez viszonyítva 34%, illetve 27%-kal bizonyult magasabbnak. A járványok által erőteljesebben sújtott Szentegyházfalván a csecsemők is sérülékenyebbek lehettek, mint Kápolnásfalván.

Konklúzió

Jelen tanulmányban a demográfiai átmenet előtti falusi család és társadalom legfiatalabb és egyben legveszélyeztetettebb tagjainak – a csecsemőknek és a kisgyermeknek – a halandóságát vizsgáltuk. Többváltozós eseménytörténeti modellek segítségével próbáltunk rávilágítani a csecsemőhalandósággal összefüggő egyéni, családi és közösségi tényezők fontosságára.

Elemzésünk megerősítette a nemzetközi vizsgálatok legfontosabb megállapításait. Mindenekelőtt annak fontosságát, hogy a születést követő egy-két éves időszakot a csecsemő növekedésének megfelelően külön szakaszokra kell bontani, és a csecsemőhalandóság differenciáló tényezőinek hatását az egyes szakaszokra vonatkozóan külön-külön kell megvizsgálni. Elemzésünk rávilágított arra, hogy a csecsemők növekedésével párhuzamosan egy fokozatos átmenet ment végbe, amelynek során a halandósággal összefüggő biológiai tényezők háttérbe szorultak, a társadalmi, gazdasági és környezeti tényezők viszont egyre

hangsúlyosabbá váltak. A 6–12 hónapos kor közötti szoptatástól való elválasztás ezt a folyamatot jelentősen felerősíthette, hiszen az anyatej védő funkciója jelentős mértékben semlegesítette a társadalmi-környezeti tényezők – többek között a fertőző betegségek terjedéséért felelős zsúfolt és szegényes lakhatási körülmények – hatásának érvényesülését. Az elválasztást követően viszont ez utóbbi tényezőkkel szemben gyakran kiszolgáltatottá váltak a kisgyermek. A nyári és őszi időszak hatása is

Az újszülöttek életesélyei mindazonáltal szorosan összefüggtek édesanyjuk egészségi állapotával, amelyet az anya gyermekszülési életkorának, a születések közötti intervallumoknak és az anya továbbélésének hatásai tükröztek.

További kutatásra ösztönző eredményt jelent a szakmunkás családoktól származó újszülöttek kedvezőbb életesélyei a születést követő első hónapokban. Mindez arra utal, hogy társadalmi csoportok szerint egymástól eltérő csecsemőgondozási minták léteztek a vizsgált településeken. Ugyanakkor megerősíti azt a feltételezésünket, hogy az anyagi természetű és környezeti kényszerek mellett a csecsemőgondozási szokásoknak is meghatározó szerepük lehetett a csecsemőhalandóság alakulásában. A további vizsgálatokat ennek megfelelően a társadalmi-vagyoni csoportok szerinti differenciák, valamint a 20. századi folyamatok feltérképezésének irányába szándékozunk elmélyíteni.

FORRÁSOK

KÉZIRATOS FORRÁSOK

Szentegyházasfalva római katolikus egyházközség egyházi anyakönyvei a Szentegyházasfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltárban és az Direcția Județeană Harghita a Arhivelor Statului-ban (Állami Levéltár Hargita megyei Igazgatósága).
Kápolnásfalva római katolikus egyházközség egyházi anyakönyvei a Kápolnásfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltárban és az Direcția Județeană Harghita a Arhivelor Statului-ban (Állami Levéltár Hargita megyei Igazgatósága).

NYOMTATOTT FORRÁSOK

1895. évi mezőgazdasági összeírás. *A magyar mezőgazdaság statisztikai fejlődése s az 1895. évi VIII. törvényzikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenkint*. Budapest, 1897.
Népszámlálás 1850. *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*. Budapest, 1994.
Népszámlálás 1857. *Erdély 1857. évi népszámlálása*. Budapest, 1992.
Népszámlálás 1869. *Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Budapest, 1871.
Népszámlálás 1880. *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. I. kötet, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

- Népszámlálás 1890. A Magyar Korona Országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Folyam, I. kötet, Budapest, 1893.
- Népszámlálás 1900a. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. II. A népesség foglalkozása községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 2. kötet, Budapest, 1904.
- Népszámlálás 1900b. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. III. A népesség részletes leírása. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 5. kötet, Budapest, 1907.
- Népszámlálás 1910a. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. II. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 48. kötet, Budapest, 1913.
- Népszámlálás 1910b. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. V. Részletes demográfia. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 61. kötet, Budapest, 1916.
- Schematismus 1840. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis Ad Annum Bissextilem A Christo Nato 1840*. Claudiopoli, 1840.
- Varga E. Árpád (1998): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Pro-Print, Csíkszereda.

IRODALOM

- Andorka Rudolf (1988): *A családrekonstrukció vizsgálata módszerei*. KSH NKI, Budapest.
- Beekink, Erik – Van Poppel, Franz – Liefbroer, C. Aart (1999): Surviving the loss of the parent in a nineteenth century Dutch provincial town. *Journal of Social History*, 32/4. 641–670.
- Beekink, Erik – Van Poppel, Franz – Liefbroer, C. Aart (2002): Parental Death and Death of the Child: Common Causes or Direct Effects? In Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.): *When Dad Died. Individuals and families coping with family stress in past societies*. Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – New-York – Frankfurt am Main – Oxford, 233–260.
- Bengtsson, Tommy et al. (eds.) (2004): *Life Under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bideau, Alain – Desjardins, Bertrand – Perez, Hector (eds.) (1997): *Infant and Child Mortality in the Past*. Clarendon Press, Oxford, 135–153.
- Blossfeld, Hans-Peter – Rohwer, Götz (2002): *Techniques of Event History Modeling. New Approaches to Causal Analysis*. Second edition. Lawrence Erlbaum Associates, Publisher, Mahwah – New Jersey – London.
- Breschi, Marco – Livi-Bacci, Massimo (1986): Saison et climat comme contraintes de la survie des enfants. *Population*, 41/1. 9–36.
- Breschi, Marco – Livi-Bacci, Massimo (1994): Le mois de naissance comme facteur de survie des enfants. *Annales de démographie historique*, 169–185.
- Corsini, Carlo – Viazzo, Pier Paolo (eds.) (1997): *The Decline of Infant and Child Mortality: The European Experience: 1750–1990*. Martinus Nijhof, The Hague.

- Dányi Dezső (1991): Regionális családrekonstrukció 1830–39, 1850–1859. *KSH Népeségutómányi Kutató Intézet Történelmi Demográfiai Füzetek* (9), Budapest, 99–156.
- Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.) (2002): *When Dad Died. Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies*. Peter Lang, Berne.
- Faragó Tamás (2003): Csecsemőhalandóság Magyarországon a XVIII–XX. században. In K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a hatvan éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör – Osiris, Budapest, 446–456.
- Fleury, Michel – Henry, Louis (1985): *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Troisième édition. INED, Paris.
- Gutmann, Myron – Alter, George (1993): Family Reconstitution as Event History Analysis. In Reher, David – Schofield, Roger (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography*, Clarendon Press, Oxford, 159–177.
- Henry, Louis – Blum, Alain (1988): *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Hermann Gusztáv Mihály (1999): Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalu és Zetelaka. In Kiss András – Kovács Kiss György – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 138–198.
- Hobcraft, I. John – McDonald, W. John – Rutstein, O. Shea (1985): Demographic Determinants of Infant and Early Child Mortality: A Comparative Analysis. *Population Studies*, 39/3. 363–385.
- Hoch, L. Steven (1998): Famine, Disease, and Mortality Patterns in the Parish of Borchevka, Russia, 1830–1912. *Population Studies*, 52/3. 357–368.
- Huck, Paul (1997): Shifts in the Seasonality of Infant Deaths in Nine English Towns during the 19th Century: A Case for Reduced Breast Feeding? *Explorations in Economic History*, 34/3. 368–386.
- Neven, Muriel (2003): *Individus et familles: Les dynamiques d'une société rurale. Le pays de Herve dans la seconde moitié du XIXe siècle*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Liège.
- Oris, Michel – Derosas, Renzo – Breschi, Marco (2004): Infant and Child Mortality. In Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z. et al. (eds.): *Life Under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 359–398.
- Pakot Levente (2007): Populația comitatului Odorhei în perioada Primului Război Mondial. In Bolovan, Ioan (coord.): *Mișcări de populație și aspecte demografice în România în prima jumătate a secolului XX*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 115–130.
- Pakot Levente (2008): Népesedési folyamatok és a demográfiai viselkedés kistérségi mintái. Udvarhely vármegye a 19. század végén, 20. század elején. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történelmi demográfiai évkönyv 2006–2008*, KSH NKI, Budapest, 123–155.
- Pakot Levente (2009): Megözvegyülés és újjraházasodás székelyföldi rurális közösségekben, 1840–1930. *Demográfia*, 52/1. 55–88.

- Pakot Levente (2010): Halandósági válságok székelyföldi rurális közösségekben: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva, 1838–1914. In Katona Csaba (szerk.): *Gödörből gödörbe: Mindennemű válságok Magyarhonban a 19. és a 20. században.* (Megjelenés alatt).
- Pál Judit (2003): *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Perrenoud, Alfred (1979): *La population de Genève du seizième au début du dix-neuvième siècle: étude démographique.* Éditions Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève, Geneva.
- Perrenoud, Alfred – Bourdelais, Patrice (1998): Le recul de la mortalité. In Bardet, Jean-Pierres – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe*, vol. 1. Fayard, Paris, 57–101.
- Reher, S. David – Gonzales-Quiñones, Fernando (2003): Do parents really matter? Child health and development in Spain during the demographic transition. *Population Studies*, 57/1. 63–76.
- Sándor Lajos (1998): Fűrészek, malmok, ványolók jegyzéke az 1909-es kataszteri telekkönyv és telekkönyvi rajzok alapján. In Kardalus József (szerk.): *Népélet a Kis-Homoród mentén.* Szentegyháza, 112–116.
- Sear, Rebeca – Mace, Ruth (2008): Who keeps children alive? A review of the effects of kin on child survival. *Evolution and Human Behavior*, 29/1. 1–18.
- Vajda Lajos (1983): *A szentkeresztbányai vasgyártás története.* Politikai Könyvkiadó, Bukarest.
- Van Poppel, Franz (2000): Children in One Parent Families: Survival as an Indicator of the Role of the Parents. *Journal of Family History*, 25/3. 269–290.
- Van Poppel, Frans – Van Gaalen, Ruben (2008): The Presence of Parents and Childhood Survival: The Passage of Social Time and Differences by Social Class. In Bengtsson, Tommy – Mineau, P. Geraldine (eds.): *Kinship and Demographic Behavior in the Past.* Springer Science, Heidelberg – Berlin, 105–134.
- Vilquin, Eric (1978): La mortalité infantile selon le mois de naissance: Le cas de la Belgique au 19e siècle. *Population*, 33/6. 1137–1153.
- Woods, Robert (2000): *The Demography of Victorian England and Wales.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Wrigley, E. A. (1966): Family Reconstitution. In Everseley, D. E. C. – Laslett, Peter – Wrigley, E. Anthony (eds.): *An Introduction to English Historical Demography: From the Sixteenth to the Nineteenth Century.* Basic Books, New York, 96–159.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
 Csecsemőhalandóság
 Eseménytörténeti elemzés
 Erdély

INFANT MORTALITY IN RURAL TRANSYLVANIA: VLĂHIȚA AND CĂPĂLNIȚA, 1838–1940*Abstract*

The paper examines the patterns and covariates of infant mortality in two Transylvanian mountain villages called Szentegyházásfalva and Kápolnásfalva (in Romanian: Vlăhița and Căpălnița) between 1838 and 1940. The centraleastern Transylvanian region was one of the economically least developed regions in Transylvania. They were typical settlements of a mountainous district which might be representative of a larger region in economic, cultural and demographic respects. Most of the local people were Roman Catholic small-holders living on stock-breeding, tree felling, wood-working industry and carriage.

The sources of the analysis were parish registers on the basis of which the author reconstructed individual and family life courses as the elements of a family reconstitution analysis.

In the first part of the analysis the author describes the secular trends in infant mortality. In the second part he examines the demographic and family-level factors influencing infant mortality by the help of event history analysis. Infants of second and higher birth-order and children up to age 2 were examined.

Mortality was traditionally high in the two villages. Infant mortality rates were extremely high. The percentage of those dying during the first year of life varied between 20 and 25 percent, and only after 1930 infant mortality started to drop below the level of 200 per thousand. More than nine percent of all life-born children died within the first month of their lives and more than 18 percent died within six months after their births. 31 percent of all children died within two years after birth.

In the second part of the paper different phases of infant growth – immediately after birth, during breastfeeding, during and after weaning – were analyzed separately. Four different segments of infant life were separated: going from birth to the end of the first month, from the second to the sixth month, from the seven to the thirteenth, and from the thirteenth to the end of the second year of life. The author assumed that these different phases are characterized by specific risk profiles. Rather than verifying some specific hypothesis, the purpose of the paper was to test whether the covariates affect differently the risk of death according to the various stages of infant life. Four different Cox proportional hazard models were estimated, one for each age group.

The results show that gender and position within the family had a considerable impact as boys and lower and higher birth-order infants showed clearly higher mortality.

The survival chances of newborns were dependent of their mother's health status, as reflected in age and birth spacing. The presence of parents influenced

greatly the mortality risks of infants and children. Mother's presence had a particular impact which changed a lot by the different phases of their children's lives but remained a decisive factor of infant mortality risk in all ages of their babies. The presence of the father proved to be important as well, but its impact on death risk of infants was not as cardinal as mother's. The presence of brothers and sisters had a positive impact on the survival of the babies.

Climatic conditions had a decisive impact on the risk profile of the populations. Winter is a dangerous period at the beginning of life. In the second semester of life, and especially in the second year of life summer becomes dangerous for the health of the children.

KÖZLEMÉNYEK

PÉLY NÉPESSÉGE A 18. SZÁZADBAN

MIHALIK BÉLA VILMOS

1. Bevezető

„...*Vándor nép ez, hajlamos hol ide, hol oda vándorolni*” – írja Bél Mátyás az 1730-as években Heves és Külső Szolnok vármegye tiszai járásának lakóiról (Bél 2001. 157). A Poroszló mezővárostól a Jászságig húzódó poroszlói Tisza-táj községei¹ a 17. század során, majd a Rákóczi-szabadságharc idején több alkalommal is elpusztultak. A lakosság számtalanszor elszéledt, később visszatért, vagy éppen teljesen új népeiséggel cserélődött ki. A kistáj legdélibb községe, Pély is több alkalommal vált pusztává a török hódoltság idején. 1567-ben a hatvani bég pusztította el a szomszédos Heves mezővárossal együtt, 1596-ban Eger ostroma idején ismét elnéptelenedett, de 1621-ban már újra lakott hely. 1682-ben azonban ismét pusztaságként említik, és csak Eger 1687-es visszafoglalása után indult meg benépesülése. Ezt követően már folyamatosan lakott település, noha 1706-ban a rákok pusztításainak következtében a poroszlói Tisza-táj szinte minden községe lakatlan, kivéve Tiszanána és az árvizek által megvédett Pély (Soós 1975. 404–405).

A kistáj községeinek túlnyomó része egyházi birtok volt (egri püspökség és káptalan), kivéve Poroszló egy részét (Károlyi és Orczy családok) és Pélyt (Nyáry család örökösei). A legnagyobb különbség azonban a felekezeti megoszlás volt: Pély katolikus sziget volt a szomszédos református falvak gyűrűjében, hisz még a közvetlen jász szomszédtelepülés, Jászkisér is református volt (egyedül a katolikus jász települések között). A szatmári békekötés után azonban az egri püspökök birtokaikon a reformátusok elűzésével (Sarud 1739, Kisköre 1746, Tiszanána 1771) és egyes puszták katolikusokkal való betelepítésével (Tarnaszentmiklós 1751, Kömlő 1770) kísérelték meg a felekezeti arányokat módosítani. Ebben jelentős szerep jutott a pélyi lakosságnak is, mivel Tarnaszentmiklós első családjai, valamint a kömlői első telepések mintegy negyedrésze a községből származott el. A 18. század végére már jelentős eredményeket könyvelhetett el az egri püspökség – a század elején még szinte szín református régióban a katolikus hívők lettek többségben. Az 1746. évi *canonica visitatio* ugyan református túlsúlyt mutat (55%), de ez az arány aligha tekinthető pontosnak, mert a legtöbb falu esetében csak megközelítő adatokat ad meg, Poroszló esetében pedig szinte bizonyos a

¹ Poroszló, Tiszahalász, Sarud, Tiszanána, Kisköre, Pély, valamint az 1751-ben betelepített Tarnaszentmiklós és az 1770-ben benépesített Kömlő. Bakó Ferenc kutatásai értelmében a természetföldrajzi körülményeknek, történelmi múltuknak és a népi műveltség jellegének következtében sajátos táji, történelmi és kulturális csoportot alkotnak (Bakó 1982. 35, 67).

református lakosság alulregisztráltsága.² Nem nyújt sokkal pontosabb képet a sarudi plébános lelkipásztori működésének területére vonatkozó 1750. évi kimutatás, ráadásul ezek a települések csak részben fedik az általunk vizsgált kistájat. A felekezeti viszonyokat Sarud, Poroszló, Tiszahalász, Tiszanána, Borsodivánka, valamint a Tisza balpartján fekvő Tiszafüred, Tiszaörs és Tiszaszőlős adatai alapján összegezték. A kimutatás szerint 1158 katolikus és 19 705 református élt ezeken a településeken, amely azonban a későbbi adatok ismeretében valószínűtlennek tűnik.³ Ugyanis az 1767. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján a poroszlói Tisza-tájon 2238 katolikus és 5421 református élt 7 községben (Pély, Tarnaszentmiklós, Kisköre, Tiszanána, Poroszló, Sarud, Tiszahalász) és 2 pusztán (Kömlő, Hídvég) (Eszterházy 1997. 12–15). A tiszánai zendülést és Kömlő benépesítését követően a 18. század utolsó évtizedeire az arány megfordult: 5669 katolikus és 3769 református élt 8 községben.⁴

Fő kérdésem tehát arra irányul, hogy a katolikus Pély népességének demográfiai vizsgálata milyen változásokat jelez a 18. századi tarnaszentmiklói és kömlői elköltözések kapcsán, valamint az eredmények összevetése a közeli református Átány alapos demográfiai vizsgálatával (Andorka 1991) adhat-e újabb értelmezési lehetőséget a kistáj felekezeti arányainak megváltozásához.

2. A pélyi anyakönyvek

Pélyen már 1670-es évekből, majd a 17–18. század fordulójáról is van forrás licenciátus működéséről, plébániája azonban csak 1724-ben szerveződött újjá (Molnár 2005. 84; Soós 1985. 253). A pélyi keresztelési anyakönyv 1724-től, a plébánia felállításának évétől maradt fent, az első bejegyzés 1724. július 18-i, ezt követően csupán két bejegyzés maradt fent, egy augusztusból, egy pedig decembertől. 1725 januárjától viszont már rendszeresen vezetik az anyakönyvet. 1726-tól a temetéseket, végül 1727-től az esketéseket is vezetni kezdték. Összesen 2838 keresztelés, 1563 halálest, 464 házasságkötés került feljegyzésre.

Azonban nem csak kezdetük időpontjában, hanem szerkezetükben és forrásértékükben is eltérnek egymástól. A keresztelési anyakönyv kezdetől fogva táblázatos formát követ, külön rovatban közli a dátumot, a keresztelő nevét, az újszülött keresztnévét, a szülők nevét, a keresztszülők nevét és a helyet. Bár a korai időszakban az egyházi besorolás szerint nem volt Pélynek filiája, ennek ellenére többször szerepel hevesvezekényi lakosokra vonatkozó bejegyzés az anyakönyvben, noha formálisan a közeli Hevesvezekény Heves filiája volt. Tarnaszentmiklós esetében 1751-es újjátelepülése után Pély filiája lett. S noha 1757-től külön anyakönyvet vezettek Tarnaszentmiklós lakosai részére, még így is sokáig párhuzamosan bekerültek a tarnaszentmiklói bejegyzések Pély keresztelési anyakönyvébe. További forráskritikai gyanúra ad még okot, hogy 1724-től egészen 1777-ig jól láthatóan egy kéz írása vezette az anyakönyvet, noha

² Magyar Országos Levéltár (MOL) Filmtár 1687 doboz – Egri Érseki Levéltár, Canonica Visitaciones 1746. pag. 143, 149, 160, 164, 166, 170.

³ Egri Érseki Levéltár – Archivum Vetus 474. Rationes Ecclesiae Sarudiensis

⁴ Heves és Külső-Szolnok megye, a Jászság és a Nagykovács (1773–1808). Szerk.: P. Kovács Melinda. Budapest, 1998. (Magyarország Történeti Helységnevtára 12.) 62–63, 66–67, 78–83, 90–93.

időközben a plébánosok viszonylag sűrűn váltották egymást. Ez mindenképpen arra utal, hogy az eredeti pélyi anyakönyvet valamilyen okból átmásolták Sloszárík Tamás harmincéves (1759–1789) plébánossága idején.

A keresztelési anyakönyvvel egy kötetben az esketési és temetési anyakönyvet ebben az időszakban még folyóírással vezették. A házasságok esetében nehezítette a vizsgálatot, hogy sokáig nem közli a házasulandó felek származási- vagy lakhelyét. Az 1780-as évektől kezdve fokozatosan javul az esketési anyakönyv szerkezete, egyre gyakrabban közli a származási helyet, a menyasszony édesapjának nevét. A halotti anyakönyveknél a halálok jelölésének elmaradása még általános, csak egyes extrém esetekben került feljegyzésre.

A pélyi anyakönyveken kívül számos további, közeli település – főként házassági – anyakönyvét vizsgáltam meg. Ennek egyik célja a családlapok további bővítése volt, másik célja pedig Pély házassági „piacának” minél jobb megismerése, tekintve hogy a pélyi anyakönyv az első évtizedekben nem közölte a származási helyet.

3. Népszámszám, népmozgalmi adatok

A falu népességszámára vonatkozó első adataink a 16. század közepéről származnak részben magyar, részben török forrásokból (dézsmajegyzékek és adóösszeírások). A 17. századból csak töredékes képünk van, a század első évtizedeiből csupán egy dézsmajegyzék ismert, ezt csak a század utolsó harmadától egészítik ki további adatok, amelyek a 17–18. század fordulójától, de igazán majd a szatmári béke időszakától sűrűsödnek. Ezek természetesen csak a családfőket tüntették fel, esetleg bizonyos korú fiaikat, családtagjaikat. A 18. századból már három évből ismerünk olyan adatot is, amelyek a teljes lakosságszámra is adnak információt. A lakosságszám e források alapján a következőképpen alakult a 16–18. század során:

1. Pély népességi adatai (1548–1786)
Population size in Pély (1548–1786)

Év	Forrástípus	Lélekszám
1548	dézsmajegyzék	13 családfő
1549	dézsmajegyzék	25 családó
1550 k.	török defter	18 nő, 4 nőtlen férfi
1556	dézsmajegyzék	21 családfő
1570	török defter	19 családfő
1621	dézsmajegyzék	9 családfő
1678	Wesselényi Pál jobbágysai	7 családfő
1696	portaösszeírás	20 családfő
1711	adóösszeírás	21 családfő
1713	adóösszeírás	19 családfő
1714	adóösszeírás	22 családfő
1715	országos összeírás	22 családfő
1720	országos összeírás	28 családfő
1721	adóösszeírás	21 családfő
1723	adóösszeírás	25 családfő
1725	adóösszeírás	22 családfő
1733	adóösszeírás	27 családfő
1743/1744	adóösszeírás	42 családfő
1746	egyházlátogatás	549 fő
1766	egyházlátogatás	643 fő
1775	adóösszeírás	645 fő
1786	II. József-féle népszámlálás	853 fő

Pély lakossága a 17. század végére teljesen kicserélődött, a 16. század közepének családnévei eltűntek. Az 1621. évi dézsmajegyzék ilyen szempontból egy köztes állapotot rögzített. A 16. század pélyi családjai közül a Bíró, Sipos családok még helyben laktak, de feltűnt az első, mind a mai napig a községben élő Kalmárok őse, Kalmár Albert bírószerelő. A Lónyay, majd a Wesselényi család szolgálatában álló familia a hódoltság társadalom egy jól körülhatárolható csoportjába, a magyar földesúri hatalmat képviselő ispánok közé tartozott, amelyből a század utolsó évtizedeire kiemelkedve armális nemességet nyert (Szakály 1997. 180; Orosz 1906. 135).

1678-ban csak a kuruc vezér, Wesselényi Pál elkobzott birtokain élő jobbágyokat írták össze, közöttük már megjelentek a 18. század pélyi családjai (a nem nemes Kalmárok, Töröcsikék stb.). A visszafoglaló háborúk idején rövid időre ismét elpusztult a falu, lakosai valószínűleg a Jászságba húzódtak, hasonlóan a kissevesi magyarokhoz, köztük a nemes Kalmár család akkori fejéhez, Kalmár Jakabhoz, aki 1687-ben a Jászságból tért vissza Hevesre (Petercsák 2001. 131–132). Alighanem többen a korábban védettebb Kissevesről – hasonlóan a Kalmár családhoz – kitelepülnek Pélyre. A 18. század első harmadában az általában 20–25 között mozgó (adózó) családok számát mögött korántsem húzódtott meg állandó lakosság. Egy-egy adóösszeírásból tudható, hogy a migráció milyen földrajzi környezetre terjedt ki.

1720–1723 között például Pélyről egy család Hevesvezekénybe, egy pedig Jászberénybe költözött, míg Pélyre a tiszántúli Nagykörútből érkezett egy család.⁵ 1729-ben Győrkről, Jászdózsáról és Kecskemétről, 1735-ben Tószegről települt be 1-1 család, míg az 1730-as évek elején Zaránkra és Jászládányba távoztak családok.⁶ 1743–1744-ből ismert két Ceglédre távozó család.⁷ Anyakönyvi adatokból azonban ismertek további Hevesről betelepülő családok (Vona, Szécsi, Polyák, Kállai), illetve a pélyi anyakönyvben a megkülönböztetésül szolgáló melléknevek (sülyi, gyöngyösi Kovács családok) is segítenek egy-egy adattal. De az 1746. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvből például kiderül, hogy az akkori pélyi sekrestyés, Mártonfi János magyar és román nyelven is tudott, ami erdélyi származásra utalhat.

Alighanem az összességében pozitív migrációs mérleg segítette leginkább, hogy az 1740-es évek derekára már meghaladta a félezer főt a község lakossága. Ekkor következett be a tarnaszentmiklósi kitelepülés. Mivel a két kitelepüléssel (Tarnaszentmiklós, Kömlő) külön alfejezet foglalkozik, itt csak néhány dolgot említenék meg. Az 1746. évi 549 fős lakosság szám a következő húsz esztendőben alig száz fővel emelkedett, 1766-ra 643 főre. Ez szembetűnő adat, tekintve, hogy 1746–1765 között a természetes lélekszámnövekedés 355 fő volt, igaz, a halálozások feltételezhető alulregisztráltsága mellett.

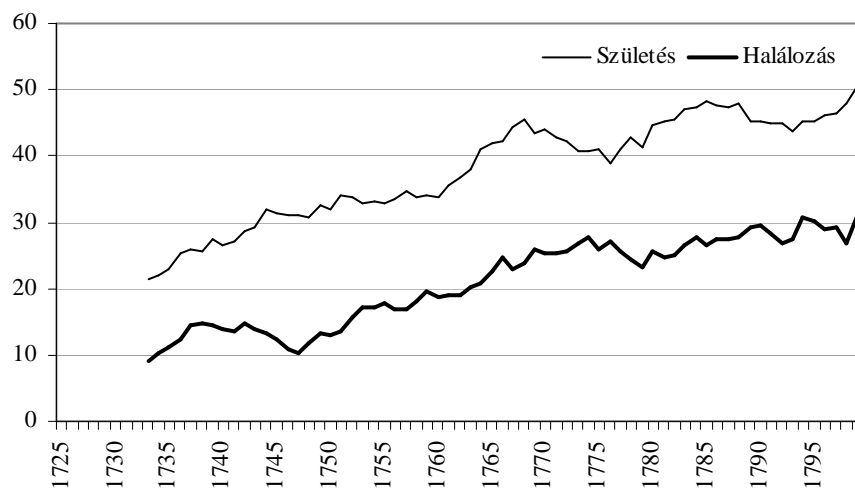
Az 1766 után nem sokkal bekövetkező kömlői elvándorlás hasonló helyzetet teremtett: a következő egy évtizedben a lélekszám stagnált, 1775-ben csak 645 fő volt, a 116 fős természetes növekedés lényegében csak kiegyenlítette a hasonló mértékű elvándorlást. A II. József-féle népszámlálás tíz esztendő múlva azonban már 200 fős lélekszámnövekedést jelez. Ezt fedi a természetes növekedés, ami 1775–1785 között 227 fő volt, miközben az 1760–1770-es évtizedekben újabb családok is érkeztek, többek között Hevesről a Bessenyei, Szécsi és Vona családok újabb ágai mellett például a Bartus, Tércsi, Pádár családok.

Az I. számú ábrán jól látszik, hogy a halálozások száma egyenletesen követi a születéseket, viszonylag nagy különbség van a kettő között. A II. számú ábrán jobban szembejönnek azok az esztendők, amelyekben magasabb volt a halálozások száma.

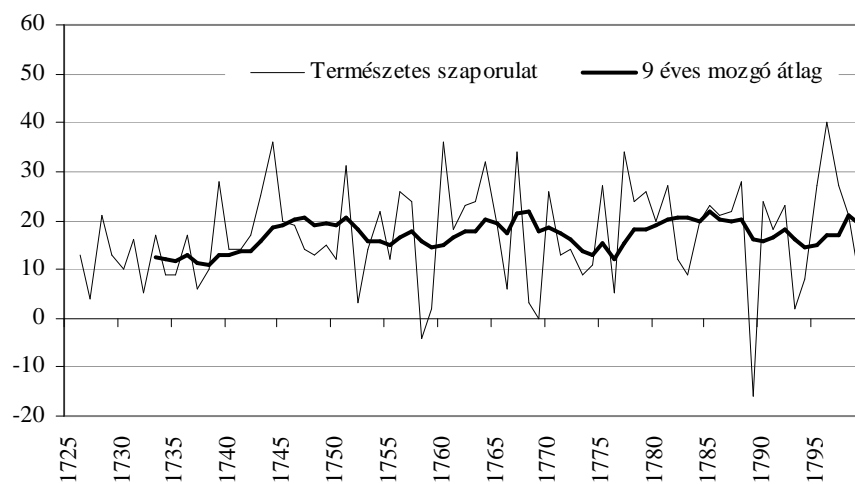
⁵ MOL Filmtár 34536. doboz, 560. számú összeírás pag. 7.

⁶ MOL Filmtár 34536. doboz, 925. számú összeírás fol. 20.

⁷ MOL Filmtár 34555. doboz, 928. számú összeírás fol. 10–11.

I. A születések és halálozások számának 9 éves mozgó átlaga 1726–1799
 Births and deaths, nine year moving averages

II. A természetes szaporulat évenként és 9 éves mozgóátlag szerint 1726–1799
 Natural population growth, annual values and nine year moving averages

Három nagyobb súlypont rajzolódik ki ez alapján a század folyamán. A növekedés először 1758-ban fordult negatív tartományba, de még a következő esztendőben is csupán 2 fő volt a többlet. 1769-ben a halálozások és születések száma kiegyenlítette egymást. A legnagyobb súlypont 1789-ben volt, amikor tizenhatal többen haltak meg, mint születtek.

A természetes szaporulat a század folyamán mindvégig magas szinten mozog, csupán az 1750-, 1770-, 1790-es években tapasztalható csökkenés valamelyest. Az első két csökkenő tendenciájú intervallum véleményem szerint az elköltöző családok részéről kieső, már nem Pélyen született gyermekeknek tudható be. Az 1790-es évek csökkenése egyelőre nyitott kérdés, minden bizonnyal az 1790-es évek nagyobb halandóságú éveit okozzák, feltehetően a csecsemő- és kisgyermek-halandóság növekedése állhat a háttérben.

4. Termékenység

A pélyi lakosság vizsgálata során 72 családlapot állítottam össze az (1722) 1727–1769 közötti időszakra. Mivel az 1760-as években a pélyi leányok átlagosan 17–18 éves korukban kötöttek házasságot, így a 49 éves korig tartó termékenységi vizsgálatot szem előtt tartva a 18. század utolsó harmadában kötött házasságokra nem állítottam össze a családlapokat, hisz ott a teljes termékenységi időszakot nem lehetett volna vizsgálni.

Az eddigi magyarországi vizsgálatokhoz képest a 72 családlap ugyan nem tűnik kiemelkedőnek, ám figyelembe kell venni azt is, hogy az 1727–1769 közötti 245 házassági bejegyzésből 151-ről állapítható meg teljes bizonyossággal a helyben lakás, a fennmaradó 94 esketés részben a filiák (Tarnaszentmiklós, Hevesvezekény) lakosságára vonatkozik, részben pedig olyan exogám házasság, ahol a menyasszony ugyan pélyi származású volt, de az esküvőt követően férje (sok esetben nem meghatározható) lakhelyén éltek. A 151 azonosíthatóan pélyi vonatkozású bejegyzésből viszont számos eset a Kömlőre, Tarnaszentmiklóásra elköltözőkre vonatkozik, akiknek ily módon nem vizsgálható teljes mértékben a családlapja (bár mint alább majd bemutatásra kerül, a kömlői telepések esetében igyekeztem minél jobban nyomon követni az eltelepülő házaspárok sorsát).

A 72 családlapba beleszámítottam azt a hat házaspárt is, ahol a feleség nem pélyi származású volt ugyan, de sikerült a házasságot lokalizálni és időpontját megismerni, illetve a feleség születésének időpontja is kideríthető volt (születési bejegyzés, vagy halotti életkorából való visszabecslés). Természetesen a legkorábbi pélyi házasságkötések esetében (kb. 1743–1744-ig bezárólag) is csak a halotti életkor alapján lehetett megadni az édesanyák születési idejét és az egyes születéseknél az életkorát. A legkorábbi családlap 1722. évi, mert noha a pélyi anyakönyv csak másfél esztendővel később indult meg, a Jászapátiban házasságot kötő Kalmár János és Kovács Katalin feltételezhetően első gyermeke már a pélyi anyakönyvezés megindulását követően született meg.

A nem Pélyen házasságot kötők családlapjait nem számítva (tehát így 66 családlap) az 1727–1769 között bizonyíthatóan pélyi származású házasságkötés (151 eset) 43,7%-a volt felhasználható családlapként.

4.1. *Nem nominális elemzések*

Az előzőekben már bemutatott 18. századi pélyi lakosságszám alakulásában a két kitelepülés rövid ideig tartó stagnálást okozott, ám a tarnaszentmiklósi elvándorlást követő két évtized (1751–1769) már önmagában is elég volt egy újabb, jelentős népesség-kibocsátás előkészítésére. Ez – mint utaltam is már rá – részben magyarázható egy feltehetően főként Hevesről Pélyre irányuló pozitív migrációs mérleggel is. Ennek azonban – előfeltevésként is beláthatóan – ki kellett egészülnie egy nagyobb arányú természetes szaporulattal is, ami viszont a korabeli csecsemő- és gyermekhalandósági rátákat tekintetbe véve, az egy házasságra jutó születések nagyobb számát feltételeznél. A 18. század évtizedeit tekintve ez így alakult Pélyen.

2. *Egy házasságra jutó születések száma*
Number of births per marriage

Évtized	Házasság	Születés	1 házasságra jutó születések száma
1727–1739	71	328	4,62
1740–1749	54	315	5,83
1750–1759	63	332	5,27
1760–1769	57	442	7,75
1770–1779	70	425	6,07
1780–1789	67	469	7,00
1790–1799	82	494	6,02
Összesen	464	2805	6,08

Ez kétségtelenül durva arányszám, főleg ha figyelembe vesszük, hogy ebben az esetben számításba kerültek azok a házasságok is, amelyek ugyan Pélyen kötöttek, ám az abból származó gyermekek már nem ott születtek. Így az 1727–1769 közötti, azonosíthatóan pélyiek között kötött 151 házasságra nézve is megvizsgáltam ugyanezt a számot.

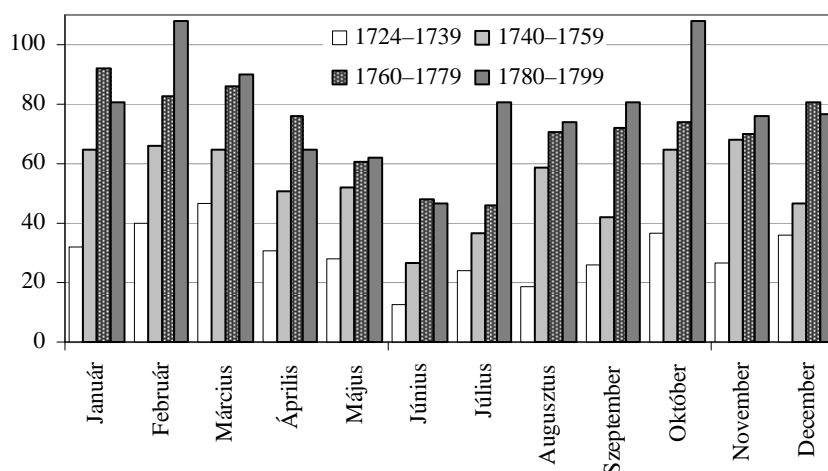
3. *Egy házasságra jutó születések száma (1727–1769)*
Number of births per marriage (1727–1769)

Évtized	Házasság	Születés	1 házasságra jutó születések száma
1727–1739	35	328	9,37
1740–1749	36	315	8,75
1750–1759	41	332	8,10
1760–1769	39	442	11,33
Összesen	151	1089	9,39

Összességében ezek az arányszámok már valamivel közelebb állnak ahhoz a képhez, amit az alább bemutatásra kerülő nominális elemzések során nyertem. Jól látható ugyanakkor a születésszám hirtelen megugrása az 1760-as évtizedben, ami alighanem az új, fentebb említett, Pélyre betelepülő családoknak, illetve a korábbi évtizedek felnö-

vekvő generációinak ekkor kezdődő termékenységési időszakával is magyarázható. Ez a magas arányszám lehet az egyik magyarázata annak, hogy az 1770-ben bekövetkező, nagyarányú kömlői kitelepedést követő egy évtizedes stagnálás után a II. József-féle népszámlálás korára 853-ra nőtt a lakosságszám (1766: 643 fő; 1775: 645 fő).

Megvizsgáltam a születések havi ingadozását is két évtizedes intervallumokban.

III. Születések havi ingadozása
Seasonal distribution of births by period

Jól látható, hogy a február és az október majdnem az egész évszázadra jellemző, kiemelkedő születési számai mellett a május-augusztusi időszak hozta a legkevesebb születést. Éppen ezért szembetűnő a július hónap hirtelen megugró aránya az utolsó vizsgált időszakban, ami októberi fogamzást jelent. Ez esetleg összefüggésben állhat azzal – mint azt majd látni fogjuk –, hogy a század végére egyértelműen a november lett a leginkább népszerű házasságkötési időszak. Ha ezt az összefüggést elfogadjuk, akkor viszont feltételezhető, hogy a század utolsó évtizedeiben az esküvő előtt csak pár héttel álló fiatalok már nem feltétlenül tartották be a házasság előtti együttlétre vonatkozó tiltásokat. Ugyanakkor az októberi fogamzást segíthette elő, hogy ekkor volt a Pély védőszentjéhez, Szent Demeterhez kötődő búcsúnap.

Az október kiemelkedő születésszáma két tényezőre is visszavezethető: egyrészt a farsangi vidámságokkal teli január kevesebb munkával terhelt rövidebb nappalai segíthették elő, másrészt az 1780-as évekig még a novembert kissé meg is előzve ez volt a legnépszerűbb házasságkötési hónap. A június egyértelműen alacsony születésszáma viszont a szeptember kemény, munkával teli, fáradtságos napjaival lehet összefüggésben.

A születések nemek szerinti megoszlása a következőképpen alakult ezekben a két évtizedes időszakokban.

4. Születések nemi megoszlása
Births by sex

	1724–1739	1740–1759	1760–1779	1780–1799	Összesen
Fiú	191	343	442	507	1483
Leány	168	302	424	455	1349
Összesen	359	645	866	962	2832

Minden időszakban több fiú született, ami az általános tendenciának megfelelő. Százalékos megoszlás alapján 100 leány születésre 114, 114, 104 és 111 fiúszületés jut az egyes húszéves periódusokban. Andorka Rudolf a 100 lány – 105 fiú arányt tartja általánosnak, ám kisebb közösségekben ez ingadozhat, ennek alapján a pélyi arányok nagyjából jónak nevezhetők, de a leánygyermekes keresztelése valamelyest azért alulregisztráltak tartható.

További néhány adatot lehetett még nyerni a nem nominális elemzésből. A vizsgált 73 esztendő alatt összesen 7 törvénytelen gyermeket anyakönyveztek Pélyen, ebből 2 az 1750-es, 3 pedig az 1790-es évtizedben született. Az évszázad során összesen 58 gyermeknél jegyezték fel, hogy cigány származású, ami az összes keresztelési bejegyzés (2383 eset) 2%-a, ebből is nagy részük, 47 fő egy családhoz, a Buraiakhoz tartozott. Összesen 27 ikerszületés volt, ebből 19 egynemű, 8 pedig kétnemű ikerpár. Született két hármasiker is, 1781-ben Szabó Orbán és Nagy Katalin két leánya és egy fia, míg 1783-ban Mészáros András és Dragony Ilona két leánya és egy fia. A Mészáros ikrek közül mind a három még aznap meghalt, míg a Szabó ikrek egymást követték egy héten belül.

4.2. Nominális elemzések

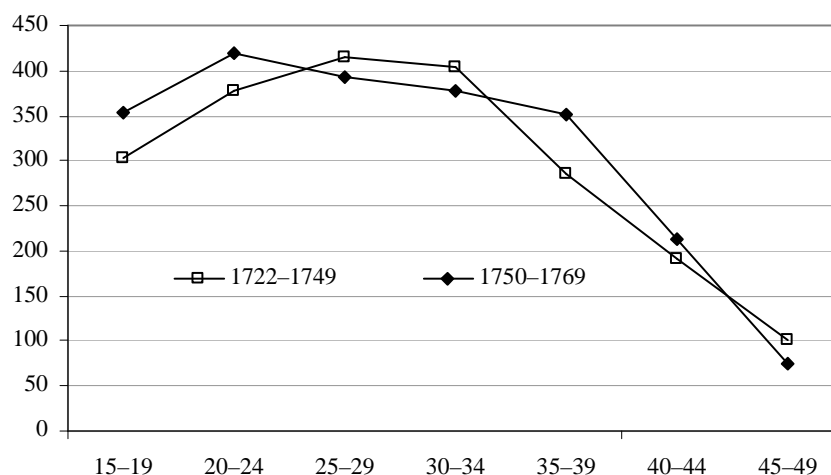
Összesen tehát 72 családlap volt hasznosítható az 1727–1769 közötti időszak termékenységének részletes vizsgálatához. Ezek alapján megvizsgáltam a házas korszpecifikus termékenységi arányszámot, vagyis hogy ezer 15 és 49 év közötti, házasságban élő nőre hány születés jut adott korcsoportban (5 éves időszakokat vizsgálva). Általában külön szokták vizsgálni a 15–19, illetve a 20–24 éves korokban házasságot kötött leányokat, leggyakrabban évtizedes, vagy két évtizedes intervallumokra bontva, de ez ebben az esetben az alacsony esetszámok miatt nem volt célravezető.

5. Házas korszpecifikus termékenységi arányszám
Age-specific marital fertility rates

A házasságkötés ideje	Családlapok száma	A feleség életkora						
		15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
1722–1749	31	304	378	415	405	285	192	102
1750–1769	41	353	420	393	377	351	214	74

A század első felében még a 25–29 év közötti életkorra esett a legnagyobb termékenység, míg a század közepén ez korábbra húzódott, viszont a nők 30-as éveik végén is még rendkívül termékenynek bizonyultak. Ez az elhúzódó, nagy termékenység az

1750–1760-as évtizedekben elősegíthette annak a népességfeleslegnek kialakulását, amely hozzájárulhatott az 1770. évi kömlői kitelepüléshez. Ha ezt az értéksort görbére alkalmazzuk, még jobban világossá válik, hogy a termékenység erős csökkenése a század közepére későbbi életkorra tolódott.

IV. Házasságspecifikus termékenységi arányszám
Age-specific marital fertility rates

A magas termékenység még inkább szembevetendő a teljes házasságspecifikus termékenységi arányszám esetében, amely azt mutatja meg, hogy ha egy nő 15 éves korától 49 éves koráig házasságban élne, akkor ezalatt hány gyermeket szülne. Ez természetesen csak egy eszmei arány, hisz nem mindenki élt végig 49 éves koráig házasságban, nem mindenki házasodott meg, vagyis a valós családonkénti gyermekszám ennél általában kevesebb. Ez a arányszám inkább az összehasonlítást szolgálja, amelynek alapjául a mindenféle korlátozást tiltó hutterita közösség szolgál, ahol ez az érték 12 440 (Andorka 2001. 112). Andorka Rudolf módszertani írásában felhívta a figyelmet arra, hogy 8000-es érték alatt már esetleg kisebb arányú születéskorlátozásra, míg 6500 alatt már nagyarányú születéskorlátozásra utalhatnak az adatok (Andorka 1988. 48–49).

6. Teljes termékenységi arányszám
Total marital fertility rates

A házasságskötés ideje	Házasságspecifikus teljes termékenységi arányszám
1722–1749	10 405
1750–1769	10 910

Ezek mindenképpen rendkívül kimagasló értékek, főként a 15–19 éves korban házasságot kötött nők esetében. Ha az (1722) 1727–1769 közötti családlapokat egyben vizsgáljuk, a házas teljes termékenységi arányszám 10670, vagyis eszerint egy nőre átlagosan 10–11 szülés jutna. A nem nominális vizsgálatnál az 1760-as évtized 11,33 értékét leszámítva 8–9 születés jutott egy házasságkötésre az 1720–1750-es évtizedekben a születések és házasságok számának összevetése alapján. A valóságban a 72 családlapon szereplő gyerekszám arányát megvonva 1724–1769 között átlagosan 7,8 gyerek jutott egy nőre. Más hazai vizsgálatokkal is összevetettem ezeket a számokat (Andorka 2001. 112).

*7. Teljes termékenységi arányszám összehasonlító táblázata
(néhány magyarországi falu a 18. században)
Comparison of total marital fertility rates
(some Hungarian villages in the 18th century)*

Község	Házasságkötés éve	Teljes termékenységi arányszám	Átlagos született gyermekszám
Vajszló és Besence	1747–1790	8 040	6,8
Alsónyék	1760–1790	5 700	5,2
Sárpilis	1752–1790	9 000	7,5
Bakonya	1759–1779	6 845	6,2
Töttös	1759–1779	8 070	7,0
Pócsmegyer	1759–1790	7 280	4,8
Átány	1770–1779	7 990	5,3
Velem	1753–1793	8 955	n.a.
Rábakecöl	1764–1790	8 830	7,6
Pély	1722–1769	10 670	7,8
hutteriták		12 440	

A község tehát úgy tűnik, magas termékenységgel messze kiugrik az eddigi vizsgálatok közül. Természetesen a kisszámú családlap, a nők születésének sokszor a halálórási életkorból visszabecsült születési ideje azonban torzító tényező lehet. Ha a 20 és 49 éves életkor közötti teljes házas termékenység arányszámát (9020) veszem, akkor is kiemelkedik a többi vizsgálat közül (egyedül Rábakecöl mutat ebben az életkori intervallumban 1764–1789 között nagyobb értéket: 9205) (Andorka 1991. 140–141).

Érdemes megvizsgálni az egyes születések közötti intervallumot is. Ez ugyanis utalhat a hosszabb szoptatási időszakra, de akár a születéskorlátozás jelenlétére is. Pélyen ez egyáltalán nem tapasztalható. A táblázatban a családlapok átlagos gyermekszámát (7,8) alapul véve a 8. gyermek születéséig vizsgáltam az intervallumokat.

8. *Átlagos születési intervallumok*
Mean length of the intervals between births

Házasságkötés ideje	Intervallum (hónap)							
	ház. – 1.	1. – 2.	2. – 3.	3. – 4.	4. – 5.	5. – 6.	6. – 7.	7. – 8.
1727–1749	27	25	25	30	35	35	33	32
1750–1769	20	24	30	29	28	28	29	36

Bár az egyes évtizedek egymáshoz viszonyított értékei és az egyes születések közötti eltérések is erősen ingadozóak, az egész korszak átlagát tekintve jól látható, hogy általában 2–2,5 év telt el az egyes születések között. A közeli református Átányban a század végén kötött házasságoknál ez 2,5–3,5 év között, a dunántúli Óriszentpéter református közösségében pedig 3–3,5 év között mozgott (Andorka 1991. 138; Koltai 2003. 198). Véleményem szerint ez közrejátszhatott abban, hogy egy pélyi nő házassága során több gyermeknek adott életet. Éppen ezért nem egy családban fordult elő 10–11 gyermek is. A „csúcstartó” az 1728-ban házasságot kötött Kiss Vince és Kádár Katalin, akiknek 15 gyermekük született 1731–1757 között.

9. *Gyermekek száma*
Number of children

Házasságkötés éve	Családlapok száma	Szült gyermekek száma															Átlagos gyermekszám	
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14		15
1722–1749	31	2					1	2	4	6	5	7	3				1	8,3
1750–1769	41	1	1	2	3		3	1	7	6	3	4	7	1	2			7,7

Végezetül érdemes megnézni az utolsó szülések átlagos életkorát. Ebben az esetben csak azokat a nőket vizsgáltam meg, akik 49 éves korukig házasságban éltek.

10. *Az utolsó szülés életkorának átlaga*
Mean age of the mothers at last child birth

	1722–1739	1740–1759	1760–1769
Utolsó szülés életkora	44	42	42

Bár valamelyest csökkent az átlag életkor a század közepére, a 18. század utolsó harmadáig jellemzően még 40 éves életkor fölött született az utolsó gyermek.

Összességében elmondható a termékenység vizsgálata nyomán, hogy a pélyiek körében a születéskorlátozás semmilyen formája nem tapasztalható a 18. század nagy részében, ezáltal kiemelkedően magas termékenységi arányszámokat produkáltak.

5. *Házasságkötések*

Az előző fejezetben már láthattuk az egy házasságra jutó születéseknél, hogy a század nagy részében erősen ingadozott évtizedről-évtizedre a házasságkötések száma,

általában 55–70 között mozgott, majd a század utolsó évtizedére nőtt 82-re. A termékenység vizsgálatához kapcsolódóan fontos a nők átlagos házasságkötési életkora is. Ez az egész században 20 év alatti Pélyen, igaz, lassan emelkedő mértékben.

11. Az első házasságkötés átlagos életkora, Pély
Mean age at first marriage, Pély

Évtizedek	Férfiak	Nők
1722–1739	26	17
1740–1749	22	17
1750–1759	23	18
1760–1769	23	18
1770–1779	22	18
1780–1789	22	19
1790–1799	23	19

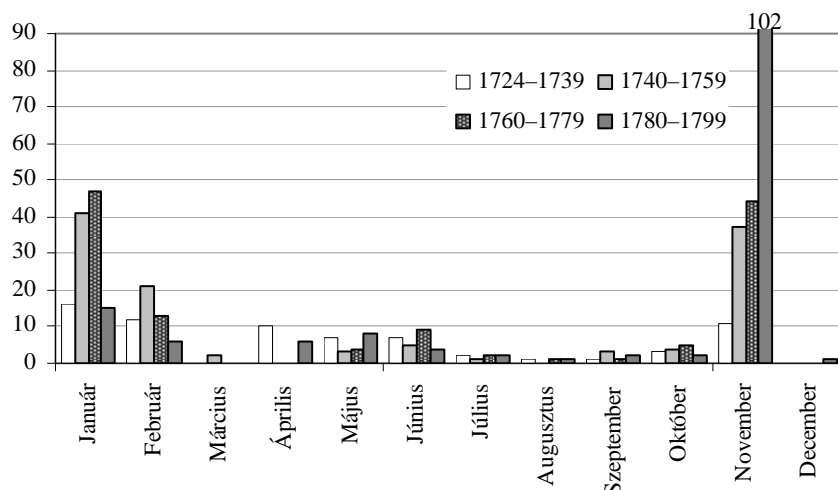
A férfiak első időszakra mért magasabb életkora valószínűleg abból következik, hogy a halálozási életkorból lett visszabecsülve. A század további szakaszában 22–23 éves korban házasodtak általában. A nők esetében viszont egy lassú, de folyamatos növekedés tapasztalható. A század közepéig átlagban 17 éves korukban házasodtak, majd ez a század utolsó két évtizedére 19 éves korra nőtt.

A 18. század folyamán 118 özvegy kötött házasságot Pélyen, 57 nő és 61 férfi. Mindenképpen érdekes megfigyelni, hogy az özvegy férfiak nagy része (68,85%) özvegyasszonyt választott új házastársául, és mindössze 31,15%-uk választott hajadon leányt.

12. Özvegyházasságok családi állapot szerinti bontásban
Remarriages by family status

Férfi/nő	Özvegy	Hajadon	Összesen
Özvegy	42	19	61
Nőtlen	6		
Ismeretlen	9		
Összesen	57		

A század során – hasonlóan a születésekhez – a házasságkötések időpontja is változott. A két legkiemelkedőbb hónap a január és a november volt, a század végéig az év első hónapja mindig valamivel népszerűbb volt. A század utolsó két évtizedében azonban egyértelművé vált a november népszerűsége.

V. Házasságkötések szezonálitása
Seasonal distribution of marriages by period

Márciusban a húsvéti időszak, decemberben pedig az adventi időszak miatt nem került sor esküvőkre a hagyományos tilalmak miatt. Az 1750-es évtizedben két márciusi házasság történt, mindkét esetben özvegyek házasodtak, ahogy az egyetlen, 1795-ben kötött decemberi esküvő esetében is, ahol a plébános külön fel is jegyezte, hogy püspöki engedéllyel, dispensációval kelt egybe a pár.

A bevezetőben is jeleztem, hogy a pélyi esketési anyakönyvek sokáig nem igen közöltek a házasulandók, a tanúk nevén, a családi állapoton és az esketés időpontján kívül további adatokat. 1779-ben szerepelt először olyan bejegyzés, ahol szerepelt a származási hely, az életkor és a menyasszony apjának neve. A származási hely közlése ezután általánossá vált, a menyasszony apjának nevét viszont csak 1793-tól kezdték feljegyezni, míg az életkor feltüntetése a 19. században kezdődött meg. Így a pélyi anyakönyvek vizsgálata meglehetősen szerény eredményekkel járt az endogámia és exogámia vizsgálata terén, éppen ezért a vizsgálatba igyekeztem minél szélesebb körben bevonni a környező egyházak anyakönyveit is. Ez alapján rajzolódott ki a következő „házasodási piac”:

13. Pély házassági piaca
Marriage relations of Pély

Települések	Pélyen kötött		Nem Pélyen kötött		Összesen
	Vőlegény	Menyasszony	Vőlegény	Menyasszony	
Alattyán	1	1			2
Besenyőtelek	1				1
Boconád	2				2
Eperjes	1				1
Erdőtelek	2			1	3
Hatvan	1				1
Heves	3			7	10
Hevesvezekény	3			3	6
Jászsószentgyörgy	2				2
Jászapáti	3	2	2	22	29
Jáskisér	1				1
Jászladány	1	2	1	8	12
Kál				2	2
Kisköre	4		2	1	7
Kömlő	4	1	1	1	7
Mezőszemere				1	1
Mezőtárkány		1			1
Sarud			1		1
Szentivány				1	1
Tarnaszentmiklós	10		1	16	27
Tiszanána	3			1	4
Tiszaroff		1			1
Tiszasüly	1			2	3
Törökszentmiklós				1	1
Várfenek	1			1	2
Visznek				1	1
	44	8	8	69	129

Összesen tehát 129 házasság esetében származott más településről az egyik fél, ez az összes házasság (464) 27,8%-a. A legkorábbi adat 1702-ből való Jászladányról, amikor Kazinczi Mátyás feleségül vette az özvegy Tóth Zsuzsanna asszonyt. További 62 házasságkötés esetében a névanyag ismeretében feltételezhető az exogám házasság, ezzel együtt már a házasságkötések 41,16%-a lenne exogám. Jól látható az az általános szokás is, hogy az esküvő a lányos háznál történt, így a más településről származó menyasszony esetében helyben volt az esküvő, míg a pélyi lányokért Pélyre jöttek férjüket nőül. Szembetűnők azok a fontosabb helységek, amelyek leggyakrabban szerepelnek a listán. A legkiugróbb Jászapáti (29 eset) és Tarnaszentmiklós (27) eset. Ettől valamivel elmarad Jászladány (12) és Heves (10). Utóbbi, bár közeli mezőváros volt, alighanem azért szerepel csak ilyen kevés esetszámmal, mert anyakönyveinek, közte az esketési is, az 1760-as évtizedektől a 19. század első évtizedeiig tartó szakasza a II. világháború során elpusztult. Véleményem szerint legalább Tarnaszentmiklós esetszámának közelében lehetett a hevesi exogámia aránya. Ezt esetleg a 19. századi adatok tükrében lehet majd még pontosítani. Tarnaszentmiklós esetében további kérdés, és

újabb aprólékos, már a történeti demográfia tárgykörén túlmutató kutatásoknak kellene azt tisztáznia, hogy a jórészt pélyiek által benépesített egykori puszták új lakói közül kik házasodtak pélyiekkel: az első pélyi telepések leszármazottai, vagy a máshonnan beköltöztek. Szintén érdekes kérdés lenne a jászsági települések vizsgálata: vajon az 1745. évi redemptio után kötött nagyszámú házasság idején a pélyiek a jászsági társadalom mely rétegeivel kötöttek házasságot, a Jászság megváltásában résztvevő redemptus, vagy az abban részt nem vállaló irredemptus családokkal? Ezt szintén már a társadalomtörténet más irányzatainak kellene megválaszolnia. Jászladány esete azért is érdekes még a viszonylag magas, 12 esetszámmal, mert nem volt közeli település. Talán az lehet a háttérben, hogy a legközelebbi, szomszédos jász település, Jászkisér református volt. A táblázat térképre vetítése sem lenne haszontalan. A legtávolabbi lokalizálható származási hely a Sáros megyei Eperjes volt, ahonnan Jancsó Tamás cipésmester érkezett a század utolsó évtizedében a községbe, ahol aztán három évtizeden keresztül harangozóként is működött. Bár származási helyét az anyakönyv nem tartotta fent, az 1819. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv azonban mint harangozó, külön foglalkozott személyével.⁸

Az is kiderül ugyanakkor, hogy Pélyen 50 olyan házasság volt, ahol valamelyik fél nem pélyi volt, ez az összes házasság (464) 11%-a, ez azonban még magasabb arány lehet, ha figyelembe vesszük az esketési anyakönyv már többször jelzett adathiányát.

6. Halandóság

A pélyi halotti anyakönyvek a halott nevét, életkorát, a halálozás dátumát közlik csak a 18. században, a halálokokat csak egészen különleges esetekben tüntette fel a plébános. Ezek a feljegyzések is csak az utolsó másfél évtizedben tűntek fel: vízbefúlás, szárazmalom által összetört gyermek, lóról való leesés, csupán egy esetben jegyezték fel himlőt és gyermekágyi halált. Bizonyos az alulregisztráltság is, amit főként azok az esetek mutatnak, amikor ugyanolyan keresztnévet kap egy gyermek, noha hasonló nevű testvérének halálózása hiányzik.

Évtizedes bontásokban vizsgáltam a halálozások számának alakulását, nemek szerinti bontásban.

⁸ MOL Filmtár 21958 doboz – Egri Érseki Levéltár, Canonicae Visitationes 1819.

14. Halálozások száma
Death numbers

Időszak	Férfiak	Nők	Összesen
1726–1729	14	10	24
1730–1739	79	60	139
1740–1749	69	58	127
1750–1759	95	77	172
1760–1769	118	129	247
1770–1779	122	113	235
1780–1789	157	146	303
1790–1799	153	142	295

A férfi halottak száma általában felülmúlta a nők halálozási arányát, ez alól csak az 1760-as évtized a kivétel. Az első, csonka évtizedet figyelmen kívül hagyva azt tapasztaljuk, hogy az 1730-as évekhez képest némileg csökken az 1740-es évek halálozási aránya, majd a század utolsó harmadáig nő. Az 1770-es években ismét kis csökkenés következett be, amit az 1780-as évek kiugró halálozási aránya követett, amitől csak csekély mértékben csökkent az évszázad utolsó évtizede. Ennek a tendenciának a hátterében a kiemelkedő halálozásokat hozó esztendőök állnak. Ezek vizsgálatához két értéket vettem figyelembe. Egyfelől megszámláltam az egyes évtizedeken belül azokat a magasabb halandóságú éveket, amelyek értéke meghaladta az adott évtized halálozási átlagát. Másfelől külön kiemeltem azokat az esztendőket, amelyekben az egész évszázad halálozási átlagának másfélszeresére ($21,12 \times 1,5 = 31,68$), vagy azt meghaladó értékre nőtt a halottak száma.

15. Halandósági válságok
Mortality crisis years

Időszak	Évtizedes halálozási átlag	Magas halandóságú évek	Átlagos halálozás 1,5 szeresét elérő évek
1730–1739	13,9	6	
1740–1749	12,8	4	
1750–1759	19,0	5	1758
1760–1769	24,7	4	1766, 1768, 1769
1770–1779	23,6	4	
1780–1789	30,3	5	1780, 1783, 1789
1790–1799	29,5	4	1793, 1794, 1799

Az első csonka évtizedet (1726–1729) kihagytam a vizsgálatból, de még az 1730-as évek is meglehetősen alulregisztráltak tekinthetők, különösen 1733, amikor az év első felében nem volt anyakönyvezés. Valószínűleg emiatt is lett ebben az évtizedben a legtöbb magas halandóságú év, vagyis az évtized átlagához mérten kiemelkedő esztendő. Az 1739–1740. évi pestisjárvány elkerülte Pélyt (6, ill. 8 halott lett anyakönyvezve), miközben a Tisza túlsópartján dühöngött a járvány, a vármegye meg is tiltotta a tiszai

halászatot, a két partszakasz halászsainak érintkezését.⁹ A további évtizedekben 4–5 év körül mozgott a magas halandóságú évek száma, vagyis átlagosan 2 évente történt nagyobb számú halálozás. Jobban áttekinthető ezért az évszázados átlaghoz mérten kiemelkedő évek sora. Jól látszik, hogy az 1750-es évek végén következett be az első ilyen esztendő, míg az 1770-es évtizedben nem volt krízis. Ez utóbbival magyarázható az 1770-es évtized kissé visszaeső halálozási száma. Ugyanakkor a század második felében három évtizedben is előfordult 3–3 ilyen válságos esztendő. Külön is megvizsgáltam ezeknek az éveknak a halálozási, születési számát és a természetes szaporodás mértékét.

16. A halandósági válság éveinek népmozgalmi adatai
Population movement in mortality crisis years

Legmagasabb halandóságú évek	Születés	Halálozás	Term. szap.
1758	31	35	–4
1766	44	38	6
1768	38	35	3
1769	32	32	0
1780	61	41	20
1783	53	44	9
1789	37	53	–16
1793	40	38	2
1794	54	46	8
1799	63	54	9

A legsúlyosabb válságos években a születések aránya volt rendkívül alacsony. 1758-ban 25%-os csökkenés volt a születésekben az előző évhez képest, míg a halálozások száma 94%-os növekedést mutat. A következő évben, 1759-re újabb 10%-kal csökkent a születések száma, de a halálozások száma is csökkent körülbelül ugyanennyivel, így az évszázados halálozási átlagot sem érte el, noha a természetes szaporodás rendkívül alacsony volt, 2 fő. 1760-ban pedig igyekezett a lakosság kiigazítani az előző évek hanyatlását, 36 fő volt a természetes szaporulat (a halálozás ugyanis majd felére esett vissza, míg a születések száma megduplázódott). 1766-ban az évtizedes átlagnak (44,2) megfelelő születésszám mellett megnövekedett a halálozások száma, ami mind az évtized átlagát (24,7), mind a század átlagát felülmúlta. 1767-ben ezt ismét egy fordított év követte (magas születésszám, alacsony halálozás), 34 fős természetes szaporulattal. 1768–1769-ben viszont az évtized átlagát alulmúló, alacsony születésszámot kiegyenlítette a halálozás aránya, hogy 1770-ben ismét egy kiigazító év következzen 26 fős természetes népszaporulattal. Az 1770-es évtizedben a halálozások aránya rendre alatta

⁹ Heves Megyei Levéltár IV-1/a/17. pag. 179. (MOL Filmtár 10676 doboz) A sarudiak nevében íródott kötelezvényben az elöljárók megígérték, hogy halászcsonakjaik őrzésére, kiadására külön csónakbírókat választanak, aki a községgel együtt személyesen is felelős hat-száz forintnyi büntetés terhe mellett azért, hogy a sarudiak a halkereskedőkön kívül mást nem szállítanak át a Tiszán, és a túlparton sem szállnak ki.

maradt a születések számának és az évszázad átlagának, viszont 1771–1774 között és 1776-ban az előző évtized, és az 1770-es évtized születési átlagát is alulmúló esetszám volt, így 1776-ban mindössze 5 fő volt a növekedés, amit egy kiigazító esztendő követett (34 fős növekedés).

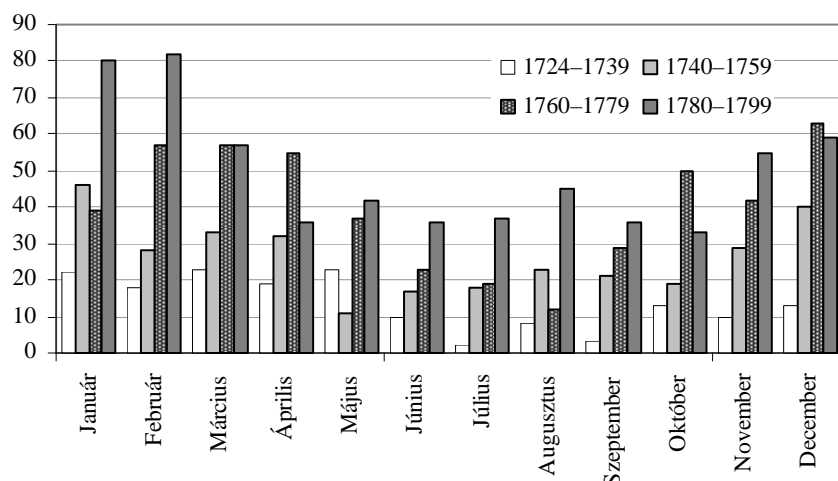
A század két utolsó évtizede három-három válságos esztendőt hozott. Ezek között azonban 1780 és 1799 azért is eltérő, mert ebben a két esztendőben volt a század két legmagasabb születési száma. 1780-ban a halottak évszázados halálozási átlagot meghaladó száma ellenére így is 20 fős természetes növekedést regisztrálhatunk. 1782–1783 azonban ismét válságosabb időszak volt. 1782-ben a halálozások száma megkétszereződött az előző esztendőhöz képest (de nem érte el az évszázados átlagot), míg a születések száma stagnált. 1783-ra ismét tovább nőtt a halálozások száma, másfélszeresére az 1782. esztendőhöz képest, míg a születések száma is nőtt ugyan, de csekélyebb mértékben.

Kétségkívül a 18. század legsúlyosabb halandósági válságát az 1789. év hozta, a maga 16 fős csökkenésével. Ebben az évben a halálozások száma majdnem megháromszorozódott (294%-os növekedés), míg a születések száma az 1770-es évtized elejére süllyedt vissza. A következő évben, 1790-ben a halálozások száma ismét visszatért az 1788-as szintre, míg a születések száma némileg nőtt. 1793-ban a születések száma ismét visszaesett, míg a halálozások száma nőtt, s bár 1794-ben a születések száma visszaállt az átlagos szintre, azt követte a halálozások növekvő száma is.

Az egyes magas halandóságú évek (különösen 1758, 1768–1769, 1789, 1793, amikor a születésszám is lecsökkent) okait nehéz megállapítani az anyakönyv hiányos adatközlése miatt. Esetenként bizonyos országos jellegű járványok vagy időjárási szélsőségek kapcsolhatók az egyes évekhez. 1757-ben például nagy területre kiterjedő aszály volt, ehhez éhínség is kapcsolódott, 1768-ban szintén aszály volt. 1789–1790 folyamán országos aszály és éhínség, éhhalál volt, 1793-ban is több régiót érintett az aszály (Gunst 1984. 441). Az 1780-as évek klímaromlása Magyarországot is elérte, hűvös és csapadékos tavaszokat hozott (Rác 1995. 505). De 1783-ban például országos vörhenyjárvány pusztított, akár ez is állhat a magas pélyi halandóság hátterében (Benda 2000. 155).

1789-ben azonban a jelentősebb pélyi népességcsökkenés hátterében is feltehetően az időjárási körülmények okozta rossz termés és az ahhoz kapcsolódó éhínség állhatott. Az év júniusában egy gyöngyösi híradás szerint a lakosság egy előző évben meghalt, boszorkánynak tartott asszony holttestét akarta kiásni és elégetni, mert őt okolták a térséget sújtó rendkívüli szárazság miatt (Réthly 1970. 362). Jellemző adat 1789-re, hogy ekkor egy közel tízezer községre kiterjedő vizsgálat azt mutatta ki, hogy a főbb terményekből (búza, rozs, kukorica stb.) a települések több mint felénél rossz volt a termés. 1791–1794 között sorozatos aszály sújtotta az országot, 1793–1794-ben olyan szárazság volt, hogy a Tisza mentén a gázlókon lábbal is át lehetett kelni, az ennek nyomán kipattant éhínség az 1795. évi aratásig elhúzódott (Gunst 1984. 443). Egy-egy válságos esztendő kihatással lehetett a házasságkötések számának alakulására is, legalábbis 1789 és 1794 példája ezt mutatja. A házasságok száma évről évre ingadozó volt, 1789-ben mindössze két esküvőre, míg 1794-ben is csupán kettőre került sor Pélyen.

Érdeemes megvizsgálni azt is, hogy a század során hogyan változott a halálozás szezonális és korosztályi hangsúlya.

VI. Halálozások szezonálítása
Seasonal distribution of deaths

A halálozások szezonálisát mutató táblázatból kitűnik, hogy a nyári hónapokban, júniustól szeptemberig nagyon alacsony volt az egész évszázadban a halálozások száma, míg legtöbbször a december–március közötti időszakban hunytak el. Az egyes évtizedeken belül ugyan vannak kisebb-nagyobb eltolódások, de alapjában mindig hasonló tendencia mutatkozik. Ebből a szempontból külön is megvizsgáltam a tíz, fentebb tárgyalt esztendőt.

17. Halálozások szezonálítása a válságos években
Seasonal distribution of deaths in mortality crisis years

	1758	1766	1768	1769	1780	1783	1789	1793	1794	1799
Január	4	0	1	7	13	7	5	4	7	24
Február	2	3	4	0	9	8	2	9	1	6
Március	2	1	2	2	7	6	2	2	1	3
Április	3	1	4	2	1	4	5	2	2	3
Május	1	0	1	1	1	4	12	2	2	1
Június	3	0	1	0	2	3	4	0	3	3
Július	0	0	2	3	0	0	2	2	3	2
Augusztus	5	0	1	0	3	1	6	3	3	4
Szeptember	0	0	3	2	2	4	2	1	1	1
Október	2	4	7	6	0	0	5	4	4	1
November	7	15	3	2	2	4	7	2	14	2
December	6	14	6	7	1	3	1	7	5	4
Összesen	35	38	35	32	41	44	53	38	46	54

Egyes esztendők rendkívül kiegyenlített adatsort mutatnak, de néhány év adataiból levonhatók bizonyos következtetések. 1766-ban szembetűnő a május–szeptember időszak halálozás nélkülisége, ez talán anyakönyvi alulregisztráltságot jelezhet, viszont a november és december kiugró adatai alighanem egy ismeretlen járványt valószínűsítenek. November 10. és december 15. között aratott a halál, főként az 1–4 év közötti gyermekek körében. 1780. január–március között is főként a kisgyermeket sújtotta a halálozás, főként január közepétől március közepéig tartó időszakra sűrűsödve, talán ez is egy járványt jelezhet. 1789-ben a május kiugró értéke mögött talán az aratás előtti időszakra elfogyó élelmiszerkészletek miatt kialakuló éhínség, és/vagy ezzel összefüggésben egy gyors lefolyású betegség állhat, amely az eddigiekkel ellentétben inkább a 4–10 év közöttieket sújtotta. 1794. október 30. és december 2. között a 4 év alatti gyermekek és a csecsemők között szedte áldozatait feltehetőleg egy járványos betegség. 1799 első havában ismét ebből a korosztályból került ki a legtöbb halott. A 18. század során nem ismert olyan halandósági válság, amely inkább a felnőtt lakosságot érintette volna.

Az általános halandósági tendenciák Pélyen is megmutatkoztak, a 18. században a 4 év alattiak körében volt a legmagasabb a halandóság. Jól mutatja ezt az alábbi, életkor szerint rendezett, két évtizedes bontásban összeállított táblázat.

18. Halottak korösszetétele, (%)
Age structure of the dead, (%)

	1726–1739		1740–1759		1760–1779		1780–1799		Összesen
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	
0–1 év	52	44	39	28	41	34	39	39	39
1–4 év	20	22	17	22	22	30	27	26	24
5–9 év	4	1	7	6	5	6	4	5	5
10–14 év	0	1	1	3	3	1	3	2	2
15–19 év	1	1	2	1	4	4	3	1	2
20–24 év	1	0	3	2	0	2	1	2	2
25–29 év	1	3	0	2	1	3	1	2	2
30–34 év	2	3	0	6	2	2	2	2	2
35–39 év	2	3	1	4	2	3	2	2	2
40–44 év	3	3	3	2	2	3	1	2	2
45–49 év	0	0	3	3	1	0	1	1	1
50 és idősebb	13	18	22	20	17	12	16	14	16
Esetszám	93	68	152	127	242	237	304	290	1513

A csecsemőhalandóság volt tehát a legmagasabb (39%) az egész évszázad során, ezt az 1–4 éves korosztály követte (24%), majd az 50 év feletti korosztály körében volt magas halandóság (16%). A 10–20 évesek körében viszont a többi korosztályhoz hasonló mértékű volt a halálozás aránya. Ez részben következhet a halotti anyakönyvbe feljegyzett életkorok megközelítő értékéből is, de véleményem szerint az arányokat a halálozási életkorok pontosítása nem módosítaná jelentősen. A későbbi, 19. századra kiterjedő vizsgálatok esetén érdemes lesz viszont a korosztályokat tovább bontani, vizsgálni a javuló életkörülmények feltárása érdekében, hisz a részletesebb elemzések az 50 év feletti korosztály esetében mutathatnak majd az egyre kitolódó halálozási

életkorra, a csecsemőhalandóság és a születésszámok összevetése pedig esetleg jelezheti a csecsemőhalálozás mértékének csökkenését.

6. A két kitelepülés

1751. szeptember 11-én Kálmán János egri kanonok, a káptalan dékánja megállapodott néhány pélyi gazdával¹⁰, hogy 1752. Szent György napjától kezdve tizenöt, vagy ha többen megférnek, akkor nagyobb számú gazda is költözhet Szentmiklós-pusztára.¹¹ A következő évtized anyakönyvi bejegyzései azt mutatják, hogy máshonnan is érkeztek gazdák, illetve az első telepes családokat újabb pélyiek is követték. Ez viszont azt is jelenti, hogy nehezebb összeállítani a Pélyről Tarnaszentmiklóstra költözők listáját. Az is bonyolítja az első telepesek megismerését, hogy bár Tarnaszentmiklósnak már igen korán, 1757-től külön anyakönyvet kezdtek vezetni (bár 1780-ig Pély leányegyháza volt), sok esetben anyakönyvezték a szentmiklósiakat még mindig a pélyi anyakönyvbe. A káptalannal szerződésre lépő első hat családfő mellett tizennégy másik házaspárt tudtam elkülöníteni, akik 1752–1757 között Tarnaszentmiklóstra érkeztek. Az összesen 20 pélyi származású házaspár és a velük az új községbe érkező családtagok összesen mintegy 88 személyt tettek ki. 1746-ban Pély lakossága 549 fő volt az egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint. Az 1746 utáni évek természetes növekedését¹² figyelembe véve 1752 elejére a népesség száma 650 körül is mozoghatott. 550–650 fős lakosságra számítva a Tarnaszentmiklóstra elköltözők a pélyi népesség 13,5–16%-át teheték ki.

A telepítési szerződésből és az anyakönyvből megismert házaspárokon kívül összeírt telepesek között volt a pár hónapos csecsemőtől a 22 esztendő legény fivérig új lakos. Természetesen csak megközelítőleg adható meg az a népességszám, amely elhagyta Pélyt. Egyrészt a halotti anyakönyvezés alulregisztráltsága miatt a szülőkkel elköltöző gyermekek száma is csökkenhet, másrészt esetlegesen az új telepesekkel együtt elköltöző idős szülőket, fiatalabb testvéreket, rokonokat csak a tarnaszentmiklósi anyakönyvek további vizsgálatával lehetne felkutatni.¹³ Tarnaszentmiklóstra természetesen a közeli településekről is érkeztek újabb lakosok (pl. Csász, Hevesvezekény), esetlegesen vizsgálható lenne, hogy milyen társadalmi környezetből érkeztek az új telepesek, és hogyan alakult ki az új falu közössége az első évtizedekben, rokoni és komasági szálakkal.

Eszterházy Károly egri püspök 1770-ben meghirdette a püspökség birtokában lévő Kömlő pusztá betelepítését, amire hamarosan 23 községből 95 telepes jelentkezett. Pélyről jelentkezett a legtöbb személy, összesen 24 családfő¹⁴ (Bakó 1994. 183–184). A

¹⁰ Nagy János, Kiss Péter, Tóth Márton, Tóth Mátyás, Töröcsik András, Szécsi Orbán.

¹¹ HML XII-2/b/28. Nr. 13. Div. 4. Fasc. 2. Fr. 7.

¹² 1746–1751 között a természetes növekedés: 104 fő.

¹³ Még az 1760-as évtizedből is vannak adatok újabb átköltöző pélyi családokról, például a nemes Kalmár családból Kalmár Ferenc Tarnaszentmiklóson lett tanító, ekkor gyermekeivel, családjával odaköltözött.

¹⁴ A telepeslistát, illetve az 1770. március 20-án a telepesek számára kiadott szerződést ld.: Bakó 1994, 201–204. Az átköltözés valamikor 1770 tavaszán–nyarán zajlott le, mert az egyik pélyi származású telepes házaspárnak (Kádár Tamás és Magyar Anna) 1770. július elején még Pélyen született meg egy gyermeke.

kömlői anyakönyvek segítségével még további hat pélyi származású családfőt tudtunk azonosítani, akik közül kettő nem szerepel a telepítési listán, a másik négy pedig viszneki (2 fő), jászdózsai és hevesi származásúként volt feltüntetve. Összesen tehát 30 pélyi telepescsalád érkezett Kömlőre, az ő családlapjaikat is elkészítettem, így meg lehetett állapítani, hogy 128 személy hagyta el ekkor Pélyt. Természetesen ez a szám változhat, főként a telepes családok gyermekei halálkozásának, keresztelésének esetleges alulanyakönyvezettsége miatt. 1766-ban 643 fő volt Pély lakossága, ami a következő évek természetes növekedését¹⁵ figyelembe véve 1770 elején 686 fő körül mozgott. 640–690 főre számolva 1770-ben a lakosság 18,5–20%-a költözött el.

A kömlői anyakönyveket is részletesebben vizsgáltam, hogy az áttelepülők életkorát minél nagyobb számban tudjam meghatározni. A 128 személyből 113-nál sikerült meghatározni az életkort, ami 18 éves átlagéletkort eredményezett. Az egyes korosztályokat vizsgálva így alakult a Pélyről Kömlőre települők aránya:

19. A kömlői telepesek korösszetétele
Age structure of the settlers to Kömlő

Korosztály	Férfi	Nő	Összesen
0–1 év	4	3	7
1–4 év	15	5	20
5–9 év	13	14	27
10–14 év	3	4	7
15–19 év	6	2	8
20–24 év	2	5	7
25–29 év	4	2	6
30–34 év	4	5	9
35–39 év	7	3	10
40–44 év	2	2	4
45–49 év	3	1	4
50–54 év	1	0	1
55–59 év	2	0	2
60 év felett	1	0	1
Összesen	67	46	113

A telepesek többsége tehát a 30-as éveiben járó házaspárokból és 10 év alatti gyermekeikből tevődött össze. 50 felett kevesen költöztek már az új faluba, a legidősebb telepes, körülbelül 60 esztendőes Kiss Vince is feltehetően három felnőtt fiát követve Kömlőre. Sajnos, adóösszeírások hiányában nehezen meghatározható, hogy milyen vagyoni helyzetben voltak, mekkora telekkel, földdel bírtak a Pélyt 1770-ben elhagyó lakosok. Az is felmerülhet kérdésként, hogy az előző fejezetben tárgyalt 1768–1769. évi halandósági válságnak volt-e valamilyen olyan vetülete, amely motiválhatta a jelentős elvándorlást Pélyről. 1766–1775 között a pélyi népességszám stagnált (643 és 645 fő), a két adat között eltelt egy évtized alatt a természetes szaporodás mértéke (116 fő) pedig lényegében csak a kömlői elvándorlást tudta kiegyenlíteni. Az 1775–1785 közötti mintegy 200 fős pélyi népességszám-növekedés (645-ről 853-ra) pedig mindenképpen

¹⁵ 1766–1769-ben 43 fő.

szembetűnő adat, tekintve, hogy a Kömlőre elköltözők jelentős része ebben a korban lépett volna be a termékeny időszakába.

Annyi bizonyos, hogy a két faluközösség között a kapcsolat nem szakadt meg a továbbiakban sem, például a pélyi születésű Kácsor-ikrek, Ádám és Pál pár évvel később visszatértek szülőfalujukba megházasodni, de néhány előzvegyült telepes szintén Pélyről hozott új feleséget magának. A kömlői házassági anyakönyvek¹⁶ azt mutatják, hogy a pélyi telepesek egymás között is házasodtak, illetve a tarnaszentmiklósi származású telepesekkel is rokon kapcsolatokat alakítottak ki. Ugyanis néhány olyan család is érkezett Kömlőre Tarnaszentmiklósról, akik a község 1751–1752. évi betelepítésekor Pélyről származtak el.¹⁷ Az egyes községekből érkező családok között kialakuló rokon kapcsolatokat olyan szempontból is vizsgálhatók lennének a továbbiakban, hogy megfogható-e valamilyen közösségen belül elkülönülő tendencia a származáshely szerint.¹⁸

7. Összegzés

A pélyi népesedési folyamatokra irányuló vizsgálatom az anyakönyvek további, 19. századi részének feldolgozása nélkül természetesen nem teljes, azonban néhány fontosabb megállapítás így is tehető. A születéskorlátozás bármilyen formája, jelenléte teljeséggel kizárható. A kiemelkedően magas termékenység több okra is visszavezethető. Egyfelől említhető a nők korai házasságkötési életkora, másrészt a viszonylag alacsony, születések közötti időintervallum, valamint a termékenység tartós, 40 éves kor fölé való kitolódása. A 18. század általános demográfiai tendenciáihoz hasonlóan itt is magas a csecsemőhalandóság, de nem volt tapasztalható kimagasló halandósági válság, az csak a század utolsó két évtizedére sűrűsödött. A házasságkötések között az exogámia aránya bizonytalan (27–41% között), de annak földrajzi vetülete jól látszik: főként Heves mezőváros és környéke, valamint a Jászság volt a házassági piac területe, míg a poroszlói Tisza-táj községei kevésbé szerepelnek. Ennek okai egyértelműen a felekezeti különbözőségekre vezethetők vissza, hisz a katolikus Pély egyfajta sziget volt a kiszéreg református falvai és a szintén református Jászkisér között. Azonban ez a kép a 18. század végére fokozatosan megváltozott, már nem volt ennyire egyértelmű a felekezeti térkép, ebben nagy szerepe volt egyfajta „ellenreformációs telepítéspolitika” öt állomásának:

¹⁶ A kömlői lakosokat 1776-ig Tiszanánán anyakönyvezték, majd azután önálló plébánia alakult a községben, ld.: MOL Filmtár A1182 (Kömlő), A1211 (Tiszanána).

¹⁷ Példaként említhető Csáti György, aki az 1740-es évtizedben még Pélyen élt feleségével, majd Tarnaszentmiklósról költözött, idős korában pedig a kömlői telepesek között tűnt fel családjával. A Szécsi család egyik ága szintén Pélyről költözött Tarnaszentmiklósról, a pélyi születésű Szécsi István gyermekkorában még szüleiével Tarnaszentmiklósról, majd legénykorában Kömlőre került, ahol feleségül vette a pélyi származású Kalmár Katalint, és ott alapítottak családot. De van példa ellentétes irányú migrációra is: a Jászládányból Kömlőre települő Nyizsnyánszky Márton pár év kömlői tartózkodást követően családjával Pélyre költözött, feltételezhetően ottani rokonaihoz.

¹⁸ Ráadásul a közösségen belül feltehetőleg vezetőknak számító első telepesek közül számosan nagy kort éltek meg, Kádár János 87 évesen, a telepítés után majdnem fél évszázaddal 1816-ban, Balyi Gergelyné Csik Anna pedig szinte mindenkit, még a gyermekként Kömlőre kerülőket is túlélve 93 évesen, 1831-ben hunyt el.

Sarud (reformátusok elűzése; 1739–1746), Kisköre (reformátusok elűzése; 1746), Tarnaszentmiklós (puszta benépesítése; 1752), Kömlő (puszta benépesítése; 1770), Tiszanána (reformátusok elűzése; 1771). Ebben a folyamatban két ponton ragadható meg Pély katolikus lakosságának szerepe, a két puszta, Tarnaszentmiklós és Kömlő benépesítése idején vállaltak a lakosságszámhoz viszonyítva nagy mértékű (10% feletti) szerepet.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy egy felekezeti jellemzők mentén eltérő demográfiai viselkedésmintával is számolhatunk. Andorka Rudolf vizsgálatai a Pélytől 18 km-re fekvő, a Heves melletti Átányra vonatkozóan alacsonyabb termékenységet, a nőknél magasabb házasságkötési életkort, nagyobb születésközi időintervallumokat és kisebb átlagos gyermekszámot mutatnak (Andorka 1991). Az ország másik felén fekvő, Zala megyei Óriszentpéter református közösségének lélekszámát és demográfiai jellemzőit vizsgálva Koltai Gábor is hasonló következtetést vont le (Koltai 2003. 186). Összességében tehát ez az eltérő demográfiai viselkedésminta is szerepet játszhatott hosszútávon a poroszlói Tisza-táj felekezeti arányainak eltolódásában.

Természetesen a vizsgálat csak a demográfiai jellemzőket kutatta, nem terjedhetett ki a társadalmi, gazdasági háttérre, a két nagyarányú kitelepülés okainak és hatásainak részletes bemutatására. A közösségi mentalitás további rétegeinek felfejtéséhez a demográfiai elemzés csupán egy adalék, annak további kutatásához újabb levéltári források bevonására, a regionális folyamatok mélyebb elemzésére is szükség lenne.

FORRÁSOK

EÉL Archivum Vetus 474.

HML XII-2/b Nagypréposti iratok Nr. 13. Div. 4. Fasc. 2. Fr. 7.

MOL Filmtár

1687 – Egri Érseki Levéltár, Canonica Visitationes 1746

10676 – Heves és Külső-Szolnok vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei

21958 – Egri Érseki Levéltár, Canonica Visitationes 1819

34536 – Heves és Külső-Szolnok vármegye adóösszeírásai 925, 928.

34555 – Heves és Külső-Szolnok vármegye adóösszeírásai 560.

IRODALOM

Andorka Rudolf (1988): *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. (KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 4.), KSH NKI, Budapest.

Andorka Rudolf (1991): Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. *Ethnographia* 102/1–2. 120–146.

Andorka (2001): *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.

Bakó Ferenc (1982): *A település, építkezés történeti, néprajzi kérdései és csoportalakító ereje a poroszlói Tisza-tájon*. In Balassa Iván – Újváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, Debrecen, 35–67.

- Bakó (1994): Népi családtörténetek – lokális önismeret (Kömlő 1770–1957). *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve*. 181–205.
- Bél Máttyás (2001): *Heves megye ismertetése, 1730–1735*. Heves Megyei Levéltár, Eger.
- Benda Gyula (2000): A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve*, 122–165.
- Gunst Péter (1984): Az aszályok és a magyar állam (XVIII. század–1945). *Agrártörténelmi Szemle*, 26/3–4. 438–457.
- Koltai Gábor (2003): Óriszentpéter népesedési viszonyai, 1784–1895. A református egyházközség családrekonstrukciója. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Évkönyve*, 179–235.
- Orosz Ernő (1906): *Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai*. Eger.
- Petercsák Tivadar (2001): *Tanulmányok Hevesről*. Heves Város Önkormányzata, Heves.
- P. Kovács Melinda (szerk.) (1998): *Heves és Külső-Szolnok megye, a Jászság és a Nagykunság (1773–1808)*. KSH, Budapest, 1998. (Magyarország Történelmi Helységnévtára 12.)
- Rácz Lajos (1995): A Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején (1490–1800). A környezettörténelmi források feldolgozásának módszerei. *Történelmi Szemle*, 4. 487–507.
- Réthly Antal (1970): *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800*. Akadémiai, Budapest.
- Soós Imre (1975): *Heves megye községei 1867-ig*. Heves Megyei Levéltár, Eger.
- Szakály Ferenc (1997): *Magyar intézmények a török hódoltságban*. MTA TTI, Budapest.

Tárgyszavak:

Történelmi demográfia
Településtörténet
Családrekonstrukció
18. századi népesedéstörténet

POPULATION OF PÉLY IN THE 18TH CENTURY

Abstract

Pély (Heves and Külső-Szolnok County, Hungary) was a Catholic village in a Calvinist neighbourhood in the 18th century. But by the end of the century the denominational composition of the microregion had entirely changed, and Roman Catholic population had become the majority. This process had five stages: three times the expulsion of the Calvinist residents was followed by the settlement of Catholics, two times de-

serted villages (1752 – Tarnaszentmiklós, 1770 – Kömlő) were resettled by Catholics. In these two resettlements the people of Pély had an important part. In 1752 20 families left Pély (abt. 13,5–16% of the population of Pély) for Tarnaszentmiklós, in 1770 30 families moved from Pély to Kömlő (abt. 18,5–20% of the population of Pély). This paper examines what kind of demographic conditions made those two extensive population-emissions possible.

Firstly the age-specific marital fertility rates of women and the total marital fertility rates as well show extremely high values, compared with any other Hungarian villages. In the background of these results women's low mean age at first marriage (17–19 years of age) can be found, as well as the very short mean intervals between births. At the same time, women remained fertile even above 40 years of age. The population of Pély didn't show any sign of birth control.

The analysis of marriages shows the marriage relations of Pély. In this respect, the village was connected with the nearby market town, Heves and its neighbourhood, and the privileged region of the Jászság. At the same time, the residents of Pély rarely married those of the neighbouring villages due to denominational differences. The new communities of Kömlő and Tarnaszentmiklós (both are close to Pély) also kept the connection with their place of origin, as the marriages show.

The characteristics of mortality were in line with the level and tendencies of the 18th century, which was characterized by high infant and child mortality. High, crisis mortality level appeared in 1758, 1769, 1789 – these years also brought high infant and child mortality. In the last two decades of the century there were six crisis years, when the mortality exceeded the one and a half-time value of the century's average.

These demographic conditions might probably be linked to denominational norms and values. At least in the nearby Calvinist village, Átány (examined by Rudolf Andorka in 1991) different demographic behaviour can be observed: lower fertility, later marriage, longer intervals between births. These demographic differences between Catholic and Calvinist communities also contribute to the explanation of the rapid change in denominational distribution.

MELLÉKLET

Pély népmozgalmi adatai évenként
Annual numbers of marriages, births, deaths, and natural population growth

Év	Házasság- kötés	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás	Év	Házasság- kötés	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás
1724		3			1762	5	44	21	23
1725		16			1763	1	43	19	24
1726		14	1	13	1764	2	51	19	32
1727	2	10	6	4	1765	6	40	21	19
1728	4	23	2	21	1766	8	44	38	6
1729	2	29	16	13	1767	8	52	18	34
1730	4	18	8	10	1768	4	38	35	3
1731	4	30	14	16	1769	13	32	32	0
1732	2	26	21	5	1770	4	52	26	26
1733	6	21	4	17	1771	7	33	20	13
1734	2	28	19	9	1772	5	37	23	14
1735	8	20	11	9	1773	7	38	29	9
1736	15	33	16	17	1774	6	39	28	11
1737	5	28	22	6	1775	8	49	22	27
1738	5	28	18	10	1776	7	33	28	5
1739	12	34	6	28	1777	10	57	23	34
1740	4	22	8	14	1778	9	46	22	24
1741	0	31	17	14	1779	7	41	15	26
1742	4	33	16	17	1780	5	61	41	20
1743	12	35	10	25	1781	14	42	15	27
1744	1	43	7	36	1782	2	42	30	12
1745	3	27	7	20	1783	13	53	44	9
1746	8	27	8	19	1784	5	51	31	20
1747	5	27	13	14	1785	7	41	18	23
1748	7	32	19	13	1786	5	52	31	21
1749	10	38	23	15	1787	3	44	22	22
1750	3	26	14	12	1788	11	46	18	28
1751	4	52	21	31	1789	2	37	53	-16
1752	10	31	28	3	1790	7	42	18	24
1753	4	35	21	14	1791	11	39	21	18
1754	11	31	9	22	1792	12	52	29	23
1755	7	25	13	12	1793	7	40	38	2
1756	1	31	5	26	1794	3	54	46	8
1757	8	42	18	24	1795	11	54	27	27
1758	4	31	35	-4	1796	8	50	10	40
1759	11	28	26	2	1797	9	49	22	27
1760	3	50	14	36	1798	8	51	30	21
1761	7	48	30	18	1799	6	63	54	9

FIGYELŐ

BESZÁMOLÓ A MAGYAR CSALÁD- ÉS NŐVÉDELMI TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG XXXVI. KONGRESSZUSÁRÓL Pécs, 2010. november 19–20.

A Magyar Család- és Nővédelmi Tudományos Társaság XXXVI. kongresszusának bevezető referátumát a társaság volt elnöke, *Batár István* tartotta. A cím egyben a kongresszus jelszava volt: „Család, jövő, társadalom”. Jelentése az, hogy a család a jövő társadalmának alapja, család nélkül a társadalomnak nincs jövője. Az előadásból megismerhettük a Társaság történetét az alapítástól, 1975-től kezdődően. A Társaság megalakulásához hazai előzmények és külföldi példák vezettek. 1973-ban egy olyan népesedéspolitikai határozat született, amelynek célja a 2–3 gyermekes családmódel preferálása, a művi abortuszok számának csökkentése, a fogamzásgátló eszközök választékának bővítése, a családi életre nevelés bevezetése az iskolában, nővédelmi tanácsadó hálózat létrehozása, valamint a házasságkötés előtti kötelező tanácsadás bevezetése volt.

Megalakult az ICPD, világméretű megmozdulás jött létre a globális túlnépesedés megelőzésére, és központi kérdéssé vált a „family planning”, az abortusz ellenesség, a fogamzásgátlás szorgalmazása, a védekezési eszközök hozzáféréseinek megkönnyítése, az anya- és csecsemővédelem.

A társaság fő célkitűzései az 1970-es és 1980-as években a következők voltak:

- Harmonikus családi élet kialakítása (közgondolkodás formálása);
- A 2–3 gyermekes családmódel preferálása;
- Annak elősegítése, hogy minden megszületett gyermek szeretettel várt legyen;
- Családi életre nevelés az iskolában;
- Házasságkötés előtti kötelező tanácsadás;
- A nők, gyermekek, idősek védelme;
- A művi abortuszok számának csökkentése;
- A fogamzásgátló eszközök választékának növelése;
- A fogamzásgátló eszközök hozzáférhetőségének könnyítése;
- Nővédelmi tanácsadó hálózat segítése.

A társaság nemzetközi kapcsolatokat hozott létre (Väastoliitto, IUFO, IPPF), megszervezte a védőnői szekciót, multidiszciplináris részvétellel kongresszusokat szervezett, segédanyagokat jelentetett meg.

Az 1990-es években, a rendszerváltást követően megszűnt a fogamzásgátlók OEP támogatása. Ebben az időszakban a társaság rendelet-tervezetek véleményezését is végezte. Az IPPF támogatásával lehetővé vált saját iroda fenntartása, munkatársak alkalmazása.

A Család- és Nővédelmi Tanácsadóknál különböző szolgáltatások váltak hozzáférhetővé: terhességi gyorsteszt, kedvezményes áron kondom, IUD, hüvelyi fogamzásgátlók. Felkészítő tréningeket szerveztek védőnők, szociális munkások, pedagógusok számára. Megszervezték a kortársoktatást (orvostanhallgatók felkészítését), belső pályázatokot írtak ki tudományos munkák publikálására, bővültek a nemzetközi kapcsolatok (COFACE).

A 2000–2010 közötti időszakban többéves kemény munka eredményeként megtörtént az IPPF akkreditáció, az EU csatlakozás miatt megváltozott a társaság IPPF státu-

sza. Létrejött a MCSNTT honlap internetes fórum: a *szexinfo*. Ismeretterjesztő kiadványok kerültek kiadásra.

Különböző programok indultak, amelyek közül kiemelkedett a roma projekt (toleranciaépítő műhelyfoglalkozásokkal). A kortársoktató-képzés folytatódott. Létrejött a Társaság ifjúsági szekciója és Békés megyei regionális szervezete. A célkitűzések közül sikerült megvalósítani a következőket: a fogamzásgátlás lehetőségei bővültek (csaknem teljes választék: sterilizáció; hormonális: tabletták, injekciós, implantációs; IUD). Csökkent a művi vetélések száma de nem az elvárt mértékben! Elkezdődött az iskolai egészségnevelés, szexuális felvilágosítás (NAT). Kiadványok, könyvek, felvilágosító anyagok kerültek kiadásra a társaság szervezésében. Az előadás befejező részében a társaság jövőjéről, a jövőben megoldandó problémákról, valamint a család- és nővédelem további fejlődésének lehetőségeiről hallhattunk.

Több referátum foglalkozott a gyermekvállalást meghatározó biológiai és pszichoszociális aspektusokkal, valamint az asszisztált reprodukciós technikák veszélyeivel.

Kopp Mária előadásában rámutatott arra, hogy a magasabb végzettségű nőkkel és férfiakkal szemben súlyos negatív diszkrimináció érvényesül, ha a gyermekvállaláshoz való jogukat akarják érvényesíteni. A legújabb Ecostat Társadalmi Haladás Index (THI) (Ecostat, 2010) azt mutatja, hogy miközben a népeségfogyás szinte nálunk a legnagyobb Európában, a kívánt, tervezett, de meg nem született gyermekek száma még tovább emelkedett Magyarországon. Nálunk 20 fiatal 24-nél több gyermeket szeretne, míg a legjobb népesedési mutatójú Franciaországban ez a szám 23,6, sok országban pedig az egyszerű reprodukcióhoz szükséges 21 alatt marad (így Olaszországban, Németországban, Szlovákiában, Csehországban).

A tervezett és a tényleges gyermekszám közötti legnagyobb különbség a magas iskolai végzettségű férfiaknál és nőknél található. Márpedig minél később vállalnának gyermeket a nők, annál nagyobb a meddőség gyakorisága. Finnországban végzett népegészségügyi kutatások bebizonyították, hogy a 30–64 év közötti korosztályban a férfiak esetében az együtt élők 49%-kal, az egyedül élők 167%-kal nagyobb valószínűséggel halnak meg, mint a házások. Nők esetében a házásokhoz képest az együtt élők 53%-kal, az egyedül élők 75%-kal halnak meg nagyobb valószínűséggel. A két vagy több gyermekes férfiak 30%-kal, a nők 50%-kal kisebb valószínűséggel halnak meg ebben az életkorban, mint a gyermektelenek.

Hallhattunk még a „Népesedési kerekasztal” tevékenységéről. Ebben 32 szervezet képviselői vesznek részt, 8 munkacsoporttal. Megismerhettük azokat az elképzeléseket, lehetőségeket is, amelyek javíthatnák a gyermekvállalási kedvet, valamint azokat a szomatikus és pszichés betegségeket, amelyek a munkahely-család konfliktus miatt jönnek létre.

Lábady Tamás a jogalkotók „családbarát” törvényalkotási gyakorlatát vizsgálta. Megállapította, hogy a rendszerváltás óta született törvények nem igazán szolgálták a családok érdekeit, nem támogatták a nagy családok kialakulását és számos társadalmi problémát vetettek fel.

Kamarás Ferenc a 30 év feletti gyermekvállalásának kockázatairól számolt be. Bevezetőjében elmondta, hogy a termékenység több mint egy évtizede mélyen a reprodukciós szint alatt stagnál, a születésszám 1998 óta nem éri el az évenkénti 100 ezer újszülöttet. A szülő nők demográfiai összetételében viszont lényeges változások történtek, ezek hatása a késői gyermekvállalásban és a gyermekszám szerinti családösszeté-

telben jelentkeznek. 2009-ben a gyermekek fele 30 éves és ennél idősebb nőktől származott, ezen anyák 35 százaléka első gyermekét hozta világra. Az anyák még soha nem vállalták első gyermeküket ilyen magas életkorban, soha nem volt ennyi gyermektelen nő a 30-as éveiben járó nők körében. A késői gyermekvállalás kockázati tényezői között szerepel a fogamzó képesség csökkenése az életkor előrehaladtával, a kívánt fogamzások bizonytalan sikeressége és kimenetele. Ezzel nő az akaratlan gyermektelenség esélye, és elveszti eddigi hegemoniáját a kétgyermekes családmódel. A jövőbeni kilátások nem túl biztatók.

A szülőképes korú nők létszáma jelentősen csökken, a 20–29 évesek létszáma közel 20%-kal, a 30–39 éveseké 18%-kal csökken 2010 és 2020 között, ami összességében 250 ezerrel kevesebb potenciális anyát jelent. Ebből következik, hogy csak a termékenység jelentős emelkedése mellett tartható a jelenleg is alacsony születésszám.

Gárdos Éva és munkatársai az életkor emelkedésének hatásáról számoltak be a szülő nők egészségi állapotára diagnosztizált morbiditási adatok alapján. A reprodukív egészség WHO szerinti meghatározásából indultak ki, a fizikai, mentális és szociális jól-lét olyan vonatkozásaiból, amelyek a reprodukív folyamatokat befolyásolják az élet minden szakaszában. A reprodukív egészség azt jelenti, hogy az emberek képesek kielégítő és biztonságos szexuális életre, képesek szaporodásra, és szabadon tudnak arról dönteni, hogy mikor és milyen gyakran élnek ezzel a lehetőséggel. Az irodalmi adatokból ismert, hogy a nők kívánt gyermekszáma gyakran nem teljesül, aminek több oka lehet. Ezek egyike a nő megromlott egészségi állapota, márpedig ismert az is, hogy a krónikus betegségek száma az életkor előrehaladtával egyenes arányban nő. A kutatók a KSH és az OEP–ESKI 2008. évi adatai alapján elemezték a BNO főcsoportok szerint diagnosztizált betegek arányát a nők között, a szülések számának változását különböző betegségek mellett korcsoportok szerint, valamint azt, hogy milyen a nők egészsége általában. Megállapították, hogy a 30 évesnél fiatalabb beteg nők között, és azon betegségek esetén, amelyeket gyakran először a várandósság alatt diagnosztizálnak, a betegek termékenysége meghaladja az egészségesekét. A reprodukív egészség 30 éves kor feletti betegségek következtében romlik. Hátrányosan befolyásoló betegségfőcsoportok: a csont, izomrendszer és kötőszöveti betegségei, a légzőrendszer betegségei, mentális és viselkedészavarok, a szem és függelékeinek betegsége, az idegrendszer betegségei, endokrin, táplálkozási és anyagcsere betegségek, valamint a rosszindulatú daganatok. A szülő nők között a betegségek életkorral növekvő prevalenciájának hatásaként nehezebb, egyéni és orvosi szempontból is problémásabb a várandósság, alacsonyabb szintű a befejezett termékenység. Feltételezhető, hogy a szülési életkor emelkedése következtében néhány ezerrel nőtt a krónikus betegségekben szenvedő várandós, illetve szülő nők száma, valamint évi 7–10 ezer szülés marad el a 30 éves és idősebb nők között krónikus betegségek miatt. Az előadók véleménye szerint a gyengébb egészségi állapot negatív szerepe a reprodukív egészségben csökkenthető a lakosság általános egészségi állapotának javításával, a szülések korábbi életkorra időzítésével és a fiatalok céltudatosabb oktatásával, hogy a döntéseikhez, választásaikhoz elegendő információ álljon rendelkezésükre.

Rákóczi István az asszisztált reprodukív technológiák fokozott kockázatáról számolt be. Rövid történeli áttekintés után ismertette, hogy az ART terhességek nagy hányada szövödménymentes és az újszülött egészséges lesz, azonban valamivel nagyobb a szülészeti és perinatalis szövödmények és a fejlődési rendellenességek gyakorisága. Ennek hátterében állhat az ikerterhességek nagy száma. ART-ból származó egyes

terhességeket összehasonlítva a természetesen fogant egyes terhességekkel azt találjuk, hogy a perinatalis szövődmények száma nagyobb, gyakoribbak a fejlődési rendellenesség és a gyermeki fejlődési problémák. A pontos okok nem ismertek. Fontos az ART-ban résztvevők felvilágosítása. IVF-ICSI előtt javasolt a férfi-kariotípusok meghatározása a gyakori oligozoospermia, non-obstruktív azoospermia miatt. Célszerű az Y kromoszóma szerkezeti rendellenességeinek vizsgálata is. IVF-ICSI terhesség után javasolt a genetikai tanácsadás és perinatalis diagnosztika. További vizsgálatok szükségesek a rizikók pontos tisztázására és megelőzésére.

A szekcióban még *Csákány M. György* előadása hangzott el a medencevégű fekvés és a szülésvezetés módja közötti összefüggésekről. 1,3 millió szülés adatait elemezte 3 különböző időszakban: 1994–98, 1999–2003 és 2004–09 között. Az adatok elemzése alapján megállapította, hogy a császármetszés medencevégű fekvés esetén csökkenti a szülés közeli (short term) morbiditást, de nem csökkenti a későbbi (long term) morbiditást. Medencevégű fekvés esetén, ha erre lehetőség van, a terhességet tervezetten, császármetszéssel javasolt befejezni.

A külföldi előadók közül *Petru Chitulea* (Nagyvárad) beszámolt az intézetükben bevezetett méheltávolításon átesett betegek prae- és postoperation konzultációjáról, aminek fő jellemzője a pszichoszomatikus, szociális és mentális körülmények komplex figyelembevétele. Ezzel az életminőség általános javulása érhető el. A munkacsoportban nőgyógyász, pszichológus és mozgásterapeuta vesz részt. Az új szemlélet javítja a betegek önbecsülését, szexuális életét, libidóját, ezzel elősegíti gyógyulást.

Tihomir Vejnovic (Újvidék) bemutatta a dohányzás befolyását a női reproduktív egészségre. A dohányzás elterjedtsége a világon még mindig jelentős, egyes országokban magas a dohányzó nők aránya. A passzív dohányzás évente 600 000 embert öl meg. A dohányzás befolyásolja a fertilitást, korai menopauzát okoz, 2,5-szeresére növeli a cervix praecancerosus elváltozásait. A terhesek 20–32%-a dohányzik, ezzel jelentősen megnövelve a koraszülés és intrauterin retardáció és a halvaszülés kockázatát. Fontos feladat a dohányzás csökkentése különösen a fiatalok között, a terhesség alatti dohányzás megszüntetése, a terhesek és a gyerekek védelme a passzív dohányzástól.

Arad megye HIV/AIDS fertőzöttségéről hallhattunk adatokat *Gheorghe Furau* előadásában. Romániában az elmúlt 20 évben 15 833 esetet közöltek, ebből 440 (2,58%) Arad megyében került felismerésre. A különböző demográfiai faktorok felsorolása után képet kaptunk a betegség epidemiológiájáról, valamint a WHO stratégiájáról a betegség leküzdésére. Elgondolkoztató, hogy a romániai betegek között milyen magas a 14 év alattiak aránya (16 433-ból 9825). Ez Arad megyében jóval alacsonyabb, csak 5,3%. Arad megyében a verticalis infekciók aránya 5,3%. A betegek 61,8%-a az egészségügyi rendszer áldozata.

A HPV vakcináció csehországi helyzetéről hallhattunk *Peter Kolibától*. Csehországban 2006 decemberétől érhető el a vakcina két formája, a Silgard és a Cervarix. A HPV vakcináció fontosságát két tényező húzza alá, a cervix carcinoma magas kockázata, részben a fiatalok körében, valamint a szűrés hatékonyságának hiánya. Csehországban évente 1100 új esetet diagnosztizálnak, és 350–400 nő hal meg a betegségtől. Az éves gyakoriság 18,8 megbetegedés 100 000 nőre vonatkoztatva. A poszt-szocialista országokban magasabb az incidencia és a halálozás, mint a nyugati államokban. Az előadásban megismerhettük az ACIP (Advisory Committee Immunization Practices) ajánlását a HPV vakcinációval kapcsolatban. Megismerhettük a HPV terápiás hatékonyságát is. A

leghatásosabb a preventív vakcináció, ami 50%-al csökkentette a CIN2 előfordulását az oltott populációban.

A terhesgondozással foglalkozó szekcióban a résztvevők között az orvosok mellett védőnők is helyet kaptak. A Baranya, Somogy és Tolna megye regionális vezető védőnője és Pécs város vezető védőnője számolt be a várandósok gondozásával kapcsolatos problémákról a védőnők szemszögéből. Sok olyan tevékenységet vettek ki a védőnők kezéből, amelyekkel a gondozás minőségét javítani lehetne. Az intrauterin elhalások megelőzésére komplex módszereket kellene bevezetni, például a telemetriás észlelés is hasznos eszköz lehetne. A fejlődési rendellenességek szűrésében előrelépést jelenthetne a kromoszóma rendellenességek szűrésének egységes rendszer szerinti bevezetése. A vitában több védőnő kifejtette véleményét a jelenlegi várandós gondozással kapcsolatban, ami nem mindig volt pozitív.

Érdekes téma volt a life coachingról szóló előadás. A „life coaching” külföldön már népszerű és elterjedt, egyénre szabott és célorientált fejlesztési módszer, amely egy irányított beszélgetés keretében arra kínál lehetőséget, hogy minél harmonikusabb, kiegyensúlyozottabb és teljesebb életet élhessünk. Célja tehát nem a gyógyítás, hanem pszichés jóllét, az elégedettség és a személyes hatékonyság növelése. Mi, orvosok gyakran gyógyszerként rendelünk a betegnek életforma változtatást a gyógyulás érdekében, arra azonban már nincs tanácsunk, hogy milyen módszerekkel válhat erre képessé a beteg. Ezért lenne fontos az egészség-coaching mint új munkaterület, egészségfejlesztő módszer kialakítása és elterjesztése Magyarországon.

Ezt követően a prenatalis genetikai szűrésekkel kapcsolatban hangzott el két előadás. Az első előadásban betekintést nyerhettünk a Pécsi Női Klinika elmúlt 10 évében a genetikai szűrések kapcsán bekövetkezett változásokba, és statisztikai adatok alapján nyomon követhettük, hogy az anyai szérumparaméterek alapján történő kockázatmeghatározás bevezetése óta hogyan változott a várandósok döntése az invazív vizsgálat igénybevételét illetően.

Összefoglalást kaptunk arról, hogy az elmúlt időszakban hogyan változott a genetikai tanácsadásra történő beutalás rendje, illetve arról, hogy a Klinikai Genetikai Szakmai Kollégium legújabb ajánlásának megfelelően hogyan módosult a PTE Szülészeti Klinikán a várandósok prenatalis genetikai szűrésének protokollja. Az anyai szérum-AFP vizsgálat szerepe a genetikai szűrővizsgálatok között csökkent, az ultrahang szűrés bevezetése óta, így az ezzel kapcsolatos hazai ajánlás mára korszerűtlenné vált. Az AFP vizsgálat a Down kór szűrésére pedig alkalmatlan.

A Társaság multidiszciplináris szemléletének egyik megnyilvánulásaként jött létre négy éve az Ifjúsági Szekció, amelynek tevékenységéről, eddigi eredményeiről egy rövid előadás keretében kaptunk ízelítőt. A világszerte elterjedt módszer, a kortársoktatás jelentőségéről és a reprodukciós egészség megőrzésében betöltött szerepéről kaptunk áttekintést a serdülőkori terhességmegszakítások kapcsán. Megismerhettük a középiskolások körében „Light and Love” elnevezésű projekt keretében végzett kérdőíves felmérés eredményeit. A serdülők testi és lelki változásaival foglalkozó előadás negatív pszichés tényezők (pl.: depresszió, pánik, szuicid gondolatok) meglétéről számolt be, alátámasztva a kortársoktatás kiemelkedő jelentőségét a prevenció területén. A szekció végén a 2000-ben alakult „Gólyahír Egyesület” tevékenységébe nyerhettünk betekintést, és tájékoztatást kaptunk a válsághelyzetbe került várandósok támogatásának lehetőségeiről.

Egy külön szekcióban a felelősségteljeség kialakítása az oktatási intézmények falai között volt az egyik téma. Az előadók elemezték a fiatalok szexualitáshoz való viszonyát. Képet adtak a középfokú tanintézetekben zajló szervezett védőnői szexuális felvilágosító és oktató munkáról, és arról a fontos és sokrétű szerepről, amely a gyermekek egészségnevelésében az ifjúsági védőnőkre hárul. E szekcióban tájékoztatást kaptunk a Miskolcon működő ifjúsági védőnői hálózat helyzetéről, feladatairól is. A védőnők fontos szerepet játszanak az iskoláskorúak családtervezési szokásainak kialakításában is. A fiatalok – beleértve az alsó tagozatos diákokat is – szexuális felvilágosításának módszereiről, az ebben szerzett tapasztalatokról is hallhattunk előadást. Az iskolai szexuális felvilágosítás hatékonysága nagymértékben növelhető, ha ez a tananyagban is megjelenik. Az ezt hangsúlyozó előadás a fogamzásszabályozás oktatása terén szerzett szegedi védőnői tapasztalatokról számolt be. A nemzet egyik legsúlyosabb problémájával, a gyermekvállalási kedv drámai csökkenésével foglalkozott egy felmérés, melyben 201 családanyát kérdeztek meg további gyermekvállalási terveiről. A vizsgálatból levont következtetések a témával foglalkozó szakemberek számára sok hasznos információt nyújtottak. Szó volt még a prenatális kötődés alakulását befolyásoló intra- és interperszonális tényezőkről is. Az előadás a gyermek-szülő viszony kevésbé vizsgált aspektusával, a kötődés várandósság ideje alatti anyai oldalával foglalkozott. Az érdekes megállapítások felhívták a figyelmet a kérdés fontosságára, és további kutatásra ösztönöztek. Az elmúlt években a terhességmegszakítások száma hazánkban csökkenő tendenciát mutatott, de így is közel 50 000 volt a számuk.

A Családvédelmi Szolgálat fontos feladata, hogy tanácsokkal lássa el, segítse a krízishelyzetbe került személyt, aki terhességét nem tudja vállalni. A védőnő bioetikai dilemmán alapuló döntéskényszerének bemutatását is hallhattuk egy roma nő abortuszának példáján keresztül. Az előadó a tett-utilitarista etikai-modell alapján történő segítségnyújtás mellett érvelt. Ez azt jelenti, hogy a szakembereknek aktívan kell közreműködniük a gondozottak számára hosszú távú, optimális megoldást jelentő döntés kialakításában.

A poszter-szekcióban a szülésznő családtervezésben játszó szerepét jól illusztráló posztert láthattunk. Nagy hangsúlyt kapott a védőnőknek az ifjúság körében végzett sokrétű egészségnevelő, felvilágosító munkája, amely két poszternek is témája volt. Egy, a serdülőkori depresszióval foglalkozó tanulmány választ kívánt adni arra, hogy a család a pszichés érintettséggel szemben lehet-e pozitív faktor. Poszter foglalkozott a polycystas ovárium szindróma előfordulásával a reprodukzív korú nők körében, valamint a HPV fertőzés és a méhnyakrák kialakulása közötti összefüggéssel is.

Veszprémi Béla

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

NEYER, G. – ANDERSSON, G.: Consequences of Family Policies on Childbearing Behavior: Effects or Artifacts? (A családpolitikák következményei a gyermekvállalásra: valós- vagy látszathatások?) *Population and Development Review* 34(4): 699–724.

A családpolitika és a termékenység között erős kapcsolat van, bár abban a kutatók álláspontja különbözik, hogy a családpolitika milyen mértékben hat a gyermekvállalásra. A legtöbb makro-elemzés aggregált adatokon alapul, melyekből arra következtethetünk, hogy az európai országok termékenységi arányában mutatkozó különbségek az eltérő családpolitikának köszönhetők. A szerzők szerint viszont a családpolitika és a termékenység közötti összefüggés csak akkor vizsgálható megfelelően, ha a családpolitika hatását az egyének viselkedésén keresztül elemezzük, figyelembe véve a családpolitika jellegét és összefüggéseit időben, térben és a hatókörét illetően is.

A tanulmány első felében a szerzők azt fejtik ki, hogy mit értenek családpolitikán. Ez azért fontos, mert a családpolitika értelmezése is hatással van az ezzel kapcsolatos kutatásokra. Ráadásul a családpolitika gyakran szoros kapcsolatban áll például a lakáspolitikával, de az adózás, a polgár jog és az egészségügyi ellátás is hathat rá.

Kammerman és Kahn úgy definiálják a családpolitikát, hogy mindent ebbe sorolhatónak tartanak, amit a kormány a családokért tesz. Bourdieu ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a családpolitika egyik fő eleme éppen az, hogy megkonstruálja magát a családot, amely ezáltal társadalmi normává válik.

A feministák szerint a családpolitika magát a társadalmat stuktúrálja azáltal, hogy meghatározza a társadalomban az olyan viszonyokat, mint az anyaság és az apaság (Neyer), azaz a családpolitika szerintük a termékenységre közvetetten hat azáltal, hogy hatással van a gender-viszonyokra, a női foglalkoztatásra.

Egy ország családpolitikáját vizsgálni összetett feladat, de a több országra kiterjedő családpolitikák összehasonlító elemzése ennél is bonyolultabb. Ráadásul egy ország jóléti állam-modellje nem biztos, hogy összhangban van a családpolitikájával. Az Esping-Andersen által kialakított jóléti állam-csoportosítás szerint például Németország és Franciaország is a konzervatív-korporista típusban sorolható, ugyanakkor nagymértékben különbözik termékenységük: Németország termékenységi arányszáma az egyik legalacsonyabb, Franciaországé pedig az egyik legmagasabb Európában. Nem használható a jóléti államok klasszikus csoportosítása, az országok besorolását a családpolitikára vonatkozóan is el kell végeznünk. A kutatók a családpolitikák csoportosításakor is számos nehézségbe ütközhetnek, hiszen egyes országok más klaszterhez tartoznak attól függően, hogy mit tekintettünk családpolitikának. A következő dimenziókra kell különösen figyelni: idő, tér és a politikába bevontak köre. A szerzők ezt követően részletesen tárgyalják a három említett dimenzió szerepét.

(1) *Időben megváltozhat* a lakosság összetétele, ez pedig változatlan családpolitika esetén is megváltoztatja annak hatását. Például, ha a családpolitika eredendően a házasok gyermekvállalását hivatott ösztönözni, akkor a házások számának csökkenése – miközben egyre többen élnek élettársi kapcsolatban – megváltoztatja az egyébként

változatlan családpolitika hatását. Ha a családpolitika munkaviszonyhoz kötött, akkor egy olyan időszakban, amikor a munkanélküliek száma növekszik, szintén megváltozik annak hatása, anélkül, hogy magában a családpolitikában bármiféle változás következett volna be. Az aggregált adatok ezeket az összefüggéseket nem tudják megvilágítani. Azaz oly adatokra és módszertani apparátusra van szükség, amely képes megragadni a családpolitika hatását az egyének szintjén. Az eseménytörténeti elemzés azért is adekvált módszer, mert képes figyelembe venni a nők és a partnereik különböző élet-eseményeinek alakulását, mint például az iskolázás- vagy a foglalkozás-történetet.

(2) *A területi dimenziót* illetően azt kell figyelembe vennünk, hogy vannak olyan országok, ahol a családpolitika nem egységes országos szinten, hanem régiók, önkormányzatok szerint változik. Az is előfordulhat, hogy a családpolitika egyes elemeit nem is az állam nyújtja, hanem például a vállalatok szintjén történik az újraelosztás (pl. USA). Ezek a területi különbségek ugyanakkor segíthetik a családpolitika és a termékenység közötti összefüggés jobb megértését, amennyiben egymásnak megfeleltethető makro-statisztikák állnak rendelkezésünkre az összehasonlítani kívánt területekről.

(3) *A családpolitika hatókörére* azért kell külön figyelni, mert nem biztos, hogy mindenkire kiterjed. Szabályozhatják a kedvezményezettek körét például aszerint, hogy foglalkoztatáshoz kötik a gyermekgondozási díjat, vagy éppen régióként eltérő ellátást nyújtanak (például a három év alatti gyermekekre jutó bölcsődei férőhelyek száma régióként különbözhet), vagy éppen a gyermekszámtól, a családi állapottól teszik függővé az ellátás hozzáférését. Bizonyos családpolitikák (melyek opcionálisak) és a gyermekvállalás kölcsönösen endogén változó, amely nehezíti, hogy megítéljük az oksági viszonyok irányát a jelenségek között. Az olyan eseménytörténeti elemzés, ahol a megfigyelési egységünk az egyén, és amely magába foglalja a többszintű elemzés modelljét is, megfelelő módszer lehet arra, hogy a megfigyelt változások oksági viszonyait vizsgáljuk.

Az időre, a térre és a hatókörre fókuszálás nem azt jelenti, hogy a szerzők önkényesen szűkíteni kívánják a családpolitika hatáskörét, vagy korlátozni akarják az eredmények általánosíthatóságát. A családpolitika kontextualizálása éppen azért szükséges, hogy ténylegesen meg lehessen becsülni annak hatását a termékenységre, és ne feltételezzünk hamis oksági viszonyokat.

Szalma Ivett

WILSON, B. – STUCHBURY, R.: Do partnerships last? Comparing marriage and cohabitation using longitudinal census data. (Tartósak maradnak a párkapcsolatok? A házasság és élettársi kapcsolat összehasonlítása népszámlálások longitudinális adatainak a felhasználásával.) *Population Trends* 139, Spring 2010.

Nagy-Britanniában 1986–2007-ig a 16–59 éves nőtlen férfiak között az élettársi kapcsolatban élők aránya 11%-ról 27%-ra nőtt, az ugyanilyen korú hajadon nők között 13%-ról 28%-ra. Valószínűnek tartják a trend folytatódását. Egy előrebecslés szerint 2007–2031 között a házasságok aránya a nagykorú brit népességben 49%-ról 41%-ra csökken.

Pontos adatok vannak a házasságok bomlékonyságáról, vagyis a válásról. Az élettársi kapcsolatok bomlékonyságáról viszont nincs elég adat. Pedig szükséges lenne

tisztábban látni e téren. Például az élettársak jogairól szóló vitákban fontos lehet ismerni az élettársi kapcsolatok bomlékonyságát a házasságokéhoz képest – vagyis a válások gyakoriságához képest. A családjog mellett még a népesedéspolitika, oktatáspolitikai, szociálpolitika és a gyermekek jóléte szempontjából is fontos ez. Az idősök növekvő arányára is figyelni kell. Nem mindegy, hogy milyen arányban számíthatnak majd egy társ gondoskodására, és mennyire szorulnak az államéra.

Korábban is voltak már olyan kutatások Nagy-Britanniában, amelyek élettársi kapcsolatokkal is foglalkoztak. Például a Millenium Cohort Study kimutatta, hogy 9 hónapos gyermekek szüleit vizsgálva az ekkor élettársi kapcsolatban élő szülők párkapcsolata nagyobb arányban bomlott fel, mint az ekkor házasságban élő szülőké, mire a gyermekek elérték az 5 éves kort.

A cikkben ismertetett kutatás során az azok adatait vizsgálták, akiket Britannia (Anglia és Wales) 1991. és 2001. évi népszámlálása során is megkérdeztek, és 1991-ben vagy házasság vagy élettársi kapcsolatban élők voltak. A brit statisztikai hivatal, az ONS (Office of National Statistics) LS adatbázisát (Longitudinal Study) használták. 318 533 fő került a mintájukba. Külön élő házasságok nem szerepeltek a mintában.

Elemzéseik eredménye szerint az 1991-ben fennálló élettársi kapcsolatok 39%-a bomlott fel 2001-re, míg az 1991-ben fennálló házasságok 18%-a. Ez tehát az élettársi kapcsolatok mintegy kétszeres felbomlási arányát jelenti a házasságokéhoz képest. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy ez az eredmény nem a párkapcsolatok kezdetétől mért bomlékonyság, hanem csak egy konkrét időpontban – az 1991-es népszámlálás időpontjában – adott állapothoz képest számított. (Ezen eredmény alapján is nyilvánvaló, hogy a házasságok stabilitása jóval nagyobb, de a pontos különbséget a stabilitás terén a párkapcsolat kezdetétől számított méréssel lehetne kimutatni.)

A 39%-nyi felbomlott élettársi kapcsolaton kívül további 39% összeházasodott a társával, és továbbra is vele élt házasként, 21% pedig továbbra is élettársi kapcsolatban élt a társával 2001-ben.

Abból a 39%-nyi élettársi kapcsolatban élőből, akik már nem éltek együtt 2001-ben az 1991-es párjukkal 21% partner nélkül élt 2001-ben, 18% pedig egy új partnerrel. Az utóbbi 18%-ból 8% élettársi kapcsolatban, 10% házasságban élt az új partnerrel.

Az 1991-ben házasságban élők között 82% élt együtt 2001-ben az 1991. évi házastársával, 18% elvált. E 18%-ból 10% partner nélkül élt 2001-ben, 8% pedig egy új partnerkapcsolatban. Utóbbi 8%-ból 5% új házastárssal élt, 3% pedig új élettársi kapcsolatban.

Az élettársi kapcsolatban élők közül összességében 39%-nak bomlott fel a párkapcsolata 2001-re, további 39% továbbra is a párjával élt már házasként, 21% pedig szintén az 1991. évi párjával élt, továbbra is élettársi kapcsolatban. Ugyanezek az arányok az 1991-ben 16-24 éves élettársi kapcsolatban élőknel 49, 41 és 11% voltak, míg az 1991-ben 45-54 éves élettársi kapcsolatban élőknel 30, 32 és 38%. A legfiatalabb megfigyelt kohorszban tehát az élettársi kapcsolatok 49%-a bomlott fel, míg a középkorúak között csak 30%-a – vagyis a fiatalkori élettársi kapcsolatok nagyon bomlékonyak, az idősebbeké viszonylag kevésbé. Utóbbiak viszonylag ritkábban is válnak házassággá, és gyakrabban maradnak élettársi kapcsolatok.

Megvizsgálták azokat a tényezőket, amelyek növelték vagy csökkentették a partnerkapcsolatok stabilitását. Ebben a kutatásban nem álltak rendelkezésre olyan, más kutatások eredményei alapján a válás kockázatát befolyásoló tényezők, mint a házasságkötés életkora vagy a felek pszichés problémái.

Négy logisztikus regressziós modellel vizsgálták a párkapcsolatok stabilitásának a tényezőit. Az elsővel általában vizsgálták az egyéni jellemzők hatását, a másodikkal megvizsgálták a partneréit is. A harmadik modell csak az 1991-ben élettársi kapcsolatban élőket, a negyedik a nőket vizsgálta.

A házások együtt maradásának valószínűsége 183%-a volt az élettársi kapcsolatban élőkének. A párkapcsolat felbomlásának valószínűségét növelte a fiatalabb életkor, az eltartott gyermekek hiánya, egy korábbi partnerkapcsolat felbomlása, az alacsony iskolai végzettség, a munkanélküliség és a nagy korkülönbség a partnerek között. A súlyos korlátozást jelentő tartós betegség is ilyen tényező volt, de inkább csak a házások körében. Ettől eltekintve az élettársi kapcsolatok felbomlásának a valószínűségét ugyanazok a tényezők befolyásolták, mint a házasságok felbomlásáét.

A férfiak munkanélkülisége erősen csökkentette a stabilitást, de csökkentette azt a női munkanélküliség is. Az inaktivitás viszont ellentétes módon hatott a két nem esetében. A nők esetében kifejezetten növelte a stabilitást. Az aktív nők párkapcsolatai kevésbé voltak bomlékonyak, mint a munkanélküli nőké, de az inaktív nők párkapcsolatai még az aktívakénál is stabilabbnak bizonyultak. A férfiaknál viszont kifejezetten csökkentette az inaktivitás a stabilitást. Itt is kevésbé voltak stabilak a munkanélküliek partnerkapcsolatai, mint az aktívakéi, de itt az inaktívok kapcsolatai még a munkanélküliekéinél is bomlékonyabbak voltak. Tehát leginkább a női inaktivitás növelte a stabilitást, és leginkább a férfi inaktivitás csökkentette.

Ha voltak gyermekek a háztartásban 1991-ben, az kissé növelte a párkapcsolat fennmaradásának valószínűségét, de csökkentette az élettársak megházasodását. Ezzel ellentétes hatást fejtett ki az, ha valamelyik partner korábban elvált – ez erősen növelte a párkapcsolat felbomlásának kockázatát, viszont növelte annak az esélyét is, hogy az élettársi kapcsolatban élők 2001-re házasságban éljenek. Ez azt valószínűsíti, hogy az 1991-ben gyermekes és korábbi válást át nem élt élettársak gyakran a házasság helyettesítőjének tekintették az élettársi kapcsolatot.

Az 1991-ben eltartott gyermeket nevelők körében nagyobb volt a párkapcsolatok stabilitása, mint az ekkor eltartott gyermeket nem nevelő pároknál. De, ha egy 1991-ben házasságban vagy élettársi kapcsolatban élő nőnek a párkapcsolatban gyermeke született az 1991-2001-es időszakban, az is növelte az együtt maradás valószínűségét.

Lehet, hogy a stabil partnerkapcsolatra különböző pszichés és szociális jellemzőik miatt alkalmasabbak nagyobb arányban kötöttek házasságot, mint a kevésbé alkalmasak, és ezért bomlottak föl az élettársi kapcsolatok jóval nagyobb arányban. Az is lehet, hogy az élettársi kapcsolat mint életállapot és kapcsolattípus – önálló hatótényezőként, önmagában – kisebb stabilitást eredményez, mint a házasság. Az eddigi eredmények alapján nem lehet megmondani, hogy az élettársi kapcsolatok kisebb stabilitásának az ezt a lehetőséget választók előzetes szelektálódása volt-e az oka, vagy az élettársi kapcsolat sajátos jellege. Finomabb modell kellene annak kiderítéséhez, hogy e két lehetőség milyen arányban befolyásolhatta ezeket az eredményeket.

Tárkányi Ákos

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

2010. No. 4.

- GROEN, J. A. – POLIVKA, A. E.: Going Home After Hurricane Katrina: Determinants of Return Migration and Changes in Affected Areas.
- FLIPPEN, C. A.: The Spatial Dynamics of Stratification: Metropolitan Context, Population Redistribution, and Black and Hispanic Homeownership.
- ICELAND, J. – NELSON, K. A.: The Residential Segregation of Mixed-Nativity Married Couples.
- LIGHT, A. – AHN, T.: Divorce as Risky Behavior.
- LYNGSTAD, T. H. – PRSLAWETZ, A.: Do Siblings' Fertility Decisions Influence Each Other?
- STECKLOV, G. – CARLETTO, C. – AZZARRI, C. – DAVIS, B.: Gender and Migration from Albania.
- CHEN, F. – KORINEK, K.: Family Life Course Transitions and Rural Household Economy During China's Market Reform.
- CHAKRABORTY, T. – KIM, S.: Kinship Institutions and Sex Ratios in India.
- BRAS, H. – LIEFBROER, A. C. – ELZINGA, C. H.: Standardization of Pathways to Adulthood?: An Analysis of Dutch Cohorts Born Between 1850 and 1900.
- KIRBY, J. B. – KANEDA, T.: Unhealthy and Uninsured: Exploring Racial Differences in Health and Health Insurance Coverage Using a Life Table Approach.
- LYNCH, S. M. – BROWN, J. S.: Obtaining Multistate Life Table Distributions for Highly Refined Subpopulations from Cross-Sectional Data: A Bayesian Extension of Sullivan's Method.

POPULATION¹

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata

2010. No. 4.

- PIRUS, C. – BOIS, C. – DUFOURG, M-N. – LANOË, J-L. – VANDENTORREN, S. – LERIDON, H.: La construction d'une cohorte: l'expérience du projet français Elfe.
- PIRUS, C. – LERIDON, H.: Les grandes cohortes d'enfants dans le monde.
- FORNASSIN, A. – BRESCHI, M. – MANFREDINI, M.: La mortalité des cardinaux (16e-20e siècles).
- KANTÉ, M. – PISON, G.: La mortalité maternelle en milieu rural sénégalais: l'expérience du nouvel hôpital de Ninéfescha.

¹ A Population összes száma teljes terjedelemben megjelenik francia és angol nyelven is.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2010. No. 4.

- KUHN, R.: Routes to Low Mortality in Poor Countries Revisited.
 NAYLOR, R. L. – FALCON, W. P.: Food Security in an Era of Economic Volatility.
 RINDFUSS, R. R. – GUILKEY, D. K. – MORGAN, S. P. – KRAVDAL, Ø: Child-Care Availability and Fertility in Norway.
 HO, J. Y. – PRESTON, S. H.: US Mortality in an International Context: Age Variations.
 PERELLI-HARRIS, B. – SIGLE-RUSHTON, W. – KREYENFELD, M. – LAPPEGÅRD, T. – KEIZER, R. – BERGHAMMER, C.: The Educational Gradient of Childbearing within Cohabitation in Europe.

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

2010. No. 6.

- YANG, Y. – WALJI, M: Increment–Decrement Life Table Estimates of Happy Life Expectancy for the U.S. Population.
 SWANSON, D. A. – MCKIBBEN, J. N.: New Directions in the Development of Population Estimates in the United States?
 THOMAS, K. J. A.: Family Contexts and Schooling Disruption among Orphans in Post-Genocide Rwanda.
 SIMPSON, N. B. – TIEFENTHALER, J. – HYDE, J.: The Impact of the Earned Income Tax Credit on Economic Well-Being: A Comparison across Household Types.
 SAI MA – FINCH, B. K.: Birth Outcome Measures and Infant Mortality.
 WARNER, D. F. – HAYWARD, M. D. – HARDY, M. A.: The Retirement Life Course in America at the Dawn of the Twenty-First Century.
 DEY, I. – WASOFFF, F.: Another Child? Fertility Ideals, Resources and Opportunities.

POPULATION STUDIES

a Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

2010. No. 3.

- RENDALL, M. – ARACIL, E. – BAGAVOS, C. – COUET, C. – DEROSE, A. – DIGIULIO, P. – LAPPEGARD, T. – ROBERT-BOBÉE, I. – RØNSEN, M. – SMALLWOOD, S. – VERROPOULOU, G.: Increasingly Heterogeneous Ages at First Birth by Education in Southern European and Anglo-American Family-Policy Regimes: A Seven-Country Comparison by Birth Cohort.
 CUNNINGHAM, S. A. – ELO, I. T. – HERBST, K. – HOSEGOOD, V.: Prenatal Development in Rural South Africa: Relationship between Birth Weight and Access to Fathers and Grandparents.

- HONGWEI XU – LUKE, N. – ELIYA MSİYAPHAZI ZULU: Concurrent Sexual Partnerships among Youth in Urban Kenya: Prevalence and Partnership Effects.
- KYLMIJN, M. – MONDEN, C.: Poverty and Union Formation among Never-Married Single Mothers in the Netherlands, 1989–2005.
- HANK, K.: Childbearing History, Later-Life Health, and Mortality in Germany.
- YABIKU, S. T. – AGADJANIAN, V. – SEVOYAN, A.: Husbands' Labour Migration and Wives' Autonomy, Mozambique 2000–2006.

POPULATION TRENDS

az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztikai Hivatalának folyóirata
2010. No. 141.

- FALKINGHAM, J.: The ESRC Centre for Population Change-Working in Partnership with ONS and GROS.
- BHROLCHAIN, M. N. – BEAUJOUAN, E. – BERRINGTON, A.: Stability and Change in Fertility Intentions in Britain, 1991–2007.
- MOSCA, I. – WRIGHT, R.: National and International Graduate Migration Flows.
- VLACHANTONI, A.: The Demographic Characteristics and Economic Activity Patterns of Carers over 50: Evidence from the English Longitudinal Study of Ageing.
- EVANDROU, M. – FALKINGHAM, J. – GREEN, M.: Migration in Later Life: Evidence from the British Household Panel Study.
- ABEL, G. – BIJAK, J. – RAYMER, J.: A Comparison of Official Population Projections with Bayesian Time Series Forecasts for England and Wales.
- NEWELL, R. – SMALLWOOD, S.: A Cross Country Review of the Validation and/or Adjustment of Census Data.
- HIRST, M. – CORDEN, A.: Living Arrangements of Couples Separated by the Death of a Partner in England and Wales, 1971 to 2001.
- SMALLWOOD, S. – LYNCH, K.: An Analysis of Patient Register Data in the Longitudinal Study – What Does It Tell Us about the Quality of the Data?

2010. No. 142.

- MATHESON, J.: The UK Population: How Does It Compare?
- WHITE, I.: No Vote – No Census: an Account of Some of the Events of 1910–1911.
- DINI, E.: Older Workers' Withdrawal from the Labour Market 1991 to 2007: Impact of Socio-Demographic Characteristics, Health and Household Circumstances.
- PANICO, L. – BARTLEY, M. – KELLY, Y. – MCMUNN, A. – SACKER, A.: Changes in Family Structure in Early Childhood in the Millennium Cohort Study.